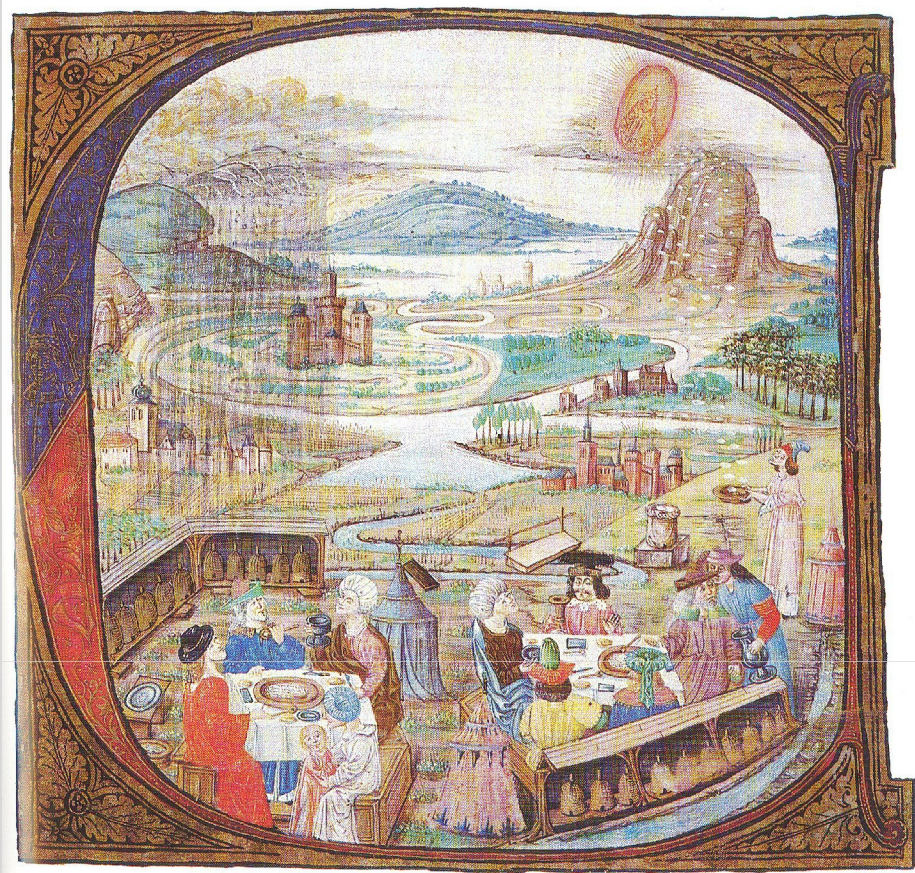

CONVIVIUM PAJORIN KLÁRA

70. SZÜLETÉSNAJÁRA

Debrecini et Budapestini MMXII

Ediderunt Enikő Békés et Emericus Tegye

The work is supported by the TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010.0007 project.

The project is implemented through the New Hungary Development Plan,
co-financed by the European Social Fund and the European Regional Development Fund.

A borítón: Mátyás Graduale, OSZK, Cod. Lat. 424, fol.90r.
A címlapon: Naldus Naldius, De laudibus Augustae Bibliothecae, Toruń,
Biblioteka Kopernika, Cod. Lat. R. Fol. 21.107, fol. 2r.

ISBN 978 963 318 211 6

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2012-ben
12–107

KÖSZÖNTŐ

A firenzei humanisták minden év november 7-én összegyűltek és *symposionnal* ünnepték meg Platón születésnapját. Ezzel az összejövettel valójában azokat az ókorban elterjedt lakomákat elevenítették fel, melynek keretében a résztvevők filozófiai, irodalmi, tudományos kérdéseket vitattak meg. Mi most egy hasonló – „virtuális” – ünnepi *conviviumra* invitáljuk az olvasót, amit Pajorin Klára filológus, irodalomtörténész hetvenedik születésnapja alkalmából rendeztünk meg. E kötet szerzői, igazodva Klára kutatási területéhez, a humanizmus és a neolatin irodalom témakörében írott tanulmányaikkal ajándékozzák meg az ünnepeletet. Kötetünk címéhez nem véletlenül választottuk a *convivium* kifejezést, ami a humanista *symposionok* latinositott és a XV. században használatos elnevezése volt, Ficino is így fordította le latinra Platón *Symposionjának* címét. Választásunkat még inkább indokolja, hogy a humanista *symposion*-rendezvények, illetve Bonfini hasonló című munkája Pajorin Klára kutatásainak középpontjában állnak.

Pajorin Klára 1965-ben az ELTE-n magyar–latin szakos tanári diplomát, 1980-ban bölcsészdoktori, 1995-ben kandidátusi fokozatot szerzett. Az egyetem elvégzése után a tanítás vonzotta, Sopronban helyezkedett el gimnáziumi tanárként. 1968-tól a Tankönyvkiadóban, 1970-től a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban dolgozott. Itt ébredt fel benne a tudományos kutatás iránti érdeklődés. 1977-ben az OSZK-ban helyezkedett el. Részt vett az 1982-ben megrendezett schallaburgi Mátyás-kiállítás tudományos munkálataiban, majd 1985-től az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa. 1988-tól Szörényi Lászlóval a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* neolatin szövegkiadási sorozat szerkesztője. A sorozaton belül több kötet sajtó alá rendezésében maga is részt vett, mint például Dudith András levelezésének kiadásában.

Fő kutatási területe a magyarországi humanista irodalom, különös tekintettel annak itáliai kapcsolataira. Munkásságának fontos részét képezi a magyarországi humanizmus kezdeteinek, ezen belül is elsősorban a hazai humanizmus atyjának, Vitéz János működésének és műveltségének a vizsgálata. Kiváló filológiai, irodalom- és eszmetörténeti elemzéseket közölt többek között Antonio Bonfini *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* című művéről, Naldo Naldi Mátyás király könyvtárát magasztaló könyvéről, illetve az uralkodót dicsőítő *panegyricusokról*. A törökök elleni harcokra buzdító szónoklat műfájának az elemzése során azt vizsgálta, hogy milyen mértékben járult hozzá a török általi fenyegetettség a humanizmus magyarországi elterjedéséhez. Hasonlóan izgalmas kutatási témái közé tartozik a humanista onomasztika, vagyis a kor szokásának megfelelő, antikizáló szerzői névváltoztatások. Mikrofilológiai tanulmányaival hozzájárult a humanisták kapcsolati hálózatáról alkotott ismereteink gazdagításához, az eszmetörténeti hatásfolyamatok jobb megértéséhez.

Az irodalomtörténészek közül viszonylag kevesen tudják róla, hogy a reneszánsz szövegek kutatása mellett szívesen elmerül az emberi lélek rejtelseiben is. Talán nem véletlen, hogy éppen a humanisztikus pszichológia irányzatához tartozó fókuszolás módszerében találta meg azt a módszert, amivel másoknak is segíthet a személyiségfejlés, önismeret területén. Empatikus készségével fordul nemcsak a múlt kultúrája, hanem az emberek felé is, ez az a vonása, ami őt, a mindig mosolygó, törékeny alkatú kutatót igazán a *humanitas* képviselőjévé avatja.

TABULA GRATULATORIA

Ács Pál	Galavics Géza
Almási Gábor	Gömöri György
Bajáki Rita	Hargittay Emil
Balázs Mihály	Hausner Gábor
Bartók István	Heltai János
Báthory Orsolya	Herner János
Bellágh Rózsa	Hoffmann Gizella
Bene Sándor	Horváth Iván
Bessenyei József	Hubert Gabriella
Bíró Ferenc	Hubert Ildikó
Bitskey István	Imre Mihály
Bogár Judit	Imregh Monika
Bognár Péter	Jakab Éva
Buzási Enikő	Jávor Anna
Czibula Katalin	Káldos János
Császtvay Tünde	Kecskeméti Gábor
Csörsz Rumen István	Kertész Balázs
Dávid Ferenc	Keserű Bálint
Dávidházi Péter	Keserű Gizella
Demeter Júlia	Kilián István
Déri Balázs	Király Péter
Dukkon Ágnes	Klaniczay Gábor
F. Molnár Mónika	Knapp Éva
Falvay Dávid	Komlovszkiné Tódor Ildikó
Farbaky Péter	Korompay Klára
Farkas Gábor Farkas	Kovács Ilona
Fodor Pál	Kovács Zsuzsa
Font Zsuzsa	Körmendy Kinga
Gábor Csilla	Közeghy Péter

Kriza Ildikó
 Kulcsár Péter
 Küllös Imola
 Lázs Sándor
 Lovas Borbála
 Lőkös Péter
 Lőrinczi Réka
 Maczák Ibolya
 Madas Edit
 Marosi Ernő
 Marton József
 Maurer Zsuzsanna
 Medgyesy S. Norbert
 Mikó Árpád
 Mohl Györgyi
 Molnár Antal
 Monok István
 Németh S. Katalin
 Nuzzo, Armando
 Nyerges Judit
 Ordasi Zsuzsa
 Orlovsky Géza
 Ötvös Péter
 Őze Sándor
 P. Vásárhelyi Judit
 Pál József
 Pálffy Géza
 Petróczi Éva
 Pintér Márta Zsuzsanna
 Prokopp Mária
 R. Várkonyi Ágnes

Rozsondai Marianne
 S. Sárdi Margit
 Sántha Teréz
 Sarbak Gábor
 Sárközy Péter
 Sas Péter
 Schulcz Katalin
 Stauder Mária
 Szabó András
 Szabó Péter
 Szathmári István
 Szegedi Eszter
 Szelestei Nagy László
 Szigeti Jenő
 Szilágyi András
 Szkárosi Endre
 Szőnyi Etelka
 Tetzelszky, Kees
 Tóth Zsombor
 Török László
 Tüskés Anna
 Tüskés Gábor
 Újváry Zsuzsanna
 V. Ecsedy Judit
 Veszprémy László
 Viskolcz Noémi
 Vizkelety András
 Voigt Vilmos
 W. Salgó Ágnes
 Zvara Edina
 Zsupán Edina

TARTALOMJEGYZÉK – TABLE DES MATIÈRES

Köszöntő (Békés Enikő)	7
TABULA GRATULATORIA	9
Tartalom	11
<i>Pars prior</i>	13
<i>Békés Enikő: Aurelio Lippo Brandolini Az emberi sorsról és a test betegségének elviseléséről</i> írott dialógusának műfaja a humanista hagyományban	15
<i>Bibor Máté János: Ungvárnémeti Tóth László egy vitatott hitelű versének azonosítása</i> ...	21
<i>Boda Miklós: Handó György könyvtáráról egy pécsi emléktábla ürügyén</i>	25
<i>Bolonyai Gábor: Görög tragikusok Naldino Naldi könyvtárleírásában</i>	35
<i>Cseh Zoltán: „Adeste, hendecasyllabi, quot estis!” (A repetitív és a refrénes hendeca-syllabus a humanista költészetben, különös tekintettel Janus Pannonius költeményére)</i>	47
<i>Dalloul Zaynab: Berger Illés és a Domus augustissimae austriae columnae sidera c. eposza</i>	63
<i>Ekler Péter: „Epistolaris itaque formula Attenuato stilo ducetur potissimum ...” Az ideális stílusnem kérdése Augustinus Moravus Olomucensis De modo epistolandi-jában</i>	75
<i>H. Kakucska Mária: Juan Luis Vives és a spanyol reneszánsz irodalom egyik rejtélye</i>	83
<i>Jankovits László: Jacobus Piso levelezése Erasmusszal</i>	91
<i>Kasza Péter: Stemma correctum sive completum. Adalékok a Brodarics-szöveghagyomány kérdéséhez</i>	99
<i>Kertész Balázné: Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjának prologusa a középkori kommentárelőszavak tükrében</i>	111
<i>Kiss Farkas Gábor: A magyarországi humanizmus kezdeteiről (Pierpaolo Vergerio, Vitéz János és Johannes Tröster)</i>	119
<i>Lázár István Dávid: Francesco Petrarca: Invektiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis c. polemikus írása és helye az életműben</i> ..	133
<i>Lengyel Réka: Egy Petrarcanak tulajdonított Vergerio-hely a Szalkai-kódexben (1489/90)</i>	143
<i>Madas Edit: Sursum sonet laudis melos</i>	147
<i>Máté Ágnes: Corvimachia, avagy a sólyom-holló háború motívuma Piccolominitől Prayig</i>	155
<i>Polgár Anikó: Ceres és Iacchus ajándékai. Adalékok egy Janus Pannonius-epigramma értelmezéséhez</i>	165
<i>Ritoókné Szalai Ágnes: Janus Pannonius és Várad</i>	171

<i>Szentmártoni Szabó Géza: „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője</i>	183
<i>Szilágyi Emőke Rita: Vitéz János és Enea Silvio Piccolomini levelezése az 1450-es években</i>	195
<i>Szörényi László: Áttekintés az utóbbi évtizedek magyarországi reneszánsz kutatásáról – Firenze, Villa I Tatti, 2007 –</i>	207
<i>Takács László: Megjegyzések Bartolomeo Fonzio Tadeus vel de locis Persianis című művének szövegtörténetéhez</i>	215
<i>Tar Ibolya: Catullus és a humanitas Romana</i>	223
<i>Havas László: Unisonum carmen: Egy verses erkölcsstani kézikönyv a magyarországi katolikus reform hajnalán</i>	231

PARS PRIOR

AURELIO LIPPO BRANDOLINI *AZ EMBERI SORSRÓL ÉS A TEST BETEGSÉGÉNEK ELVISELÉSÉRŐL* ÍROTT DIALÓGUSÁNAK MŰFAJA A HUMANISTA HAGYOMÁNYBAN

BÉKÉS ENIKŐ

Aurelio Lippo Brandolini személye elsősorban a *De comparatione reipublicae et regni* című politikaelméleti dialógus révén vált ismeretessé a humanizmus kutatói számára.¹ Az Itáliából 1489-ben Mátyás király udvarába érkezett humanista Budán kezdte el írni művét, amit végül az uralkodó halála miatt csak 1492-ben, már Firenzébe hazatérve fejezett be. Brandolini művei az utóbbi évek magyarországi neolatin kutatásaihoz is témát szolgáltatnak: a Ritoókné Szalay Ágnes köszöntésére 2011-ben megjelent Irodalomtörténeti Közlemények különszámában Dalloul Zaynab a szerző *Christiana Paradoxa* című művét elemezte, Mayer Gyula pedig, ugyanebben a számban, Brandolini IV. Sixtus pápának ajánlott verskoszorúja és a Janus Pannonius-szöveg-hagyomány közötti összefonódást tárta elénk.² Jelen tanulmány a magyarországi reneszánsz-kutatás számára másik kiemelkedően fontos munkájával, a *Dialogus de humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine* című dialógussal foglalkozik. Ezt a művet írásom címezte, az ünnepelt Pajorin Klára is ismerteti a Mátyás király dicsőítésére

---

¹ Aurelio Lippo Brandolini, *Republics and Kingdoms Compared*, ed. and transl. by James Hankins (I Tatti Renaissance Library Series 40), Cambridge, Harvard University Press, 2009. Életéről lásd: A. Rotondò, „Brandolini, Aurelio Lippo”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. XIV., Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, red. dir. Alberto M. Ghisalberti, 1972, 26–28.

² Dalloul Zaynab, „Teologizáló humanista, avagy humanistából lett szerzetes: Aurelio Lippo Brandolini. (Észrevételek a *Christiana paradoxa* című művéhez)”, *ItK CXV* (2011), 2, 181–188; Mayer Gyula, „Zsámboky János Janus Pannonius-kiadása és csonka Brandolini-kézirata”, *ItK CXV* (2011), 2, 202–216.

született *panegyricus*okat vizsgáló tanulmányában.³ Néhány évvel ezelőtt elkészült a szöveg magyar fordítása is, a kétnyelvű kiadást azonban sajnálatosan csak egy igen szűkszavú utószó kíséri.⁴ Írásom célja, hogy bemutassam, milyen középkori, illetve reneszánsz irodalmi hagyományba illeszkedik Brandolini műve.

A szerző az emberi sors valamint a betegség elviselésének témáját dolgozta fel dialógus formájában. Brandolini választása bizonyára az uralkodó fizikai állapota miatt esett erre a témára, a humanista, a budai udvarba érkező valóban a betegeskedő, közsvényével küszködő királyt ismerhette meg. A műben kirajzolódó Mátyás-kép éppen ezért különbözik is a Mátyás királynak ajánlott egyéb munkákból ismerős jellemrajztól, hiszen ezekkel ellentétben, Brandolini dialógusának középpontjában nem a legyőzhetetlen hadvezér és bőkezű mecénás, hanem a gyengélkedő, életkedvét veszített, esendő ember áll. A dialógus szereplői Mátyás király, akit közsvénye miatt fájdalmai gyötörnek, a férje egészségéért aggódó Beatrix királyné és Pietro Ransano, I. Ferdinánd nápolyi király követe. A közöttük kialakuló beszélgetés során az uralkodó a középkori, úgynevezett *contemptus mundi*-irodalom nézőpontját képviseli, aki megveti a földi életet, s az emberi létben csak a nyomorúságot és a kiszolgáltatottságot látja. Ezzel szemben a nápolyi követ az élet értelmét, örömeit igyekszik bebizonyítani neki. Mátyás szerint annyi veszély, betegség leselkedik az emberre, hogy jobb inkább meg sem születni, vagy mielőbb meghalni.⁵ Ransano a királyt azzal igyekszik meggyőzni, hogy ő, uralkodó létére, igazán büszke lehetne eddigi tetteire, és éppen híres történelmi elődei, valamint saját családjá és az Aragóniai ház tagjai szolgálatnak számára példát ahhoz, hogy értékelje az életet, hiszen ők sem hajtottak volna végre dicső tetteket, ha lenézték volna a földi létet. A követ érvelésében ezt követően a földet körülvevő kozmosz és a természet változatos szépségeinek leírása következik, ezeket a Teremtő mind az emberiség számára hozta létre, hogy az gyönyörködhessen benne, és nem utolsósorban, hogy uralkodhasson felette. A kozmosz közepén tehát az ember, mint mikrokozmosz helyezkedik el. Ransano ezután az emberi test arányosságának, szépségének és funkcionalitásának dicsőítésébe kezd, majd a halhatatlan lélek részeit taglalja részlete-

³ Pajorin Klára, „Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére”, in *Hunyadi Mátyás – Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. Rázsó Gyula – Molnár László, Budapest, 1990, 354.

⁴ *Aurelii Brandolini Dialogus de humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine, azaz Aurelius Brandolinus dialógusa az emberi sorsról és a testi betegség elviseléséről*, ford. Ledán István, Kolozsvar, Kriterion, 2008. Korábbi kiadásairól lásd: W. Salgó Ágnes, „Aurelio Brandolini vigasztaló irata a beteg Mátyás királyhoz”, in *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, szerk. Farbaky Péter – Spekner Enikő et al., kiállítás-katalógus, Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 2008, 498. Lásd még: Elisabetta Mayer, „Un umanista italiano della corte di Mattia Corvino. Aurelio Brandolini Lippo”, *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d’Ungheria di Roma*, II (1937) 120–168.

⁵ Vö.: *Eccl.* VII. 1: *Melius est dies mortis die natiuitatis.*

sen. Az isteni lélekkel felruházott és gondosan megtervezett test, továbbá az értelem és az üdvözülés reménye az, ami Isten kegyelméből megadatik az embereknek, s ami az élet értelmét jelenti.

A dialógus előképei az emberi sorssal kapcsolatos kérdéseket és az élet értelmét fürkésző teológiai, filozófiai művekben találhatók meg. Ezeknek egy része az élet nyomorúságát előtérbe helyező, úgynevezett *contemptus mundi*-irodalom műfajába sorolható, a témában ugyanakkor számos olyan szöveg is született, melyek éppen az ember méltóságát (*dignitas hominis*) és a földi élet szépségeit hirdetik. Brandolini megoldása különlegesnek tekinthető a műfajon belül, hiszen ő a korábban csak egymástól függetlenül tárgyalt két különböző megközelítésmódot párbeszédbe léptette egymással, azáltal, hogy dialógusának két szereplőjét a két ellentétes nézőpont közvetítőjének tette meg.⁶ Ezeknek a műveknek a toposzai többnyire klasszikus ókori, vagy bibliai, illetve patrisztikus és középkori forrásokra egyaránt visszavezethetők. Az ember nyomorúságát taglaló irodalom legnépszerűbb középkori emléke III. Ince pápa (1160–1216) *De miseria conditionis humanae* című munkája.⁷ A pápa a világi dolgokról való lemondásra és az üdvözüléshez vezető helyes életmódra biztatja olvasóit. Mátyás király monológja Brandolini művének elején lényegében ezt a pesszimista álláspontot tükrözi. Mindkét szerző hivatkozik például arra a Plinius valamint Lactantius nyomán elterjedt toposzra,⁸ amely az ember kiszolgáltatottságát hivatott érzékeltetni, vagyis, hogy az összes élőlény közül csak az ember születik meztelenül, tehát védtelenül.⁹

III. Ince negatív hangvételű traktátusát Petrarca *De tristitia miseriaque* című dialógusa egészíti ki, melyet a szerző Jean Birel, montrieux-i karthauzi rendfőnök kérésére írt meg, aki éppen azzal a szándékkal kérte fel Petrarcát a téma feldolgozására, hogy az III. Ince művét az emberi méltóság és az élet örömeinek bemutatásával egészítse ki.¹⁰ A *De tristitia* a *De remediis utriusque fortunae* című erkölcsfilozófiai értekezésén belül kapott helyet, az egész mű hangvételétől azonban jelentősen eltér ez az élet csodálatos természetét és a boldogságot, földi örömeiket ecsetelő, önálló dialógus. Petrarca felfo-

⁶ Az emberi sors kérdéseit tárgyaló, *contemptus mundi*, illetve *dignitas hominis* irodalomról és a Brandolini-mű ezekhez való viszonyáról lásd: Charles Trinkaus, *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, Chicago–London, The University of Chicago Press, I, 298–306; *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, ed. by Charles B. Schmitt – Quentin Skinner, Cambridge University Press, 1988, 306–310.

⁷ Lotario dei Segni (Pope Innocent III), *De miseria conditionis humanae*, ed. by Robert E. Lewis, Athens, The University of Georgia Press, 1978. Magyar fordítása: Lotario dei Segni (III. Ince pápa), *Az emberi lét nyomorúságáról*, ford. Lőkös Péter, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2005.

⁸ Plinius, *Nat. hist.*, VII. 1–5; Lactantius, *De opificio dei*, 2–3.

⁹ *De miseria*, i. m. (vö. 7. j.), I. 1; *Dialogus*, i. m. (vö. 4. j.), 44.

¹⁰ Pétrarque, *Les remèdes aux deux fortunes*, texte établi et traduit par Christophe Carraud, Grenoble, 2002, II. 93. (Francia–latin kétnyelvű kiadás)

gása tehát az általunk tárgyalt mű esetében a nápolyi követ, Ransano érvelésével állítható párhuzamba. Mivel Brandolini dialógusában inkább Ransanonak az élet értelmét és örömeit megvilágító eszme-futtatása, mint Mátyás király elkeseredett életérzése dominál, a mű végén ráadásul a követnek sikerül a királyt meggyőznie, azt állapíthatjuk meg, hogy ez a szöveg inkább a *de dignitate et excellentia hominis* témájú művekhez áll közelebb. A XV. században mindkét megközelítésmód továbbra is nagy népszerűségnek örvendett. III. Ince művét követi Poggio Bracciolini *De miseria humanae conditionis* (1455) című értekezése, Petrarca *De tristitia*-jához viszont Giannozzo Manetti *De dignitate et excellentia hominis* című traktátusa áll közelebb.¹¹ Amint arra Charles Trinkaus felhívta a figyelmet, Manetti és Brandolini műve között szorosabb párhuzamok is kimutathatóak.¹² A továbbiakban ezek közül ismertetek néhányat.

Míg Mátyás király a gyermekkor kiszolgáltatottságán, a testet, lelket meggyötrő betegségeken és az emberi test meztelenségén kesereg, addig Ransano, elődei nyomán, az emberi lét fenségét egy Ovidiustól kölcsönzött idézettel világítja meg:

*pronaque cum spectent animalia cetera terram
os homini sublime dedit caelumque videre
iussit et erectos ad sidera tollere vultus.*¹³

Az ovidiusi idézet azt az ókor óta elterjedt toposzt fogalmazza meg, mely az ember és az állatok közötti különbséget éppen abban ragadja meg, hogy az élőlények közül egyedül az ember él két lábon, felegyenesedett testtel, ily módon képes az eget kémlelni, ami egyúttal égi eredetére is folyamatosan emlékezteti őt. Az antik toposz később a bibliai, az Isten képére teremtett ember felfogásával párosulva (*Gen. I. 26.*) az egyik leggyakoribb érvként jelenik meg az emberi természetet dicsőítő művekben, így az ovidiusi idézet megtalálható Petrarcanál és Manettinél is.¹⁴ Manetti művének első könyve az emberi testrészek szépségének, arányosságának és funkcionalitásának orvosi vonatkozásokat is érintő leírását tartalmazza, amit Brandolininél is megtalálhatunk.¹⁵ Mindkét szerzőnél szerepel például az a nézet, hogy a fej azért a test legtetetején helyezkedik el, mert ez az értelemért felelős testrészünk, amit vastagabb bőr fed, hogy védje a koponyát, s mintegy további védőréteggént haj borítja.¹⁶ Manetti második könyve a halhatatlan lélek és az *intellectus* szerepét tárgyalja, mely adományok szintén az állatok fölé emelik az emberi teremtményt, miként ez utóbbival kapcsolatban Petrarca is szem-

¹¹ Ianoiti Manetti *De dignitate et excellentia hominis*, ed. Elisabeth R. Leonard, Padova, Antenore, 1975.

¹² Trinkaus, *In Our Image and Likeness*, i. m. (vö. 6. j.), 301.

¹³ Ovidius, *Metamorphoses*, I., 84–86.

¹⁴ Petrarca, *De remediis utriusque fortunae*, II. 93; Manetti, *De dignitate*, i. m. (vö. 11. j.), I. 1.

¹⁵ Cicero, *De natura deorum*, II. 134–150 és Lactantius, *De opificio dei*, 7–15 alapján.

¹⁶ Manetti, *De dignitate*, i. m. (vö. 11. j.), I.; *Dialogus*, i. m. (vö. 4. j.), 96.

léleletesen megfogalmazta: *homo autem, per se nudus, ingenio vestitur atque ornatur*.¹⁷ Manetti harmadik könyvében a makrokozmosz és a mikrokozmosz viszonyáról, a bolygókról, a természet változatosságáról, állatokról olvashatunk. Mindezek a szempontok Brandolini Ransanójának érvelésében is fontos helyet kaptak.¹⁸

Manetti és Brandolini munkáinak az összevetése nemcsak a közös téma miatt érdekes a számunkra, a budai udvarral ugyanis közvetve a *De dignitate* keletkezési körülményei is összefüggésbe hozhatóak. Manetti 1455-től haláláig, 1459-ig Nápolyban élt, ahol Aragóniai Alfonz, vagyis Beatrix nagyapjának a szolgálatában alkotott. Az emberi méltóság témáját feldolgozó dialógusát kifejezetten a nápolyi uralkodó felkérésére írta meg 1450–51-ben, aki korábban olvasta Bartolomeo Fazio hasonló tárgyú, V. Miklós-nak ajánlott művét. Brandolini 1466 és 1480 között családjával szintén Nápolyban élt, a humanista itt kezdte meg tanulmányait, de első irodalmi sikerei is a nápolyi udvarhoz köthetőek.¹⁹ Jóllehet 1489 körül a budai udvarba már Rómából érkezett, de Beatrix nápolyi kapcsolatai bizonyára szerepet játszhattak nem csak a témaválasztásban, hanem a szereplők, így a nápolyi követ, Ransano kiválasztásában is.

Brandolini dialógusának második része egy, az eddig ismertetett művek által kevésbé tárgyalt témával, a betegség elviselésével foglalkozik, aminek aktualitását nyilván az uralkodó állapota szolgáltatta. A szerző az egészség megromlását illetve annak türelmes eltűrését is az erkölcsfilozófia kontextusában értelmezi. A betegség oka ugyanis végső soron a mértéktelen életmódra vezethető vissza, értelmét pedig abban látja, hogy figyelmeztet bennünket az erényes életmódra és emlékeztet bennünket halandóságunkra.²⁰ Ransano ebben a részben Beatrix királynéval is hosszabb dialógust folytat, aki szerint a betegség az egyik legfőbb rossz az életben. A szerző álláspontját közvetítő nápolyi követ végül meggyőzi az uralkodópárt arról, hogy ha az egészséget nem lehet a legfőbb jónak tekinteni, akkor következképpen a betegség sem lehet azonos a legfőbb rosszal. Majd arra biztatja az uralkodót, hogy királyhoz méltóan győzze le a betegséget is, mint korábban oly sok más dolgot az életben, türelmes lélekkel viselje azt el, és gondoljon arra, hogy mindeközben is az erényeket, mint például a bátorságot gyakorolja.²¹

Úgy vélem, hogy a betegség megítélésének témája kapcsán ismét számot vethetünk Petrarca *De remediis*-ének a hatásával. Petrarca erkölcsfilozófiai értekezésében ugyanis több dialógus is foglalkozik a betegséggel, többek között a Mátyás királyt kínzó közszénnnyel is. A *De remediis* ugyanúgy érvel a betegség elviselése mellett, mint

¹⁷ Petrarca, *De remediis*, i. m. (vö. 14. j.), II. 93.

¹⁸ *De dignitate*, i. m. (vö. 11. j.), III., 73–75; *Dialogus*, i. m. (vö. 4. j.), 88–90. (Részben Cicero *De natura deorum*, II. 99–100 alapján.)

¹⁹ Rotondò, *Brandolini*, i. m. (vö. 1. j.), 26.

²⁰ *Dialogus*, i. m. (vö. 4. j.), 120–130.

²¹ *Dialogus*, i. m. (vö. 4. j.), 166.

Brandolini. Petrarca is azt állítja, hogy, mivel a sztoikusok szerint a legfőbb jó az erény (és nem az egészség), ennek ellentéte a bűn, és nem a betegség. A betegség eltűrését ő is az erények gyakorlásaként fogja fel, mely visszafogott életmódra inti a beteg embert.²²

Brandolini végezetül ismét az élet örömeinek felsorolásával, mint például művészetek, irodalom, zene élvezetének lehetőségével próbálja vigasztalni az uralkodót. A túrés sztoikus tanítása helyett a szerző a *voluptas* felkínálására helyezi a hangsúlyt, amit Trinkaus Lorenzo Valla *De voluptate* című dialógusának a hatásával magyaráz.²³ A dialógus végén a humanista retorika dicsőítését olvashatjuk, Mátyás király megköszöni Ransano ékesszólását, amit szívesen hallgatna még tovább is. A beszélgetés itt befejeződik, de abban mindannyian egyetértenek, hogy „szónoklattan nélkül a filozófia csak ostoba tudomány.”²⁴ Az uralkodó ezek után már a valós életben sem élvezhette sokáig Brandolini vigaszt nyújtó eszme-futtatásait, Mátyás egy évvel a dialógus keletkezése után meghalt, Brandolini pedig visszatért Itáliába, ahol Firenzében belépett az Ágostonrendiek közé.

---

²² Lásd például: „De totius corporis dolore ac languore vario” in *De remediis, i. m.* (vö. 14. j.), II. 114; *De podagra, ibidem*, II. 84; *De adversa valetudine, ibidem*, II. 3.

²³ Trinkaus, *In Our Image and Likeness, i. m.* (vö. 6. j.), 305.

²⁴ *Dialogus, i. m.* (vö. 4. j.), 194–196.

UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ EGY VITATOTT HITELŰ VERSÉNEK AZONOSÍTÁSA

BIBOR MÁTÉ JÁNOS

Ungvárnémeti Tóth László (Kistokaj, 1788. február 17.–Bécs, 1820. augusztus 31.) költészete elsősorban Weöres Sándornak köszönhetően vált ismertté a félmúlt és a jelenkor verskedvelőinek körében.¹ Talán ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy néhány évvel ezelőtt megjelent Ungvárnémeti Tóth műveinek kritikai kiadása.² Ebben a vaskos kötetben helyet kapott *Az elveszett Ungvárnémeti-szövegek köre* is.³ A jegyzékben tizennyolcadikként szerepel a *Theziszek* című költemény, amellyel kapcsolatban a kritikai kiadás hivatkozik ugyan Terhes Sámuel egyik gúnyiratára, de a vers Terhes által idézett szövegét nem közli, mert „Elképzelhető, hogy a szöveg Terhes Sámuelé, s e paródiával támadja Ungvárnémetit”.⁴ Az elővigyázatosság csöppet sem volt ok nélküli, ezúttal azonban fölöslegesnek bizonyult, hiszen a szerző neve nélkül megjelent pamflet – néhány helyesírási eltérést nem számítva – hűen közli a költeményt.⁵ Ungvárnémeti Tóth e versének másik kortárs említése Bölöni Farkas Sándor egyik Kazinczy Ferencnek szóló levelében olvasható: „Szebbet munkájiba nem kapék, mint a Theziszek”.⁶

---

¹ Weöres Sándor, „Egy ismeretlen nagy magyar költő: Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820)”, *Diárium* 4 (1943) 271–274; Uő, *Psyché: Egy hajdani költőné írásai*, Budapest, Magvető, 1972, 165–255; Uő, *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiából*, bev. Kovács Sándor Iván, tan. Bata Imre, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 451–453.

² Ungvárnémeti Tóth László *Művei*, bev., jegyz., kiad., Merényi Annamária – Tóth Sándor Attila, a görög szövegek jegyz., kiad. Bolonyai Gábor (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9), Budapest, Universitas, 2008.

³ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 78–81.

⁴ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 81.

⁵ [Terhes Sámuel], *Tükröske egy ficzkó-poéta' számára: Első darab azon esetre ha a' Ficzkó nem szelídül*, [S. l.], [s. n.], 1816, 20.

⁶ Bölöni Farkas Sándor – Kazinczynak, in *Kazinczy Ferencz Levelezése*, bev., jegyz., kiad. Váczy János, XIII, Budapest, MTA, 1903, 470–471, idézet: 471.

Az ELTE Egyetemi Könyvtár több tízezer kisnyomtatványának földolgozása⁷ során került elő egy nyolc számozott lapból álló, 195 mm-es gerincű füzetke, amelynek címe: *Tekintetes / nemes nemzeti és vitélő / mikófalusi / Bekény János úrnak / Szabolcs / és / több tekintetes nemes vármegyék / nagy érdemű / tábla bírójoknak / böcsös / neve napjára / különös tisztelettel*. A címlapon találhatóak a megjelenés adatai is: „Pesten, / Trattner János Tamás betűivel. 1816.” A füzet jelzete: KNY_19_02931.

A címlap versóján olvasható, Horatiustól származó mottót („Haec dies – – / Jure solennis mihi, laetiorque / Pene natali proprio”)⁸ négy költemény követi. Közülük az első Cseresnyés Sándor (1786–1854) *Szemérmes Pillangó! Fogd fel szép szárnyadat...* kezdetű, cím nélküli alkotása. Az aláírás szerint „Orvosi Tudományt Halgató” szerző később a pesti Vakok Intézetének alorvosa, majd pedig Veszprém vármegye tisztí főorvosa lett. Cseresnyés mindemellett annak haláláig Ungvárnémeti Tóth legjobb barátja volt. Azt, hogy diákként mind Pesten, mind pedig Bécsben évekig együtt laktak, Ungvárnémeti Tóth Kazinczynak írott levelei bizonyítják (például: Pest, 1817. február 24.,⁹ Bécs, 1819. február 12.¹⁰). Ungvárnémeti Tóth több verset címzett Cseresnyésnek (*Cseresnyés Sándor barátomhoz*,¹¹ *Cseresnyéshez*¹²), aki latin nyelven írt költeményt barátjához (*Mella redux nuper tuleras...*).¹³

A névnapki köszöntőül szánt füzetben olvasható második vers latin nyelvű, kezdete: *Non nobis solum nati sumus...*, szerzője „Filius Joannes Bekény / Physicus in Regia Scientiarum / Universitate Pestana.” Ő minden bizonnyal azonos ifjabb Bekény Jánossal, aki orvosi tanulmányait követően, édesapjához hasonlóan földbirtokosként élt Szabolcs vármegyében. Diákévei alatt egy darabig Ungvárnémeti Tóthtal „egy udvarban tart[ott] szállást”, amint ez Szemere Pál egyik Kazinczynak írott leveléből (Pécel, 1816. március 8.) ismert.¹⁴

A kis gyűjtemény Rátz István Orvos *Kalapját egy bohó le nem vevé...* kezdetű költeményével zárul. Ő szintén Ungvárnémeti Tóth baráti köréhez tartozott, latin nyelvű

⁷ Noha a tárgyalt Ungvárnémeti Tóth László verset magam találtam, meg kell említenem, hogy a kisnyomtatványok földolgozását Mező Csabával és Széles Agnessel hármásban végezzük.

Ezúton is köszönöm Buda Attila segítségét, Merényi Annamáriának pedig azt, hogy megerősítette a nyomtatványok a kritikai kiadás megjelenése óta is ismeretlen voltát.

⁸ Carm. Lib. IV, 11, 17–18.

⁹ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 585–586.

¹⁰ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 589–590.

¹¹ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 228–229.

¹² Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 442–443.

¹³ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 349.

¹⁴ *Szemere Pál – Kazinczynak*, in *Kazinczy Ferencz Levelezése*, bev., jegyz., kiad. Váczy János, XIV, Bp., MTA, 1904, 25–27, idézet: 25.

verset írt hozzá (*Nuper ubi e coelis Hellenum ad Pannonis oras...*),¹⁵ a költő pedig egyik görög–magyar költeményét címezte neki (*Ráczhoz*)¹⁶ és Kazinczyval folytatott levelezésében is említi (Pest, 1816. február 16.).¹⁷

Utolsó előttiként, a füzet 7. lapján olvasható Ungvárnémeti Tóth verse:

THÉZISZEK.

Siratni a' multat;
Pazárlni a' jelent;
'S rettegni a' jövőt
Három Halál.

A' már Dicsőség;
A' most Elégedés,
'S a' majd Remény,
Három nagy Isten.

Int a' Jövendő
Mint menjen a' Jelen,
'S tanít az Elmult
Hogyan mehet. –

Ungvár Németi Tóth László
Orvos tudomány Halgatója.

A kiadvány nemcsak egyértelművé teszi az eddig kétes hitelűnek tartott vers költőjét, hanem megerősíti azt is, hogy nevének ma megszokott írásmódja nem helyes, hiszen csak a Tóth Lászlót nyomtatták ritkított betűkkel, az Ungvár Németi mintegy előnévként szerepel. (Valószínűsíthető, hogy az akkor Pesten tanuló szerző maga felügyelte a nyomtatást.)

A vers datálása látszólag egyértelmű, hiszen – bár János nap több is van az évben – címlapján 1816 szerepel a megjelenés éveként. Feltűnő azonban, hogy Bölöni már idézett levele 1816. február 7-én kelt Kolozsváron, így már csak a januári János napok jöhetnének számításba.¹⁸ Bölöni magát a költeményt nem közölte, tehát feltételezte, hogy azt Kazinczy ismeri. Emellett Ungvárnémeti Tóth akkor újonnan megjelent verseskötetével vetette egybe, vagyis – legalábbis számára – azoknál régebben ismert volt. Mindebből az következhet, hogy vagy Bölöni levelének datálása hibás, vagy a *Théziszeket* tartalmazó füzetkén olvasható dátum. Az ellentétet feloldhatja, ha figye-

¹⁵ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 349.

¹⁶ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 404–405.

¹⁷ Ungvárnémeti Tóth *Művei*, i. m. 582–583.

¹⁸ *Bölöni Farkas Sándor – Kazinczyznak*, in Kazinczy Ferencz *Levelezése*, i. m. (vö. 6. j.), XIII, 470–471.

lembe vesszük, hogy az év végén megjelenő – karácsonyi, illetve újévi ajándéknak is alkalmas – kiadványokat gyakran datálták a következő esztendőre. Ez megtörténhetett mind Ungvárnémeti verseskötetével mind pedig a köszöntő füzettel, hiszen feltételezhető, hogy a református Bekény János – protestáns körökben megszokott módon – december 27-én, János evangélista ünnepén tartotta névnapját. Tehát mindkét nyomtatvány megjelenhetett már 1815 végén, s így Bölöninek is juthatott elég ideje az olvasásra. Természetesen az sem kizárt, hogy Bölöni kéziratos másolatban vagy egy ma ismeretlen kiadásban olvasta a *Théziszeket*.

Az Ungvárnémeti Tóthot nem lankadó gyűlölettel támadó Terhes viszont minden bizonnyal a Bekényt köszöntő füzetet látta, hiszen pamfletjében kifogásolta, hogy semmilyen névnap utalás nincs a költeményben.¹⁹ Ha másban nem is, ebben Terhesnek kétségtelenül igaza van, így csak remélni lehet, hogy első megjelenése után csaknem kétszáz évvel *születésnap*i köszöntésként a vers eléri célját.

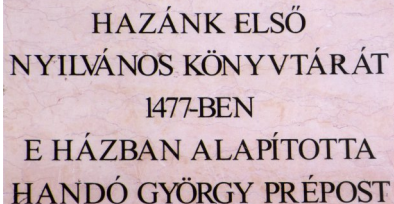
---

¹⁹ [Terhes], *Túkröcske...*, i. m. (vö. 5. j.), 20.

HANDÓ GYÖRGY KÖNYVTÁRÁRÓL EGY PÉCSI EMLÉKTÁBLA ÜRÜGYÉN

BODA MIKLÓS

A pécsi Széchenyi tér északnyugati szeglete két mellékutca találkozási, illetve kiindulási pontja is egyben. Az egykori Alsó Káptalan, ma Janus Pannonius utca nyugatra tart, az egy ideig Leonardo da Vinci nevét viselő Szepesy Ignác utca pedig északra, mígnem beletorkollik az ugyancsak nyugatra tartó Káptalan (egykor Felső Káptalan) utcába. Ez utóbbi „múzeumutca” néven is közismert, hisz kanonoki házakból múzeumokká lett épületek szegélyezik. Jobbról az első a Zsolnay Múzeum (Káptalan utca 2.) középkori eredetű épülete, egykor nagypréposti ház, az útikönyvek szóhasználatával „Pécs legrégebb lakóháza”. A Szepesy Ignác utca derekáról már pregnáns homlokzatára, szobordíszes kapuzatára láthatunk. Onnan is, ahol az egyetemi könyvtár történeti gyűjteményeinek otthont adó klasszicista épület emelkedik, emeletén a Klimó György által a püspöki rezidencián alapított, 1774-ben a nyilvánosság számára is megnyitott, majd a „második alapító”, Szepesy Ignác által 1832-ben ide áthelyezett püspöki könyvtárral. Odabent a kevésbé tájékozott látogató azt is megtudhatja, hogy a nevezetes „Klimó-könyvtár” (1923 óta az egyetem gondozásában) hazánk első nyilvános könyvtára. Ám ugyanez a látogató igencsak elcsodálkozhat, amikor egy fél utcahosszal feljebb a következő felirattal szembesül a Zsolnay Múzeum homlokzatán látható emléktáblán:

HAZÁNK ELSŐ
NYILVÁNOS KÖNYVTÁRÁT
1477-BEN
E HÁZBAN ALAPÍTOTTA
HANDÓ GYÖRGY PRÉPOST

Alatta a tábla elhelyezését 2001-ben kezdeményező szervezet neve (Szép, Tiszta Pécsért Alapítvány) olvasható. Később homlokzat-felújításra került sor, ekkor levették az emléktáblát, majd visszatették, amit sajnálattal vettem tudomásul. Véleményem szerint ugyanis az a kutatói meggyőződés, mely közvetve az emléktábla szövegében is kifejezésre jut, megkérdőjelezhető mind a könyvtáralapítás helyét és idejét, mind pedig a nyilvánosságot illetően.

Ismeretes, hogy Handó György, 1465-től a pécsi székeskáptalan prépostja, majd 1478-tól 1480-ig, haláláig (a pécsi javadalmat is birtokolva) kalocsai érsek, a kortárs Vespasiano da Bisticci (1421–1498) visszaemlékezés jellegű életrajzgyűjteményének köszönhetően lett illusztris szereplője könyv- és könyvtártörténetünknek. A nevezetes mű kéziratban maradt 1839-ig, a tudós bíbornok, Angelo Mai szövegkiadásáig. Nálunk az Itáliát is megjárt Pulszky Ferenc figyelt fel rá elsőként. Lefordította és rövid bevezetéssel közreadta Janus Pannonius pécsi püspök és Handó György úgymond „kalocsai püspök” életrajzát¹ Adolfo Bartoli újabb kiadása² alapján. A jeles firenzei könyvkereskedőnek annak idején számos nagyhirű könyvtár köszönhetette jól átgondolt gyarapodását. Erre utal a Cosimo Medici-életrajzba foglalt és Tommaso Parentucelli bíborosra, a későbbi V. Miklós pápára visszavezethető „ajánló bibliográfia”, mely egyfajta sorvezető lehetett Vespasiano és ügyfelei számára, Pajorin Klára szavaival³ az „eszményi humanista könyvtár” állományának megalapozásához. Pulszky fordítása után hét évvel Ábel Jenő eredetiben is kiadja Vespasiano „magyar vonatkozású” életrajzeit, Vitéz Jánosét is, de mindhárom esetben az általa kevésbé fontosnak tartott szövegrészek elhagyásával.⁴ Ezzel egy időben Handó Györgyről írott tanulmánya is megjelenik, azzal az „érdekességgel”, hogy Ábel szerint Handó György és Georgius Polycarpus (Kosztolányi György) egy és ugyanazon személy.⁵

A századvég küszöbén Fraknói Vilmos idézi Handó György, mint Mátyás király diplomatája emlékét. Értelemszerűen Handó közéleti tevékenységére helyezi a hangsúlyt, mindazonáltal megállapítja, hogy

„szellemét a politikai tevékenység nem töltötte be teljesen. Nemes ambíciója arra készítette, hogy mint főpap és humanista a vallásosság és a kultúra emelésére hasson.”

¹ Pulszky Ferenc, „Bisticci Vespasiano Janus Pannoniusról és György kalocsai érsekről”, *Buda-pesti Szemle* 1 (1873), 3. szám, 277–290.

² Vespasiano da Bisticci, *Vite dei uomini illustri del secolo XV*, Firenze, Barbera, Bianchi e Comp., 1859, 222–232.

³ Pajorin Klára, „Az eszményi humanista könyvtár, Angelo Camillo Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 120 (2004) 1–23.

⁴ *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius Ábel, Budapestini–Lipsiae, Acad. Hung. – Brockhaus, 1880, 221–228. (A továbbiakban: Ábel, *Analecta*)

⁵ Ábel Jenő, „I. György kalocsai érsek”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 4 (1880) 32–44.

Majd így folytatja, ugyancsak kihagyásokkal és helyenként kissé „könnyed” fordításban:

„Vespasiano beszéli el, hogy „a templomban, hol prépost volt, szép kápolnát építtetett, s olyan jövedelmet alapított számára, hogy abból minden nap négy misét mondassanak. ... Rendelkezett, hogy a templom mindenféle egyházi öltönyökkel, szertartásos könyvekkel és minden egyéb szükségessel jól fel legyen szerelve. ... Ugyanezen templom mellett nagyon szép könyvtárt rendezett be, melyet minden tudományszakból való könyvekkel látott el. ... Mikor Nápolyból hazafelé vette útját, Florenczben több mint 3000 forintért vásárolt könyveket. ... Háromszáz kötetnél többet gyűjtött össze. ... A könyvtár mellé jó fizetéssel ellátott papot rendelt, ki a könyveknek gondját viselje, a könyvtárt naponként kinyissa és bezárja. ... Az volt a kívánsága, hogy minden jövedelem, a mit az egyháztól húzott, az egyház javára szolgáljon, sőt azt is, a mit mint kancellár szerzett, a könyvtárra költötte.”⁶

Fraknoi elhagyja Vespasiano da Bisticci – az idézettek megelőző – sorait, pedig ezekre is érdemes odafigyelnünk, kivált, ha mérlegelni szeretnénk azon kutatói „állásfoglalásokat”, melyek a pécsi emléktábla szövegében is tükröződnek. „Hiánypótlás-ként” mindenekelőtt Pulszkyt idézem, aki miután beszámol Handó római tárgyalásairól, így ír:

„Ez alkudozások alatt György úrnak levelei érkeztek Rómába Magyarországról, hogy menjen Nápolyba, s bocsátkozzék Ferdinánd királlyal alkudozásba a király leánya s a magyar király közti házasságra nézve. Nagy tisztelettel fogadták; az alkudozások nem tartottak sokáig s ügyessége s eszes eljárása által meglett a házasság, Ennek megkötése után Florenczbe jött, hol több mint 3000 forintért vett könyvet, hogy Pécsen, hol prépostsága volt, egy könyvtárt állítson. S minthogy ezelőtt a király kancelláriájának élén, minden az ő kezén ment keresztül, azt tette, amit kevés ember tett az ő állásában...”⁷

Ábel Jenő a nápolyi tárgyalások végeredményével kezdi, ekképpen:

„Conchiusolo („a Beatrix és Mátyás közti házasságot”, veti közbe Ábel), se ne venne alla via di Firenze, dove aveva comperato libri per piu di tre mila fiorini, per fare una libreria a Cinque Chiese a una sua propositura che v’aveva. Avendo avuto dal Re innanzi la cancelleria, ed andandí ogni cosa per le sue mani, fece quello che hanno fatto pochi uomini della sua qualità...”⁸

1970 óta már rendelkezésre áll Vespasiano főművének (*Le Vite*) kritikai kiadása, Aulo Greco gondozásában⁹, benne Handó György „*Vescovo Colocensis*” (a korábbi kiadásokban *Vescovo Colocense*) „életrajzával”. Ennek idevonatkozó részét lábjegyzetben,

⁶ Fraknoi Vilmos, „Mátyás király magyar diplomatái”, *Századok* 32 (1898) 112.

⁷ Pulszky, *i. m.* (vö. 1. j.), 288.

⁸ Ábel, *Analecta, i. m.* (vö. 4. j.), 227.

⁹ Vespasiano da Bisticci, *Le vite*, Edizione critica con introduzione e commento di Aulo Greco, vol. 1, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1970. (A továbbiakban: Bisticci)

kihagyások nélkül közlöm, hogy lehetőség legyen a már idézettekkel és a még idézendőkkel való összehasonlításra.¹⁰

Úgy gondolom, talán már az eddigiek alapján is kimondható, hogy a firenzei szerző szövege nem ad alapot arra, hogy a székeskáptalan mondhatni természetes közegéből (a székesegyház és „tartozékai”) kiemeljük és máshová „költöztessük” Handó György szerzeményeit és könyvtárát, legyen bár ez a hely a „nagypréposti ház” a Káptalan utcában. Az általam idézett 19. századi szerzők, illetve fordítók (Pulszky, Ábel, Fraknói) fel sem villantják ezt a lehetőséget, de a székesegyház és a város történetének olyan kiváló, történész-levéltáros kutatói sem, mint Szőnyi Ottó (1876–1937), Szentkirályi István (1872–1944) vagy Gosztonyi Gyula (1904–1962). Aki a „nagypréposti ház” 1955. évi rekonstrukcióját követően, tudomásom szerint elsőként, ide lokalizálja a Handó-könyvtárát, az Petrovich Ede (1898–1987) tudós kanonok, püspöki és káptalani levéltáros, akinek a kutatási eredményeit, ahogy mondani szokták, nem lehet megke-
rültni.

Én sem teszem ezt, előtte azonban emlékeztetni szeretnék arra, hogy ugyancsak Vespasianóra hivatkozva „szokás” 1476-ra, Mátyás és Beatrix házasságkötésének évére tenni a Handó-könyvtár alapítását.¹¹ (Látható, hogy a pécsi emléktáblán is ehhez közeli időpont, 1477 szerepel.) Való igaz, a fentebb idézettekől is kitűnik, hogy Vespasiano elbeszélése szerint Handó sikeresen járt el Nápolyban Beatrix és Mátyás házassága (*il parentado delle figliuola del re col re d’Ungheria*) ügyében, s hogy ennek köszönhetően (Pulszky fordítását idézve) „meglett a házasság”. Nos, a házasság valóban „meglett” 1476-ban, de megjegyzendő, hogy Handónak „csak” a Bánffy Mik-

---

¹⁰ „Istando a Roma meser Giorgio in queste pratiche, ebbe lettere d’Ungheria, ch’egli andassi a Napoli a praticare col re Ferdinando il parentado della figliuola del re col re d’Ungheria. Fuvi molto onorato. I stato non molto tempo in questa pratica, colla sua prudentia et destreza d’ingegno condusse quello parentado. (Aulo Greco jegyzete: Il matrimonio avvenne nel 1476.) Conchiusolo, se ne venne alla via di Firenze, dove aveva comperati libri per più di tre mila fiorini, per fare una libreria a Cinque Chiese, a una sua propositura v’aveva.

Avendo avuto dal re inanzi la cancelleria, et andando ogni cosa per le sue mani, fece quello hano fatto pochi uomini della sua qualità. In prima, in quella chiesa, dove egli era proposto, fece fare una degnissima capella, et dettele tante entrate, che volle che ogni mattina vi si decisino quattro messe, et facessi certe feste l’anno, et provide l’entrata di tutto con tale ordine, che non potessi mancare. Et nella medesima chiesa ordinò una bellissima libreria, nella quale messe libri d’ogni facultà, et ragunovi trecento o più, et ordinò il luogo dove avessino a stare. Ordinò sopra quella libreria uno sacerdote con buona provisione, che avessi cura de’ libri, et ogni dì l’aprisi et serassi. La chiesa volle che fussi fornita di paramenti di più ragioni, libri di canto, bibie, umiliari et passionarii, et più altri libri necessarii a una chiesa, et volle che e’ danari aveva avuti dalla chiesa rimettergli nella chiesa medesima, et molto più, perchè tutto quello guadagnò, sendo privato sugelo, gli messi in quella libreria.” (Bisticci, i. m. [vö. 9. j], 340–341.)

¹¹ „Káptalan utca 2.”, in *Pécs lexikon*, főszerk. Romváry Ferenc, 2, Pécs, Pécs Lexikon Kult. Nonprofit Kft., 2010, 370.

lóssal együtt folytatott előzetes házassági tárgyalásokban (1469), illetve a hercegnő „táveljegyzésében” (1474) volt aktív szerepe.¹²

Vespasiano da Bisticci „nem tehet” arról sem, hogy elbeszélése nyomán Handó alapítása nyilvános könyvtárrá minősítettik, mindenekelőtt arra a néhány sorra való hivatkozással, miszerint Handó a templomban, ahol prépost volt

„egy nagyon szép könyvtár rendezett be, s minden facultásból tett belé könyveket s háromszáz kötetnél is többet gyűjtött össze s kijelölte a helyet, hová fel kell azokat állítani. S egy papot állított, jó fizetéssel, a könyvtár mellé, hogy a könyveknek gondját viselje s a tárt minden nap kinyissa s bezárja.”¹³

Csapodi Csaba lényegében e sorok alapján kívánja „helyre tenni” a Handó-könyvtárat, kissé blikkfangos megfogalmazással. Idézem:

„Tehát ma úgy mondanánk: általános gyűjtőkörű, nyilvános, tudományos könyvtár, háromszáz évvel késői utódjának, Klimó György pécsi püspöknek első nyilvános magyarországi könyvtárként emlegetett pécsi könyvtára előtt, s az első adat fizetett könyvtáros alkalmazásáról – a királyi könyvtártól eltekintve. Együttal az első adat könyvtári ügyrendi szabályzatról.”¹⁴

Meg kell, hogy mondjam, a fizetett könyvtárosról írottakat nem egészen értem, már csak azért sem, mert Csapodi – ugyanezen írásában – a váradi székesegyház könyvtáráról a következőket írja:

„...érdekes adatunk van a könyvtár elhelyezésére és kezelésére vonatkozólag. Egy 1419-ből való adat ugyanis arról tájékoztat, hogy az akkor a székesegyház nyugati bejárata fölötti Szent Katalin-kápolna és az abban elhelyezett könyvtár kezelésére az Itáliából jött püspök, Andrea Scolari külön javadalommal ellátott klerikust alkalmazott („Rectoria armarii librorum”). Ez a könyvtáros Nagymihályi Miklós fia Antal volt, aki később kanonok lett. Így ő az egyik legkorábbi, név szerint ismert könyvtáros.”¹⁵

Petrovich Ede az 1955. évi műemléki vizsgálatát követően írt először a Káptalan utca 2. számú ház történetéről. Tanulmánya a Janus Pannonius Múzeum évkönyvében látott

¹² Vö. Bánki Éva, „Handó György”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, IV, Budapest, Balassi K., 2003, 24.

¹³ Pulszky, *i. m.* (vö. 1. j.), 288–289.

¹⁴ Csapodi Csaba, „Humanista főpapi könyvtárak”, in Csapodi Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Budapest, Gondolat, 1987, 69–70; Uő, „A reneszánsz könyvkultúra (Humanista könyvtárak)”, in Madas Edit – Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Budapest, Balassi K., 2003, 77. Vö. Teiszler Éva, „Handó György pécsi prépost (1465-1480)”, in *Egyházi arcélek a pécsi egyházmegyéből*, szerk. Fedeles Tamás – Kovács Zoltán – Sümegi József (Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből, 5), Pécs, Fény Kft, 2009, 43–47.

¹⁵ Csapodi, *i. m.* (vö. 14. j.), 47; Vö. Jakó Zsigmond, *Írás, könyv és értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kritérium 1976, 152–153.

napvilágot 1956-ban.¹⁶ Ennek átdolgozott, illetve kiegészített változatát 1983-ban ismét kiadta a Múzeum, csatolva a szerző rokontárgyú írásait, *A pécsi káptalani házak* címmel.¹⁷ Petrovich mindenekelőtt azt kívánja bizonyítani, hogy a Káptalan utca 2. számú háznak, mely első említésekor, 1324-ben még magánház volt, Egyed kanonok háza, később „szolgálati hivatali lakásnak kellett lennie”, amelyben a székeskáptalan mindenkori feje lakott.

„Sőt, ha nem volna annyira közismert, hogy a hiteleshelyek feje az iratokat (a sublektorral együtt) szerkesztő olvasókanonok, a hivatalos pecsét és a levéltár őre pedig az örkanonok volt, hajlamosak lennének azt vélni, hogy Pécsen a préposti házban szerkesztették és őrizték a hivatalos okmányokat” – írja.

A folytatásban egyre inkább háttérbe szorul a feltételes mód, – idézem:

„A ház méreteire és tartozékaira vonatkozólag nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a prépostok egyben gyakran országos tisztségeket és méltóságokat is töltöttek be, így nem tartózkodtak állandóan városunkban. Ha távollétük ellenére mégis tovább élt a Préposti ház elnevezés, ez azt igazolja, hogy a ház egyben a préposti hivatal egész apparátusának otthona volt. És ehhez az apparátushoz hozzá tartozott a kápolna is.”¹⁸

Minthogy a ház kápolnáját már korábbi források is említik, Petrovich Ede – Vespasiano szövegére hivatkozva – megállapítja, hogy Handó „csak átalakította házát a két létesítmény befogadására.”¹⁹ A két „létesítmény” alatt a könyvtár és a kápolna értendő.

Ábel szövegközlése alapján *saját fordításban* idézi Petrovich a firenzei szerző Handó-életrajzának idevonatkozó szakaszát, majd így összegez:

„Tisztában vagyunk azzal, hogy Bisticci távolról nézte az eseményeket és kissé nagyított. Ha kételkedünk is a könyvek számában, nem kételkedhetünk magában a tényben: Pécsen volt könyvtár a XV. század végén. Az sem lehet kétséges, hogy az a ház, melyről az olasz író szól, azonos ezzel a préposti hivatalnak minősített házzal, és jogos a feltevés, hogy az első pécsi nyilvános könyvtárnak ez a ház nyújtott otthont.”²⁰

Nem kardinális kérdés, de azért megemlítem, hogy Vespasiano szövegében *háZRól* nem esik szó, legfeljebb egyháZRól, illetve templomRól. A szövegkörnyezet dönti el, hogy a *chiesa* miképp fordítandó. Legyünk őszinték: Petrovich Ede fordításában a *chiesa* (egyetlen kivételtől eltekintve) nem *templom*, hanem *egyház*, esetleg *prépostság*; e

¹⁶ Petrovich Ede, „Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. számú ház történetéhez”, in *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956*, Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1956, 31–47. (A továbbiakban: Petrovich 1956.)

¹⁷ Petrovich Ede, *A pécsi káptalani házak*, Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1983, (Dunántúli dolgozatok C, Történettudományi sorozat), 102. (A továbbiakban: Petrovich 1983.)

¹⁸ Petrovich 1956, *i. m.* (vö. 16. j.), 31–32.

¹⁹ Petrovich 1956, *i. m.* (vö. 16. j.), 36.

²⁰ Petrovich 1956, *i. m.* (vö. 16. j.), 35–36.

szavak fogalomkörébe a Káptalan utcai ház is jobban belefér. (Bisticci: „*in quella chiesa dove egli era proposto, fece fare una degnissima capella*” – Petrovich: „*prépostságában gyönyörű kápolnát építtetett*”. Bisticci: „*nella medesima chiesa ordinò una bellissima libreria*” – Petrovich: „*Ugyanabban az egyházban remek könyvtárt alapított*”. – Bisticci: „*La chiesa volle che fossi fornita di paramenti di più ragioni, libri di canto, bibie, umiliari et passionarii, et più altri libri necessarii a una chiesa*” – Petrovich: „*Egyházát fölszerelte a legértékesebb ruhákkal, énekes könyvekkel, bibliákkal, predikációs könyvekkel, és más, a templomnál nélkülözhetetlen szerkönyvekkel*”.)²¹

Petrovich Ede – vitatható értelmezéssel - megállapítja, hogy Janus Pannonius könyvtára nem volt nyilvános könyvtár, mivel Janus „*Maga írta, hogy nem szívesen kölcsönöz ki másoknak könyveket*.”²² S ha már Janus neve e levél kapcsán, melynek Galeotto volt a címzettje, szóba került, megemlítem, hogy Vespasiano leírása szerint a pécsi püspök Magyarországon „*püspöksége számára (kiemelés tőlem, B. M.) egy kitűnő görög és latin könyvtárt rendezett be, a tudomány minden ágából*”. (Eredetiben: „*ordinò una degnissima libraria in greco et in latino, pel suo vescovado, in ogni facultà*”.²³) Érdemes odafigyelni Marosi Ernő szavaira, jóllehet ő Janus és Handó szerzeményeinek lehetséges „utóéletére” gondol, amikor megjegyzi:

„*Ha Janus Pannonius könyvtára, amelyben „minden” latin nyelvű könyv megtalálható volt, s a pécsi prépost Handó György ugyancsak Vespasiano da Bisticci által magasztalt és 300 kötetre becsült gyűjteménye valóban a káptalan kezelésébe kerül, Pécs egyedülálló lehetőséget kínált volna olyan tanulmányokra, amelyek messze meghaladták volna a káptalani iskolák szokásos szintjét, s az egyetemek színvonalával versenyezhettek volna.*”²⁴

Mályusz Elemér viszont még egy jól javadalmazott prépost esetében is valószerűtlennek tartja Vespasiano tudósítását Handó „napi négy misés” kápolnájáról, majd így ír: „*Bizonyára hasonló mértékben túloz Bisticci a könyvtár leírásában, amelyről egyébként semmi más adatunk nincs*”.²⁵

Nos, Petrovich Ede ebből a „semmiből” is megpróbál következtetni valamire, például a Handó-könyvtár használóira. Véleménye szerint elsősorban a „schola maior” tanulói voltak a használók, mert „*kik is igényelheték volna, hogy a könyvtárat jó fize-*

²¹ Bisticci, *i. m.* (vö. 9. j.), 341; Petrovich 1956, *i. m.* (vö. 16. j.), 35; Petrovich 1983, *i. m.* (vö. 17. j.), 18.

²² Petrovich 1956, *i. m.* (vö. 16. j.), 36.

²³ Pulszky, *i. m.* (vö. 1. j.), 285; Bisticci, *i. m.* (vö. 9. j.), 334.

²⁴ Marosi Ernő, „Stílusrétegek”, in *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*, szerk. Marosi Ernő, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 142–143.

²⁵ Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 173–174; Vö. Sarbak Gábor, „Könyvkultúra”, in *A pécsi egyházmegye története I.: A középkor évszázadai (1009-1543)*, szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József, Pécs, Fény Kft., 2009, 173–174.

téssel ellátott könyvtáros naponként nyitogassa, ha nem egy magasabb iskola tanulóí?”²⁶ Vagyis a káptalani (székesegyházi) iskolának a tanulóí, melyet ő az elenyészett *studium generale* „emelt szintű” maradványának, egyfajta főiskolának tekint egyetem-történeti írásaiban. (Egyébként ezen írások Petrovich Ede sokoldalú tudományos munkásságának a csúcspontját jelentik véleményem szerint.²⁷) Ugyanakkor nincs szíve levonni azt a következtetést, hogy Handó György netán a székesegyházi könyvtárat gyarapította Itáliában is. (Miként Janusról sem állíthatjuk kétséget kizáróan, hogy csakis a maga humanista hírnevét akarta emelni könyvvásárlásaival, és a székeskáptalan könyvtárának gyarapodása nem érdekelte.²⁸) Pedig éppen Petrovich Ede volt az, aki a pécsi káptalani levéltár építéstörténetének a feltárásával ráirányította a figyelmet arra a – némi egyszerűsítéssel Szatmári György püspök (1505-1521) művének tartott – épületegyüttesre, mely a székesegyház délkeleti tornyához csatlakozva állt 1777-ben történt lebontásáig.²⁹ És ez az a nyom, melyet követve talán előbbre lehet jutni a székesegyházi (káptalani) iskola és könyvtár lokalizációját illetően és egyszersmind a „Handó-kérdésben”.

Amikor a 90-es évek elején magam is elindultam ezen a nyomon, arra gondoltam, hogy Handó György 1465-ben lett a pécsi székeskáptalan prépostja, akkor, amikor még Pécs is szóba jöhetett az alapítandó új egyetem székhelyeként, pécsi jelenlétének utolsó szakasza pedig „főnöke”, III. János püspök (és Vitéz János érsek, az Academia Istropolitana „igazgatója”) halálát követő évekre esett. Mindkét szakaszban különös hangsúlyt kaphatott a könyvtár. 1465 körül azért, mert Janus nyilván tudta, hogy az egyetem Pécsre hozatalának indoklásában fontos üttökártya lehet a könyvtár, 1472 után pedig azért, mert a kegyvesztett püspök menekülésével és halálával a könyvtár léte kerülhetett veszélybe, kivált, ha Janusnak is aktív szerepe volt a székesegyházi könyvtár gyarapításában. (Szerintem ez több mint valószínű, még Vespasiano is utal erre.) Az ideális könyvtár arculatáról Janus és Handó fontos tapasztalatokat szerezhettek Firenzében, láthatták a San Marco kolostorban Michelozzo „három hajós” teremkönyvtárát is, miután az már 1441-ben elkészült. A középkori pécsi egyetem lokalizációja ürügyén több írásomban is megkísértem a székesegyházban, illetve közvetlen közelében „elhelyezni” a nyilván jelentős múlttal rendelkező könyvtárat, bizonyos hódoltságkori forrásokra

²⁶ Petrovich Ede, „Janus Pannonius Pécsett”, in *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. Kardos Tibor – V. Kovács Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 157.

²⁷ Boda Miklós, „Petrovich Ede egyetem-történeti kutatásai”, in *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére: a Petrovich Emlékkonferencia (Pécs, 1998, szeptember 21) tanulmányai*, szerk. Font Márta – Vargha Dezső, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2001, 39–45.

²⁸ Ld. Bisticci fentebb idézett sorait Janus pécsi könyvtáralapításáról.

²⁹ Petrovich Ede, „A pécsi káptalani levéltár épületének története”, in *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1963, Pécs, JPM, 1964, 177–206. (Ezen épület nyugati homlokzatán látható az 1987-ben elhalálozott Petrovich Ede emléktáblája.)

hivatkozva, Evlia Cselebi „élménybeszámolóját” is beleértve. Ennek kapcsán egy láb-jegyzetben, némi büntudattal ugyan, de leírtam, hogy

„Petrovich Edével szemben úgy véljük, hogy a Handó-féle „nyilvános” (tulajdonképpen a káptalani) könyvtár nem a mai Káptalan utca 2. számú házban volt, hanem a székesegyházban vagy közvetlen közelében.”³⁰

Nos, az emléktábla ma is a „helyén van a Káptalan utcában, miként a Petrovich Ede által ide helyezett Handó-könyvtár is a nemrég megjelent *Pécs lexikon* idevonatkozó szócikkeiben.³¹ Ugyanakkor nem kis öröm számomra, hogy Fedeles Tamás, a Pécsi Tudományegyetem docense Vespasianót idézi, majd a következőket írja új könyvében:

„Noha e tudósítás alapján sokan arra következtettek, hogy Handó nyilvános könyvtárat létesített Pécsen, erről bizonyosan nem lehet szó, hiszen a nyilvános, mindenki számára hozzáférhető könyvesházak korszaka csak a 18. században érkezett el. Boda Miklósnak, a középkori székesegyházi és kolostori könyvtárak elhelyezkedését figyelembe vevő elgondolását sokkal elfogadhatóbbnak vélem. E szerint a korai időszakban a székesegyház liturgikus kódexei és az oktatáshoz szükséges kötetek alacsony példányszámuk miatt a sekrestyében nyerhettek elhelyezést. Az állomány fejlődésével azonban a székesegyházi iskola könyvei számára egy önálló helyiséget kellett kialakítani, melyre kiválóan alkalmas lehetett a székesegyház délkeleti tornyától lefelé húzódó káptalanház. Minden valószínűség szerint az itt lévő könyvtár állományára és infrastruktúrájára vonatkozik az ímént idézett leírás is.”³²

Ennél is nagyobb öröm lenne számomra, ha az egykori káptalanház és a székesegyházi könyvtár emlékét idéző tábla kerülne a mai Káptalani Levéltár homlokzatára, a tudós kanonok, Petrovich Ede emléktáblájának a közelébe. Szerintem III. János pécsi püspök, Handó György prépost és netán Vespasiano da Bisticci neve is elférne ezen a táblán.

Emléktábla (Káptalani Levéltár)

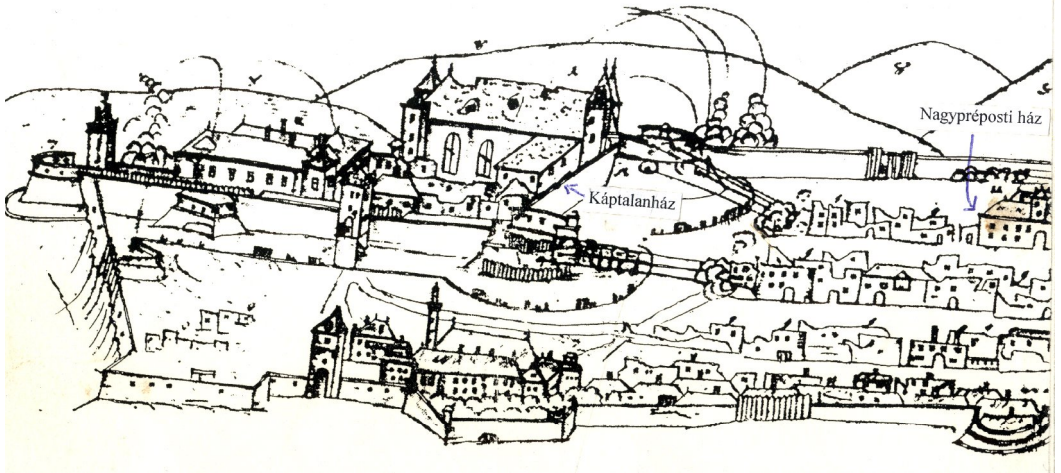
³⁰ Boda Miklós, „A középkori pécsi egyetem lokalizációjáról”, in Baranya, 1997–1993, 1–2 . szám, 5–33, 23. sz. jegyzet; Uő, *Stúdium és literatúra: Művelődéstörténeti tanulmányok*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2002, 25–56. A tanulmány részlete „A középkori pécsi egyetem könyvtárának helye” címmel megjelent *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában* című tanulmánykötetben (Pécs, Csorba Győző Megyei Könyvtár, 2000, 29–41).

³¹ Ld. a 11. sz. jegyzetet.

³² Fedeles Tamás, „*Eztán Pécs tűnik szemünkbe*”, *A város középkori története (1009–1526)*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2011, 158.

Képtalan utca 2.: a Zsolnay Múzeum (nagyréposti ház”) épülete

Egykorú tollrajz Pécs ostromáról (1686–1687)
Középen az 1780 körül lebontott „káptalanház, jobbra a „nagyréposti ház

GÖRÖG TRAGIKUSOK NALDO NALDI KÖNYVTÁRLEÍRÁSÁBAN*

BOLONYAI GÁBOR

Naldo Naldi leírása szerint Mátyás könyvtárszobája valahol a királyi palota legfelsőbb részein (*in penetralibus*) helyezkedett el.¹ A terem három falát belülről lambériaszerűen kialakított faburkolat fedte. A díszesen megmunkált fapalcokat ehhez a faburkolathoz erősítették, mindegyik oldalon három-három sorban. A polcozat teljesen beborította a három falat,² a palota egyéb helyiségeivel és a külső terekkel a negyedik oldal tartotta a kapcsolatot. Ezen a falon lett kialakítva a bejárati ajtó, melyen bárki közlekedhetett, valamint egy másik ajtó is, mely egy belső szobára nyílt. Ide csak a királynak volt bejárása. Vallási és szellemi meditációra vonult földre, amikor zsoltárokat és más szent énekeket akart egymagában énekelni.³ Ugyanezen a negyedik falon helyez-

---

* A tanulmány egy hosszabb elemzés része, melynek témája a görög irodalmi kánon formái a 15. század végén. A „Corvina Graeca” című (K 75693) OTKA-pályázat keretein belül készült.

¹ *Quadratus mediis locus in penetralibus ... cameras testitudine sustinet altis (De laudibus bibliothecae augustae 2.1–2).*

² *Atque triplex muri facies, quae restat ibidem / integra, neve aliis ullis obnoxia rebus, / illa triplex triplici tabulatum ex ordine sumit / arte laboratum (Laud. 2.15–18).*

³ *Ostia bina manent illic, quorum altera mittunt / intro quosque viros, mittunt quorum altera regem / inde foras, quotiens secreta in sede locatus / solus adesse cupit sacris hymnisque canendis (Laud. 2.11–14).* Naldi szövegét sokan úgy értik, hogy a király azért vonult földre ebbe a szobába, hogy innen hallgassa a miséket, melyeket a szomszédos királyi kápolnában tartottak. Megítélésem szerint Naldi szavait úgy lehet a legtermészetesebben értenünk, hogy ő maga énekelte a szent énekeket, és a szövegből semmilyen következtetést sem lehet levonni arra nézve, milyen terem volt a szomszédságában.

tek el még két ablakot is, hogy a szobát természetes fény világítsa meg, s ne kelljen a könyvek fizikai állapotára káros hatású lámpákat használni.⁴

A három fal hármás polcozatára egymástól elkülönítve kerültek föl a görög, a latin, valamint a keresztény irodalom alapművei. A különböző nyelvi és kulturális hagyományokat egyesítő és elrendező könyvtárnak ez a fajta hármás tagolása ókori előzményekre megy vissza. Értelemszerűen egy keresztény szerző művében találkozhatunk vele először. Ez a szerző Sidonius Apollinaris, aki egyik levelében írja le Claudius Mamertus presbiter könyvtárát:⁵

*triplex bybliothea quo magistro,
Romana, Attica, Christiana fulsit;
quam totam monachus virente in aevo
secreta bibit institutione,
orator, dialecticus, poeta,
tractator, geometra, musicusque,
doctus solvere vincla quaestionum
et verbi gladio secare sectas,
si quae catholicam fidem lacessunt.*

Annak a kérdésnek a megvitatásába, hogy ez az egyezés irodalmi hatás eredménye-e, vagy pedig Naldi leírása a hasonló beosztású korabeli fejedelmi könyvtáraknak, esetleg magának a budai könyvtárnak tényleges belső elrendezését tükrözi vissza, most nem szeretnék belemenni, csupán az egyezés tényére hívtam föl a figyelmet. Ami pedig a görög irodalmi részleget illeti, ezen belül Naldi alapvetően idő- és értékrend szerint rendezi el az egyes szerzőket.⁶ A hajdani, vagyis a kereszténység előtti költők sajátos bölcsességének tisztelete alapján (mely a kinyilatkoztatás mellett a *furor poeticus* is valóságos tudás forrásaként ismerte el)⁷ a főhely az ihletett vateseket illeti meg. A tíz vates után (számuk nagy valószínűséggel a kilenc Múza és az őket vezető Apollón együttes száma miatt éppen tíz) következik két tragédiaköltő, őket pedig a prózai szer-

⁴ Csupán jelezni szeretném az abból eredő építészeti problémát, hogy az összes ajtó és ablak egyetlen oldalra került. Ebből ugyanis az valószínűsíthető, hogy a könyvtár egy belső udvarra nézett, de ugyaneke kellett nyílnia a belső teremnek is, amely ráadásul az ablakoknál alacsonyabb is kellett, hogy legyen. Egy ilyen fülkeszerű építményt nehéz elképzelni egy palota belső udvarán.

⁵ *Ep.* 4.11.6. Sidonius Apollinaris „újítása” voltaképpen abban áll, hogy egy harmadik részleget különít el a keresztény szerzők számára, hiszen a római köz- és magánkönyvtárakban egyaránt általános volt a latin és görög nyelvű irodalom egymástól elkülönített tárolása (magánkönyvtárak: Cic. *Ep. Quint.* fr.3.4.5, Petr. *Sat.* 48.4, közkönyvtárak: Suet. *Iul.*44.2, Isid. 6.5.1, Tac. *Dial.* 10.9.6, Plin. 35.10, 7.115; Isid. 6.5.2, Suet. *Gr.*21, *Aug.*29.3, Suet. *Tib.*70) lásd H. Blanck, *Das Buch in der Antike*, München, 152–167.

⁶ Ehhez a kályha: Pajorin Klára, „Az eszményi humanista könyvtár”, *MKSz* 120 (2004) 1–13.

⁷ A Petrarca által újra felfedezett gondolat Ficino újplatonikus megfogalmazásában fejt ki a legnagyobb hatást a 15. század második felében, lásd C. Trinkaus, *In Our Image and Likeness*, Chicago, 1970, 683–721.

zők különféle csoportjai követik: előbb négy filozófus, majd három csillagász és matematikus, aztán két-két szónok és rétor, s végül négy történetíró zárja a sort.

Az alábbiakban a görög irodalmi kánonképzés egyetlen szűkebb témáját szeretném megvizsgálni, annak kérdését, hogyan mutatja be Naldi a görög tragédiaköltőket. Milyen irodalmi és irodalomtörténeti tradíciókhoz kapcsolódva alkot róluk képet? Hogyan értékeli őket, kiket és miért emel ki a műfaj egyes képviselői közül?

A tragikusok tehát a tíz vates után (mellett vagy alatt, de semmiképpen sem közöttük!) foglalnak helyet a polcokon, értelemszerűen rangjuknak megfelelően. Kijelölt helyük egyértelmű jelzés: a tragédia nem áll a műfajok hierarchiájának csúcsán, de még a vezető műfajok közé sem tartozik. Némileg meglepő lehet az is, hogy a műfajt nem a tragikus triász képviseli, csupán két tagjuk: Sophoklés és Euripidés. Aischylos hiánya azonban nem teljesen érthetetlen. Műveit sokkal kevésbé ismerték a korban, mint a másik két költő darabjait.⁸ Drámáinak nyelvezete alighanem eleve komoly akadályt jelentett abban, hogy ténylegesen megbirkózzanak műveivel – a jelek szerint még a görögül jól tudó humanisták között is alig akad, aki bizonyíthatóan olvasta volna őket.⁹ Műveit gyűjtötték ugyan, tudós és fejedelmi könyvgyűjtők egyaránt, és a három iskolai darabról éppúgy rendeltek maguknak másolatot, mint Aurispa szenzációs felfedezéséről, arról a kéziratról (Laurentianus 32, 9), amelyik egyedül tartalmazza Aischylos további négy művét is. A kéziratok legutóbbi számbavétele szerint a Niccolò Niccoli számára 1423-ban Konstantinápolyban beszerzett példányról hét közvetlen másolat is készült.¹⁰ Arra azonban egyelőre nincs adatunk, hogy a 15. század második felében bárki is úgy olvasta volna műveit, hogy ez hatással lett volna saját írásaira.

Aischylos ismertségének és elismertségének ugyanakkor az sem tett jót, hogy a személyével kapcsolatos ókori életrajzi és irodalomtörténeti hagyomány is jóval szegényesebb volt, mint két fiatalabb pályatársáé.¹¹ A rómaiak körében elsősorban a fantasztikus körülmények között bekövetkező halálának története vált ismertté. A végzetesnek bizonyuló kopaszság legendája (a költő fejét egy sas sziklának nézi, és rajta töri szét

⁸ M. Mund-Dopchie, „Les premières étapes de la découverte d’Eschyle à la Renaissance”, in *Dotti bizantini e libri greci nell’Italia del secolo XV*. A cura di M. Cortesi – E. V. Maltese, Napoli, 1992, 322–326.

⁹ Vittorino Feltrino iskolájában Platina tudósítása szerint mindhárom tragikust olvasták (E. Garin, *Il pensiero pedagogico*, 680), N. G. Wilson ezt legfeljebb *A leláncolt Prométheusz*ról tartja elképzelhetőnek (*From Byzantium to Italy*, London, 1992, 37). Írásaik alapján úgy tűnik, sem Filelfo, sem Poliziano nem olvasták Aischylost. A helyzet az 1518-as editio princeps után kezdett lassan megváltozni, lásd M. Mund-Dopchie, *La survie d’Eschyle à la Renaissance. Editions, traductions, commentaires et imitations*, Louvain, 1984.

¹⁰ Mund-Dopchie, *i. m.* (vö. 9. j.), 325.

¹¹ Mund-Dopchie, *i. m.* (vö. 9. j.), 326–327, az életrajzi adatok kialakulásáról lásd M. R. Lefkowitz, *The Lives of the Greek Poets*, London, 1981, 67–74.

teknősbéka áldozata páncélját) különösen Valerius Maximus feldolgozásában lett népszerű, aki mindhárom tragédiaköltő halálát megörökítette és csokorba gyűjtötte.¹²

Aischylos háttérbe szorulásának mélyebb oka azonban minden bizonnyal az lehetett, hogy az ő darabjai viszonylagosan kisebb hatást gyakoroltak a római irodalomra. Mindez a róla alkotott értékítéletben is egyértelműen kifejezésre jutott, a római kortól az általunk vizsgált időszakig egyaránt. Döntőnek, mint oly sokszor, ezúttal is Quintilianus szava bizonyult. A görög irodalom reneszánszkori befogadására különösen nagy hatást gyakorló irodalomtörténeti áttekintésében¹³ egyértelmű fejlődési sort állapít meg a három tragédiaköltő között. Aischylos szerepét a műfaj megteremtésében, „napvilágra hozatalában” határozza meg, aki minden erénye mellett (vagy inkább következtében) a fejletlenség, kezdetlegesség és csiszolatlanság szakaszát képviseli a műfaj virágkorát reprezentáló két utód művészetéhez képest: *Tragoedias primus in lucem Aeschylus protulit, sublimis et gravis et grandilocus saepe usque ad vitium, sed rudis in plerisque et incompositus: propter quod correctas eius fabulas in certamen deferre posterioribus poetis Athenienses permisere: suntque eo modo multi coronati. Sed longe clarius inlustraverunt hoc opus Sophocles atque Euripides.*¹⁴

Hasonló értékelés és rangsor tükröződik Petrarca *Bucolicájának* 10. darabjában is, abban a műben, amelyik Naldi költeményének és Poliziano *Nutriciájának* (mely a legközelebb áll Naldi könyvtárleírásához) is egyik fontos előzménye volt. Az ókori költők látomásszerű szemléje során Euripidés és Sophoklés együtt jelennek meg, és jóval előbb, mint Aischylos:¹⁵

*Iuxta autem cunctis sublimior unus,
Cui grege de toto supremus cesserat hircus,
Fortunas, casusque ducum regumque canebat.
Nec casum tamen ille suum sortemque repostam,
Nec tristes in terga canes instare videbat,
Regibus attonso flendus post fata capillo.
Iuxta alter senio infractus, iuveniliter alta
Voce canens; furere hinc dictus, sed voce furorem
Diluit, et falso quaesivit crimine laudem.*

Érdemes arra is felfigyelnünk, hogy mindkettőjük bemutatásának középpontjában az anekdotikus életrajzi hagyományban elbeszélte haláltörténetek állnak. Ugyanez érvé-

¹² 9.12. ext. 2–6.

¹³ A. Grafton, „Angelo Poliziano and the Reorientation of Philology”, in *Joseph Scaliger, a Study in the History of Scholarship. I. Textual Criticism and Exegesis*, Oxford, 1983, 9–44; P. Godman, „Poliziano’s Poetics”, *Interpres* 13 (1993) 127.

¹⁴ *Inst. or.* 10.1.66.

¹⁵ 10.75–83.

nyes Aischylos bemutatására is, akit szintén halálán keresztül ábrázol Petrarca, és ehhez kapcsolja hozzá a történet jelentőségéről és jelképes értelméről szóló megjegyzéseit.¹⁶

*Vidi aquilam calvi circum volitare sedentis
Ore caput pleno, simul illum lumina campo
Defixum, immota meditantem carmina fronte.
Vidi, expectatum ut caneret dulcedine multa,
Obriguisset senem, vocemque in faucibus imis
Arctatam. Musas animam rapuisse putares,
Sic cubito incumbens similisque erat ore canenti
Fistula pallenti pendebat muta labello.*

Petrarca ezen a ponton nem fűz értékelést Aischylos jellemzéséhez, de *Africa* című eposzában Euripidés költészetét Homérosé mellé állítja, mint amelyik semmiben sem marad el a nagy eposzköltőtől:¹⁷

...
*tibi non, me iudice, vates
Meonius nec iure tibi preponitur altus
Euripides.*

S bár ennek a dicséretnek nyilvánvalóan megvan a maga helyi értéke, és nem lehet végső szónak tekinteni a másik költeményhez képest, Euripidés iránti különleges tiszteletét világosan bizonyítja.

A fentieket figyelembe véve, Aischylos említetlenül hagyása legfeljebb annak fényében tűnhet bizonyos fokig váratlannak, hogy az ő drámáinak meglétét a királyi könyvtárban egy viszonylag megbízható forrás: Ugoletto egyik levele igazolja.¹⁸ Úgy látszik, Naldi vagy nem tudott erről a példányról, vagy ha mégis, akkor a szerzők megrostálását, a kánon erőteljes szűkítését ezúttal is fontosabb szempontnak tartotta a teljességre törekvésnél. Aischylosnak csupán a földön elhelyezett ládáknak jutott hely, a kevésbé híres auktorok között.

Az eddigiek alapján, főként ha Petrarca értékelésére gondolunk, az sem teljesen meglepő, hogy a két szerző közül Euripidés részesül jóval részletesebb méltatásban. Naldi Sophoklésnak egyik darabjára sem tér ki, pusztán azt emeli ki vele kapcsolatban, hogy a tragédia műfajához méltó módon foglal el helyet a könyvespolcon: cothurnus-hoz illő tempóban, méltóságteljes büszkeséggel:

¹⁶ 10.112–119.

¹⁷ *Africa* ix. 65–68, hasonló az *Appendice ai Trionfi* III.58–59 értékelése is.

¹⁸ E. Ábel – S. Hegedüs, *Analecta Nova ad Historiam Renascentium in Hungaria Litterarum Spectantia*, Budapest, 1908, 459.

*Inde quidem mira consurgit ab arte Sophocles,
atque coturnatis se iactans versibus altam
occupat ipse sibi sedem tabulata per ampla.*

Mindebből kifejezetten Sophoklész költészetéről nem sok derül ki; legfeljebb az vetődhet föl, hogy a „büszke járás” nem csak általában a műfaj sajátosságait,¹⁹ hanem esetleg a sophoklési tragédiának egyik jellegzetes vonását emeli ki. Arról a vonásról lehet szó, mely már az ókori nézők szemében is megkülönböztette Euripidész költészetétől: emelkedett, eszményítő ábrázolásmódjáról.²⁰ S bár Euripidészsel kapcsolatban Naldi nem beszél kimondottan alakjainak ezzel ellentétes hétköznapiaságáról vagy gyarlóságáról, talán nem tűnik teljesen indokolatlannak, hogy Sophoklész „büszke” járását a sophoklési hősök emelkedettségére, és így a tragédia sophoklési típusára vonatkoztassuk. Ezt az értelmezést támaszthatja alá, hogy a „sophoklési cothurnus” két olyan szöveghelyen is előforduló szókapcsolat, amely minden bizonnyal mintául szolgált Naldi Sophoklész-jellemzéséhez. A közülük korábbi Vergiliustól származik. A 8. idill pásztor dalversenyének beszámolója előtt nevezi az elbeszélő a vers címzettjének, Asinius Polliónak verseit (véltetően tragédiáját) – saját bukolikus költészetének is egyfajta ellenpontjaként – „egyedül a sophoklési cothurnushoz méltónak”: *sola Sophocleo tua carmina digna coturno*.²¹ A másik passzus Quintilianusnak már idézett irodalomkritikai könyvéből való. Quintilianus éppen Euripidész és Sophoklész stílusának összehasonlításakor említi meg azok véleményét, akik pontosan emelkedettsége és fennköltége miatt tartják Sophoklész nyelvezetét Euripidész beszédmódjához képest egy szónok számára kevésbé követhetőnek és kevésbé hasznosíthatónak (*quibus grauitas et coturnus et sonus Sophocli uidetur esse sublimior*).²²

Naldi Sophoklész-portréjának megszövegezésére ugyanakkor, úgy tűnik, egy harmadik szerző volt a legnagyobb hatással. Az 5. század második felében élt Dracontiusról van szó, aki *Medea* című elbeszélő műve előhangjában hivatkozik a téma korábbi feldolgozásaira. Médeia rettentő történetét eddig két műfaj tudta csak megszólaltatni: a tragédia és a mimosz. Ahogy Dracontius fogalmaz (a két műfajt Múzsáik nevével nevezve meg): most egy olyan mítosz „megéneklésére vállalkozik” daktilikus hexameterben, melyet korábban csak Melpomené és Polyhymnia énekelt meg:

... Nos illa canemus,

¹⁹ A *cothurnus* önmagában is metonímiája lehet a tragédia műfajának, ahogy a *soccus* a komédiáé, lásd Horatius, *AP* 80.

²⁰ Aristotelész, *Poétika* 1460b.

²¹ *Ecl.* 8.10–11. Egyes értelmezők nem Asinius Polliót, hanem Octavianust tartják a vers címzettjének, és ennek megfelelően „egyedül Sophoklész emelkedettségéhez méltó, rólad szóló versek”-nek értik a sort (megítélésem szerint kevésbé meggyőzően), így például A. Köhnken, „Sola ... tua carmina” (Vergil, *Ecl.* 8, 9f.)”, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 10 (1984) 77–90.

²² *Inst. or.* 10.1.67.

*quae solet in lepido Polyhymnia docta teatro
muta loqui ...*

*vel quod **grande boans** longis sublata **cothurnis**
pallida Melpomene tragicis cum **surgit** iambis.²³*

*... mira **consurgit** ab arte Sophocles,
atque **coturnatis se iactans versibus***

Sophoklész „járása” három ponton is Melpomené mozdulataira emlékeztet. A szokásos *cothurnus* metonímia mellett a „felemelkedést”, „egyenes testtartást” kifejező metaforikus ige (*surgit* – *consurgit*), valamint az emelkedett hangú megszólalásra utaló participiumok (*grande boans* – *se iactans*) is hasonlítanak egymásra. A részletek lexikai, szemantikai és szintaktikai egyezésein túl különösen az rokonítja a két passzust, hogy mindkét leírás a bevettnek számító *cothurnus* szóképet a színpadi mozgás egyéb mozzanataival fejleszti tovább, és ezáltal egy többszörösen összetett szókép segítségével nyújt stilisztikai jellemzést.

Összességében tehát Naldi Sophoklész-portréja egyetlen költői minőséget (a tragikus műfaj emelkedettségét) állít a középpontba, egy olyan vonást, mely különösen a római irodalmi köztudatban társult szinte közhelyszerűen személyéhez. Naldi ismertetése ezáltal sem támaszkodik közvetlen olvasmányélményekre, de attól is tartózkodik, hogy életrajzi elemekkel helyettesítse az irodalmi arcképet.

Euripidész művészetét – Pindaroshoz hasonlóan (2.150–159) – az iskolában elsőként és leggyakrabban olvasott darabja, a *Hekabé* képviseli.²⁴ A viszonylag terjedelmes összefoglaló sajátos változatban ismerteti a tragédia tartalmát:

---

²³ Dracontius, *Med.* 16–18 és 20–21. Dracontius soraival két mű egy-egy szöveghelye is feltűnő rokonságot mutat: *Melpomene reboans tragicis fervescit iambis* olvasható az *Anthologia Latina* 88.4-ben, valamint *tunc Melpomene: sueta cothurnatos scenis depromere cantus / soccumque ferre comicum / et reboare tua tulimus quae carmina cura / melo favente rhythmico* Martianus Capella *De nuptiis* 35.20-ben, de mindkettő jobban eltér Naldi szövegétől. A három Melpomené-leírás kapcsolatáról lásd D. Schanzer, *A Philosophical and Literary Commentary on Martianus Capella's De nuptiis*, Berkeley–Los Angeles–London, 1986, 17–18. Szerinte sokkal valószínűbb, hogy Dracontius dolgozta föl az epigrammát, mint fordítva, és az is valószínű, hogy az *Anthologia Latinára* támaszkodik Martianus Capella is.

²⁴ Leonzio Pilato jóvoltából már latin fordításban is olvasható volt a darab első 466 sora a 14. század második felétől, lásd A. Rollo, *Leonzio lettore dell'Ecuba nella Firenze di Boccaccio*, Firenze, 2007; Ch. Kugelmeier, „Der Zustrom griechischer Handschriften nach Italien und seine Auswirkungen auf das Studium des Griechischen”, in *Libri Pretiosi – Augen- und Seelen-Lust Bibliophiles aus drei Jahrtausenden*. Herausgegeben von K.-H. Hellenbrand – W. Schmid und P. Trautmann, Trier, 2009, 58 és 70; N. Wilson *i. m.* (vö. 9. j.), 5; P. Botley *Learning Greek in Western Europe, 1396-1529*. American Philological Society, Philadelphia, 2010, 104. Pilato fordítását, mely eredetileg interlineáris formában, csupán magán használatra készült, egy olyan kódex tartalmazta (Laur. 31, 10), amely ez időben már a Medici könyvtár állományába tartozott.

*Post hunc ille sedet Polydori funera vates
qui grave prosequitur, donec regina dolore
victa Hecuba insano canis et furibunda diu dum
facta quidem latrat, conquestibus omne replevit
littus, et in lachrymas durissima quaeque coegit
ire quidem, subitis fuit haec ita territa monstis,
vidit ubi extincti corpus miserabile nati
vulneribus fozsum, quod littoris unda tulisset.*

Az ismertetés a történetnek két mozzanatát állítja a középpontba: azt a pillanatot, amikor Hekabé felfedezi orvul megölt fiának holttestét a tengerparton, valamint a felfedezést gyorsan követő eseménysort, ahogy a fájdalomtól önkívületi állapotba kerülő, majd kutyává változott királynő betölti ugatásával a környéket és mindenkiből szánakozást vált ki. Euripidész azonban egészen másként meséli el a mítoszt! Két ponton tér el leginkább egymástól a két változat. Először is a görög darabban Hekabé nem változik kutyává, sem a színen, sem a színpalak mögött. A királynő átváltozását csupán *megjósolja* a megvakított Polymestór, Hekabé fiának gyilkosa, akit szeme világának megfosztásával és két fia megölésével bosszul meg a Polymestór halálával utolsó gyermekét is elvesztő anya. És ezzel már érintettük is a másik komoly különbséget: Naldi változatából teljességgel hiányzik a szörnyű bosszú mozzanata, noha a görög tragédia cselekményének épp ez jelenti a tetőpontját.

A kérdés joggal vetődik föl: kinek a verzióját követi akkor Naldi? A mítosz egyetlen részletes, latin nyelvű feldolgozása Ovidiustól származik; a *Metamorphoses* mint előzmény több szempontból is nagyon valószínűnek tűnik. Naldi összefoglalója nyelvi megfogalmazásában éppúgy kötődik Ovidius átváltozástörténetéhez, mint cselekményét tekintve. A felfedezés pillanata is több ovidiusi reminiscenciát tartalmaz (13.535–537):

*adspicit eiectum Polydori in litore corpus
factaque Threiciis ingentia vulnera telis;
Troades exclamant, obmutuit illa dolore,*

bár a folytatást (538–552), ahogy a fájdalom bosszúvággyá alakul át Hekabé lelkében, Naldi kihagyja. Annál szembeszökőbb a hasonlóság a történet befejezésében. Az euripidészi változatban Hekabé csak közvetlenül halála előtt válik kutyává, mielőtt az őt Hellaszba szállító görög hajó árbocára fölmászna és onnan vízbe vetné magát.²⁵ Amint a vízbe ugrik, elnyelik a hullámok, ezután már nem éli tovább kutyaként az életét.²⁶

²⁵ Πο. αὐτὴ πρὸς ἰστὸν ναὸς ἀμβήσῃ ποδὶ. / Εκ. ὑποπτέροις νώτοισιν ἢ ποίωι τροπῶι; / Πο. κύων γενήσῃ πύρσ' ἔχουσα δέρματα (1264-1266).

²⁶ ἦνικ' ἄν σε ποντία νοτίς ... κρύψῃ μὲν οὖν πεσοῦσαν ἐκ καχρήσιων (1259 és 1261), lásd J. Mossman, *Wild justice: a study in Euripides' Hecuba*, Oxford, 1995, 197–199.

Csak annyit tudunk meg még róla, hogy nem változik vissza emberré, így temetik el és így állítanak síremléket neki a parton. Ezzel szemben Ovidius részletesen ír erről az átváltozás utáni állapotról. Arról, ahogy a fájdalmában nyüzgítő állat hosszasan kóborol a környező földeken, méltatlanul szomorú sorsa pedig valamennyi isten, még a Trója iránt csillapíthatatlan gyűlöletet érző Héra szívét is megérinti:²⁷

... *at haec missum rauco cum murmure saxum
morsibus insequitur rictuque in verba parato
latravit, conata loqui: locus exstat et ex re
nomen habet, veterumque diu memor illa malorum
tum quoque Sithonios ululavit maesta per agros.
illius Troasque suos hostesque Pelasgos,
illius fortuna deos quoque moverat omnes,
sic omnes, ut et ipsa Iovis coniunxque sororque
eventus Hecaben meruisse negaverit illos.*

Naldi – Euripidéstől eltérően és Ovidiushoz hasonlóan – nagy hangsúlyt helyez erre a súlyos zárlatra, ami a terjedelemben is kifejezésre jut: a rövid elbeszélésnek mintegy felét teszi ki.

A történet más pontjain viszont (ahogy ezt részben már érintettük is) különbségek is megfigyelhetők Ovidius és Naldi verziója között. Hekabé Ovidius feldolgozásában is ugyanolyan kegyetlen bosszút áll előzőleg a thrák királyon, mint Euripidésnél, és metamorfózisa is ezzel a véres megtorlással van közvetlen összefüggésben. Hekabé ugyanis akkor változik át kutyává, amikor a bosszút felfedező thrákok viszonzásul kövekkel támadnak rá. Velük szemben Naldi teljes mértékben kihagyja Polyméstör megvakításának mozzanatát. Ebből adódóan aztán Hekabé átváltozásának okát is másképp határozza meg. Az ő elbeszélésében pusztán a fájdalom idézi elő az átalakulást (és nem az állati agresszió mértékét elérő düh és bosszúvágy). Hekabé magán kívül kerül fájdalmában, majd pusztán ennek az emberi módon már nem elviselhető önkívületi állapotnak következményeképp süllyed le az állati létezés szintjére.

Ugyanakkor ez a magyarázat sincs teljesen ókori előzmény nélkül. Ennél a mozzanatnál két mítoszértelmezés is hatással lehetett Naldi szövegére. Servius Aeneis-kommentárjában értelmezi úgy Hekabé metamorfózisát, hogy alapvetően fia siratása idézte elő (*flendo in canem conversa est*).²⁸ Servius nem ejt szót bosszúállásról, csupán arról, hogy Hekabé egészen pontosan akkor változott át kutyává, amikor a görögök hajójáról tengerbe vetette magát (vagyis nyilvánvalóan Euripidés verzióját ismerteti), és e külö-

²⁷ *Met.* 13.536–553, 569–575. Kövérrel jelöltem a Naldi szövegébe átemelt szavakat és szókapcsolatokat.

²⁸ Servius, *Comm. ad Aen.* 3.6. Vergilius egészen másként beszél el Polydóros holtteste felfedezésének körülményeit: nem Hekabé, hanem Aeneas talál rá.

nősen végződő öngyilkosság magyarázataképp fűzi hozzá, hogy azért történt mindez így, „mert hiába szórta átkait elviselhetetlen fájdalomában a görögökre.”²⁹ Cicero pedig egy olyan – Serviusétól némileg eltérő – „köztes” interpretációt idéz, amelyik Hekabé erőszakosságát is sugalló elkeseredett dühével (*animi acerbitas*) és megbomlott elme-állapotával (*rabies*) magyarázza átváltozását állattá: *Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quandam et rabiem fingi in canem esse conversam*.³⁰ Naldi verziójában a fájdalom és a megőrülés elválaszthatatlanul összefonódik (amit a *dolore insano* jelzős szerkezet fejez ki legegységelműbben), de mint hangsúlyoztuk, a bosszú és az erőszakosság mozzanata nélkül.

Honnan származhat akkor Hekabé átlényegülésének ez a jóval szelídebb változata? Megítélésünk szerint Naldi ezen a ponton nem egy ókori szerző feldolgozásához köti-dik szorosán, hanem a kora reneszánsz talán legnagyobb hatású művéhez: az *Isteni színjáték*hoz. Dante a Pokol 30. énekében említi Hekabé történetét mint a megtébolyodott állapotban elkövetett bűnök egyik ókori példáját (a saját fiát meggyilkoló Athamas mítosza mellett), de úgy, hogy ő is csupán Hekabé fájdalomáról tesz említést, szörnyű bosszújáról hallgat.³¹

*Ecuba trista, misera e cattiva,
poscia che vide Polissena morta,
e del suo Polidoro in su la riva*

Hekuba, már fogoly, szomorú, félholt,
miután látta Polyxena vesztét,
s a tenger partján egy iszonyú vérfolt

*del mar si fu la dolorosa accorta,
forsennata latrò sì come cane;
tanto il dolor le fé la mente torta.*

közepén Polydorus fia testét:
ugatott, mint eb ugat dühében,
mert fájdalmai az eszét kikezdték.³²

Dante még Hekabé sorsának végkifejletét is enyhített formában meséli el. Az ő verziójában a királynő csupán úgy ugat, mint egy veszett kutya, de ténylegesen nem változik

²⁹ *cum mater Hecuba agnovisset cadaver, cum captiva duceretur, flendo in canem conversa est, cum se praecipitare vellet in maria: quod ideo fingitur, quia nimio dolore inaniter Graecis conviciabatur.* Kövérrrel jelöltem a Naldi szövegében is szereplő hasonló fordulatokat.

³⁰ Cicero, *Tusc. disp.* 3.63. A metamorfózist még könnyebben elképzelhetővé teszi a *rabies* szó kettős jelentése, mely egy állat „vesztségét” éppúgy kifejezheti, mint egy örült ember „tombolását”. Mossman (Vö. 26. j.) 216 szerint Cicero magyarázata egyedülálló abból a szempontból, hogy Hecabe állatias indulatával (*bestial quality*) hozza összefüggésbe az átváltozást, és nem a mélységes fájdalomával (*sorrow*).

³¹ Dante, *Com. Div., Inferno*: Canto XXX. 17–21. Dante Ovidius feldolgozását veszi alapul, lásd G. Brugnoli, *Per suo richiamo*, Pisa, 1998², 39–42; M. Picone, „L’Ovidio di Dante”, nel vol. di vari autori Amilcare A. Iannucci (a cura di) *Dante e la «bella scola» della poesia. Autorità e sfida poetica*, Ravenna, 1993, 107–144, különösen 121–126.

³² Babits Mihály fordítása.

át kutyává.³³ Az átváltozás metaforikussá tételében már nem követi Dantét Naldi, abban viszont határozottan igen, hogy Hekabé tragikus sorsát csak a fia elvesztése miatt érzett fájdalommal, elméje megbomlásával és őrjöngésével ábrázolja. Az is közös ketőjük elbeszélésében, hogy mindketten ahhoz a pillanathoz kötik Hekabé megőrülését, amikor saját szemével látja meg fia tengerpartra sodort holttestét.³⁴ Az ártatlan fiúkon végrehajtott rettenetes bosszú, Polymestór megvakítása, majd a kutyává válás kiiktatásával Dante Hekabéja a *mater dolorosa* alakjához közelít, még akkor is, ha a trójai királynő nem emberi méltósággal, hanem állati és tébolyodott nyüzgítéssel fejezi ki fájdalmát.³⁵

Érdekes módon azonban Naldi verziójától sem áll távol Hekabé fájdalmának ez a Pietà-szerű beállítása. Ő megtartja ugyan a szó szerinti metamorfózis motívumát, viszont átveszi azt a mozzanatot is Ovidiustól, hogy a kutyává lett Hekabé fájdalmas vonyítása együttérzést vált ki mindazokban, akik hallják. Ovidius az isteneket emeli ki, s közülük is Hérát, Naldi általánosabban fogalmaz: *in lachrymas durissima quaeque coegit ire quidem*. A megfogalmazás különös hasonlóságot mutat egy nagyjából vele egy időben keletkezett prédikáció részletével, amely szintén a *mater dolorosa*-ról szól:

---

³³ Azt Ovidius sem mondja ki *expressis verbis*, hogy Hekabéból kutya lett; ez „csak” abból derül ki, hogy emberi beszéd helyett ugatás hagyja el a száját, amikor támadóihoz akar szólni, ezt követően aztán a tengerparton vonyít, míg meg nem hal. M. Picone (1993) szerint egyes középkori kommentárok erre a kimondatlanságra alapozva jegyezték meg, hogy az örültség is egyfajta metamorfózis; Dante talán egy ilyen értelmezés nyomán jutott el a metamorfózis metaforikus felfogásáig. Említésre méltó, hogy Quintus Smyrnaeus szintén hasonlattá szelídítette a tényleges átváltozást (14.347–355), de valószínűtlennek tűnik, hogy Dantére a késő ókori epikus költő hatással lett volna. Brugnoti (1993) 42 szerint (és észrevétele helytállónak tűnik) Dante a Servius által használt *agnovisset*, *captiva* és *nimio dolore* szavakat fordítja le a *vide*, *cattiva* és *tanto il dolor* szavakkal.

³⁴ Ovidius újítása volt, hogy Polydóros tetemét saját anyja fedezi föl, nem pedig egy öreg szolgálónő, mint Euripidésnél, lásd A. P. Burnett, „Hekabe the Dog”, *Arethusa* 27 (1994) 151. Dante és Naldi egyaránt Ovidiust követik ezen a ponton is. Hasonlóképp Ovidius, Servius és Dante együttes hatása érvényesül (némi egyéni hozzáttétellel) Boccacciónak Hekabé átváltozásáról szóló összefoglalójában: *Nec illi (sc. Hecubae) aerumnarum tam ingentium fuit iste finis (sc. mors Polyxenae); nam eidem inter tot angustias, ut asserunt aliqui, Polidorus filius venit in mentem: ad quem visendum apud Tracas cum pergeret, eum avaritiae impulsu a Polimestore genero trucidatum et harenis infossum cognovit in litore. Qui dolor ultimis tanta cum vi effatum pectus invasit, ut in rabiem illum raperet, latrantemque canum more per arva consumeret (De casibus virorum 1.13. De Priamo, Troianorum rege, et Hecuba).*

³⁵ Picone (vö. 31. j.), 125: „Dante vuole cioè descrivere Ecuba come una Maria degradata”, hasonlóképp E. Fenzi, „Il canto XXX dell’Inferno”, *Quaderni d’Italia* 10 (2005) 171–193, különösen 176–9. L. I. Westney („Hecuba in Sixteenth-Century Literature”, *CLA Journal* 27 (1984) 436–59) megállapítása szerint “Hecuba was primarily known as the »Mater Dolorosa« in the sixteenth century.”

*tristissima fuit haec praesentia et matri santi et filio pendenti adeo quod usque hodie eius devota memoria potens est resolvere in lachrymas resolvere durissima queque corda.*³⁶

Hogy a két szembetűnően hasonló mondat között milyen kapcsolat van, nehéz megállapítani. Ha azt feltételezzük, hogy az egyik szöveg hatott a másikra, akkor Biel hatását Naldira jóval könnyebb elképzelnünk, mint fordítva, de talán még valószínűbb az az eshetőség, hogy mindketten ugyanannak a hagyománynak a toposzait alkalmazzák, amelyek Máriának Jézus keresztről való levétele után érzett fájdalma ábrázolására voltak használatosak. Mindenesetre annyi leszűrhető tanulságként e hasonlóság alapján, hogy Naldi Hekabé-portréjára erősen rávetül a fájdalmas istenanya alakja is.

A 15. század második felében a tragédia nem volt igazán élő műfaj. Még nem kellett föl a költők és zenészek érdeklődését, hogy gazdag formakincsét és sokszólamú világát újratereptsék. Ez a félig tetszhalott állapot Naldi ismertetésében is tükröződik. A műfaj legjobbjai nem a vatesek között kapnak helyet. De ez a távolság nem csak Naldi ismertetésében jelenik meg, hasonló distanciával mutatja be Poliziano is a tragikus triász költészettörténeti művében, a *Nutricia*-ban. A más műfajok és szerzők esetében megszokott szellemes célzások és utalások helyett ezúttal nem az eredeti szövegek és a különféle másodlagos források bravúros átdolgozásával rajzol portrét a három tragédiaköltőről, hanem mindössze haláluk történetét ismerteti szikáran.³⁷

*Tres porro insignem sibi defendere coronam:
Aeschylus aerae casu testudinis ictus,
quemque senem merita rapuerunt gaudia palmae,
quemque tegit rabidis lacerum pia Pella molossis.*

---

³⁶ A részlet Gabriel Biel 1489-ben megjelent *Passionis dominicae sermo* című szentbeszédéből származik, idézi D. Freise, *Geistliche Spiele in der Stadt des ausgehenden Mittelalters*, Göttingen, 2002, 392.

³⁷ *Nutricia* 666–669.

„ADESTE, HENDECASYLLABI, QUOT ESTIS!”

(*A repetitív és a refrénes hendecasyllabus a humanista költészetben,
különös tekintettel Janus Pannonius költeményére*)

CSEHY ZOLTÁN

Janus Pannonius Búcsú Váradtól címen elhíresült költeménye (321.)¹ verstani szempontból mindenképpen különleges helyet foglal el a költő művei között, hiszen szabályosan visszatérő refrénnel tagolt hendecasyllabusokban íródott:

Omnis sub nive dum latet profunda
tellus, et foliis modo superbum
canae dum nemus ingravant pruinae,
pulchrum linquere Chrysium iubemur,
ac longe dominum volare ad Istrum.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Non nos flumina, nec tenent paludes,
totis stat gelidum gelu lacunis.
Qua nuper timidam subegit alnum,
nunc audax pede contumelioso,
insultat rigidis colonus undis.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Non tam gurgite molliter secundo,
lembus remigio fugit volucris,
nec quando Zephyrus levi suburgens,
crispum flamine purpuravit aequor,
Quam manni rapiunt traham volantem,

Quam primum, o comites, viam voremus.

Ergo vos, calidi, valetate fontes,

---

¹ Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia, I., Epigrammata*, ed. Iulius Mayer, Budapest, Balassi, 2006, 194–196.

quos non sulfurei gravant odores,
sed mixtum nitidis alumen undis,
visum luminibus salubriorem,
offensa sine narium ministrat.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Ac tu, bibliotheca, iam valetō,
tot claris veterum referta libris
quam Phoebus Patara colit relicta,
nec plus Castalios amant recessus,
vatum Numina, Mnemonis puellae.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Aurati pariter valetē reges,
quos nec sacrilegus perussit ignis,
dirae nec tetigit fragor ruinae,
flamnis cum dominantibus per arcem,
obscura latuit polus favilla;

Quam primum, o comites, viam voremus,

At tu, qui rutilis eques sub armis
dextra belligeram levas securim,
cuius splendida marmorum columnis,
sudarunt liquidum sepulcra nectar,
nostrum rite favens iter secunda.

Quam primum, o comites, viam voremus.

„Olyan friss, üde, hangulatos, mint egy népdal, még refrénje is van” – írja a versről Huszti.² „A finom, zárt kompozíció ellentétként a hendekasyllabus gyors, pattogó üteme és az indulást sürgető, türelmetlen refrén kitűnően érzékelteti a »boldog« Váradtól búcsúzó, de gondolatban már előre, Budára rohanó Janus izgatott, az utazás lázában égő lelkivilágát” – összegzi a vers formájáról alkotott véleményét Gerézdi Rabán, aki noha a választott sorfaj és a zárt kompozíció közt feszülő ellentétet lát, épp e feszültség összjátékában látja a vers éltetőerejét.³ A refrént ő a keret részének tekinti, és strófékról beszél.⁴ „A belső tartalmi, szerkezeti egyensúlyt, a kompozíció feszes zártságát külön művészi lelemény is biztosítja: a refrén. A zárt reneszánsz kompozíción belüli elemek homogenitása, a refrén által is biztosított egymás mellé rendelése ugyancsak megvalósul a versben” – állítja Kovács Sándor Iván.⁵ De mi is tulajdonképpen a refrén, és hogyan, illetve honnan kerül a humanista latin költészetbe? A refrén fogalmát Szerdahegyi István így határozza meg irodalomelméleti enciklopédiájában: „A rímhez hasonló

² Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 189.

³ Gerézdi Rabán, „Janus Pannonius”, in Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest, Akadémiai, 1968, 25.

⁴ Uo. 25.

⁵ Kovács Sándor Iván, „Várad – Velence – Medvevár”, in Uő, *Pannóniából Európába*, Budapest, Gondolat, 1975, 13.

(elméletileg az önrím egy változatának is tekinthető) járulékos ritmustényező a refrén: a vers meghatározott helyein változatlan (vagy csak kis mértékben megváltoztatott) formában megismételt szövegrész.”⁶

Antik és neolatin szöveg esetében a rímtől (még ha önrímről is van szó) el kell tekintenünk, mivel a versrendszerben nem (vagy csak alig) releváns: refrének vagy arra emlékeztető gesztusok azonban, mint ahogy a Janus-vers is tanúsítja, ebben a költői univerzumban is léteznek. Szepes Erika a refrént nem köti a rímhez: „olyan szövegrész, amely a vers meghatározott helyein változatlan (vagy csak kis mértékben megváltoztatott) formában következetesen ismétlődik.”⁷ Szócikkében azonban ő is főként rímes strófaszervezeteket sorol, melyek vagy refrénsorokat (pl. a ballade, ritornell, triolett, rondó vagy villanella), vagy refrénstrófákat (pl. cosante, glossa, szekvencia stb.) tartalmaznak. Vergilius nyolcadik eclogájának refrénes részeit afféle előzményként, a mágikus karakterű összövegek folyamányaként hozza fel példának. Szathmári István definíciója szinte szó szerint megegyezik a fent említettel: „az ismétlés egyik fajtája, a vers adott helyén (helyein) változatlanul vagy kisebb-nagyobb módosítással visszatérő, rövidebb-hosszabb szövegrész.”⁸ Szathmári felhívja a figyelmet arra is, hogy a szó maga 19. századi átvétel, s az önrímmel való viszonyt szintén kiemeli: „A refrénes versekben a visszatérő szövegrészek önrímnek is tekinthetők.”⁹ Kabán Annamária a refrént szintén az ismétlésalakzatok rendszerében látta, s csak akkor ismeri el alakzatként, ha domináns kompozíciós eljárásaként érvényesül a szöveg testén. Ő szintén olyan sémákkal leírható versszervezeteket vizsgál, melyek nem az antikvitáshoz, hanem jórészt a középkorhoz és a népnyelvi reneszánszhoz köthetők vagy teljességgel egzotikusak (pl. a maláj-indonéz pantunlánc). A magyar költészet refrénhasználatának feltérképezésére Mózes Huba vállalkozott, aki Janus Pannonius versét is megemlíti az „alkalmi versszerkezet-építő visszatérések” fejezetben, majd szinte végeláthatatlan katalógus következik különösebb értelmezések nélkül.¹⁰ Cserhátoni Gyula régi dolgozata messze meghaladja a fenti két dolgozat színvonalát, igaz, elsősorban népköltészeti anyaggal dolgozik, s Janus Pannoniust nem említi, de a szövegek regisztrálása vagy szimptomatikus megbélyegzése mellett értelmezni is megkísérli azokat.¹¹

⁶ Szerdahelyi István, *Irodalomelméleti kisenciklopédia*, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1995, 341.

⁷ *Világirodalmi lexikon* 11., szerk. Szerdahelyi István, Budapest, Akadémiai, 1989, 505.

⁸ Szathmári István, *Alakzatlexikon*, Budapest, Tinta, 2008, 496.

⁹ Uo. 499.

¹⁰ Mózes Huba, *Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2005.

¹¹ Cserhátoni Gyula, *A refrain alkalmazása a magyar költészetben*, Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történelemtudományi Szakosztályának Kiadványai, 3. kötet, 1886, 159–200.

Janus Pannonius Várad-versének refrénjét Török László a következő antik szövegekkel rokonította: először is Catullus (tőle ered a refrén kulcsfogalma is) 61., 62., illetve 64. carmenjével. A 61. költemény versformája glyconeus, pontosabban glükóni strófa, a 62. versé hexameter, a 64-é szintén. Megemlíti még Vergiliust (8. ecloga, hexameter), Ovidius Amoresének 1. 6. versét (disztichon), a Pervigilium Veneris (jambus), illetve Nemesianus 4. eclogáját (hexameter). Megjegyzi továbbá: „ezek egyikében sem tekinthető teljesen szabályosnak a refrén”.¹² Való igaz, a refrén itt belső struktúráknak engedelmessé válik, a vers dinamikáját követi, tekintet nélkül az evidens dekorativitásra. Talán még Ovidius verse esetében beszélhetünk a legszabályosabb szerkezetéről: a refrénnel ellátott szakasz a nyitó és a záró szerkezeten belül szabályszerűen ismétlődik: az 1–16 és a 57–74 közti egységet hét soronként tagolja: 17–24, 25–32, 33–40, 41–48, 49–56.

Hasonló struktúrák bőséggel akadnak a humanista költészetben is: most csak egyet emelnék ki, nevezetesen Galeotto Marzio refrénes költeményét, mely teljesen szabályos, azaz nem pusztán repetitív, hanem valóban refrénes ismétlődést mutat, melyet a „Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram / Et tutare viros, casta Diana, tuos.” ismétlésprotézis ural. A disztichon szinte strófikussá teszi a költeményt, melynek beosztása: 1–10, 11–20, 21–30, 31–40. A teljesen szabályos ismétlődés jellegzetessége, hogy az első egység ún. ellen- vagy előrefrént is tartalmaz, vagyis a nyitó és a záró szakasza megegyezik. A vers a refrén korabeli megfelelőjeként elkönnyvelhető *Versus elegii intercalares* címet viseli.¹³

**Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.**

Et quibus in capreas usa es iam, diva, sagittis,
Nunc in sacrilegos dirige, casta, viros.
Nam tua res agitur, castos et mente pudicos
Cum videas falsi criminis esse reos.
Quippe tibi haud parvos tribuit Lucretia luctus
Funere et Hippolyti te doluisse ferunt.

**Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.**

Quid sanctam prodest vitam duxisse per annos
Et lumbos veneri surripuisse meos,
Quid labor assiduus, curae, ieiunia prosunt
Et colere innocua religione deos,
Quid coetum prodest semper vitare malorum

¹² Török László, „Fordítások és kommentárok”, in Uő, *Janus-arcok*, Budapest, Typotex, 2008, 198.

¹³ Galeottus Martius, *Carmina*, ed. Ladislaus Juhász, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1932, 10–11.

Colloquiumque probi semper habere viri,
 Quid delubra iuvat festis petisse diebus
 Criminis et veniam quid rogitare mei?
Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Quid flexis totiens genibus palmisque duabus,
 Integer ut fierem, me rogittasse deos,
 Improbis, incestus, pestis, si dedecus orbis,
 Dilacerat famam furcifer ille meam,
 Si moechus, leno, si corruptela virorum
 Atque hominum monstrum detrahit innocuo,
 Si mihi bambalio seclique infamia nostri
 Perniciesque virum detrahit innocuo.
Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Sed maledicta nihil nobis, nil, perfide, possunt
 Illa probos unquam, stulte, notare viros,
 Nam vita et mores atque aequi conscia virtus
 Tutatur falso, quod videt esse reos.
 Pro clypeo frontem tribuens insontibus amplam
 Amovet a sancto crimina cuncta viro.
 Suggestit illa animos et mentem robore firmat
 Voceque perplexa non sinit ora loqui.
Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Matteo Maria Boiardo latin eclogái közt megtalálható Vergilius nyolcadik eclogájának „pontositott” változata.¹⁴ Vergiliuséhoz hasonlatosan eclogáskönyve szintén 10 eclogára bomlik, bár Boiárdónál minden ecloga pontosan 100 sornyi terjedelemben szólal meg.¹⁵ Vergilius, akárcsak Boiardo, szigorú arányok szerint tagolta a versenydalokat.¹⁶ Boiardo Vergilius arányait még pontosabbakká tette, ugyanis míg Vergiliusnál különböző sorszámú egységek hoznak létre arányokat, Boiardo esetében a refrének (R) a két versenydalt a sorok számát tekintve tökéletesen azonos részekre darabolják:

Moeris 3 R 5 R 4 R 7 R 7 R 6 R 6 R
 Bargus 3 R 5 R 4 R 7 R 7 R 6 R 6 R.

¹⁴ G. Ponte, „Imitazione e originalità nei carmi e nei pastoralia”, *Rassegna della Letteratura Italiana*, 65 (1961) 83–96.

¹⁵ Angelo Soleri (Bologna, 1894) és Stefano Carrai (Padova, Antenore, 1996) kiadásait használtam.

¹⁶ Vergilius 8. eclogájának arányairól és a szimmetrikus konstrukciókról lásd: Vergilii *Eclogae* – Vergilius *Eklogái*, szerk. Havas László, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 113–114.

Az impozáns katalógus gyengéje viszont épphogy a forma: egyik versforma sem hendecasyllabus, így tehát Janus versének szempontjából csak távoli inspirációs bázisként jöhetnek szóba. A hendecasyllabust érdekes módon a magyar (műfordítás)irodalom egy része hajlamos „idegen”, sőt egyenesen szervidegen elemként kezelni. A vers magyar fordítói többször hivatkoztak is erre, Dudás Kálmán saját radikális liceneciáit egyenesen a zeneiséggel magyarázza,¹⁷ Majtényi Elek a forma „olvasmányosságát” kérdőjelezi meg, és a fordítói ág egyik népes csoportjához igazodva jambusokat használ.¹⁸ Kovács Sándor Iván szerint Nagy László „híven, de nem dogmatikusan” követi a hendecasyllabust: és az efféle magyarázkodásokat hosszan lehetne idézni.¹⁹

A Várad-költemény híres refrénjének Catullusra visszavezethető betűrímes (alliteráló) fordulata (viam voremus) bámulatos lendületet társít az amúgy is kitörő erejű felszólításhoz: „Quam primum, o comites, viam voremus!” Prózában: Minél hamarabb, ó, társak, faljuk fel az utat! Hogy e refrén magyar fordításairól kaphassunk egy gyors felvételt, álljon itt pár magyarítási kísérlet. Megjegyzésként talán még annyit: sajnos, Janus Pannonius magyar fordításai alapján Janus Pannonius verselését tekintve erőteljesen torz kép alakulhat ki, ugyanis a műfordítók java része feltűnően gyakran él a költői szabadság eszközeivel, és nem tartja meg a ritmusok metrikai képlete által megkövetelt alapvető tisztaságot. Janus Pannonius latinul szinte ékszerészi pontossággal verselt: e tekintetben sem maradt el antik elődeitől. Következzék tehát a miniantológia: „Társaim! El, mielőbb e tájról!” (Márki Sándor, 1878), „Előre társaim, vágatva gyorsan!” (Hegedűs István, 1893), „Fel hát az útra társaim, siessünk!” (Berczeli Anzelm Károly, 1934), „Hajtsunk, fiúk, sietve hát!” (Geréb László, 1940), „Hajrá, fogyjon az út, társak, siessünk!” (Áprily Lajos, 1953), „Vágjunk, társak, a hosszú, téli útnak.” (Tóth István, 1970), „Társak! Útra hamar, s vágassunk végig.” (Alaksza Ambrus),²⁰ „Vágjunk hát neki, társaim, siessünk!” (Bede Anna), „Társak, föl, mielőbb vágjunk az útnak.” (Benjámín László), „Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.” (Csávossy György), „Induljunk iziben, fiúk, s futóra!” (Csorba Győző), „Útra fel cimborák, sürget a vágta.” (Dudás Kálmán), „Társak, hosszú az út, gyűrjük le gyorsan.” (Fodor András), „Fel, cimborák, ideje útra kelnünk.” (Fülöp Lajos), „Társak, hosszú az út, faljuk sietve.” (Garai Gábor), „Fel hát! Nyeljük utunkat, cimboráim!” (Hegedűs Géza), „Útra hát mielőbb, ne késlekedjünk!” (Kányádi Sándor), „Gyorsan gyűrjük utunk le, cimboráim!” (Kerényi Grácia), „Útra fel, társak, gyürkőzzünk serényen!” (Majtényi Erik), „Gyorsan, társaim, útra hát, siessünk!” (Muraközy Gyula), „Hajrá, hosszú az út,

¹⁷ *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, szerk. Kovács Sándor Iván, Pécs, Pannonia Könyvek, 1987, 155.

¹⁸ Uo. 158.

¹⁹ Uo. 162.

²⁰ Az évszámmal nem jelölt fordítások a 70-es, illetve 80-as években keletkeztek Kovács Sándor Iván felhívására és ösztönzésére.

emésszük, társak!” (Nagy László), „Társaim, itt az idő, hogy útra keljünk!” (Pákolitz István), „Frissen, fiúk, repüljünk hát az úton!” (Rónai Mihály András), „Faljuk hát az utat, fiúk, sietve!” (Somlyó György), „Keljünk hát mielőbb, ó társak, útra.” (Szemlér Ferenc), „Társak, rajta az útra, falja a szán.” (Takáts Gyula), „Gyerünk hát pajtások, vágjunk az útnak!” (Tóth Béla), „Hogy fölhaljuk a távot, útra társak!” (Veress Miklós), „Menjünk hát szaporán: fel útra, társak!” (Végh György), „Faljuk föl az utat, hamar, ti társak.” (Weöres Sándor). Talán meglepő lehet, de mindössze kilenc esetben beszélhetünk engedmények nélküli tiszta hendecasyllabusról! Tanulságos e részlet alapján megfigyelni az eltérő fordítói koncepciókat, melyek a vers magyar értelmezési-hangulati terét, mely a népies dal jellegtől (Geréb, Csorba) egészen az úttörő- vagy cserkészrigmusig (Tóth Béla) terjed...

A hendecasyllabus természetesen verselési rendszerünktől nem idegen, legfeljebb a magyar költészetben kissé szokatlanul ritkán felbukkanó forma: Kazinczy gördülékenyen használta, sőt, önálló strófát is alkotott belőle. Az áldozó című költeménye számára: „Sípját s e koszorút s nyiló korának / Díszét, homloka’ fürtjeit, Kronion / Hármas ikrei, hűvetek sajátúl / Nyújtja tinéktek.”²¹ Itt három hendecasyllabust egy adoneus követ. A versforma későbbi karrierje pedig egyenesen felívelt: a kortárs költészetben többek közt Kovács András Ferenc, Markó Béla és Szálinger Balázs alkalmazták.

A hendecasyllabus az antik költészetben szinte vonzza az ismétlésalakzatokat az epanaforáktól a sor- és szólamismétlésekig. A versforma (főként humoros) válfajai gyakorta szinte minimális lexikai anyag variánsaival, illetve az izokolonokkal üzőtt kombinatorikus játékok révén szerveződnek költészetté, mint pl. Martialis 12, 16-os versében:

Addixti, **Labiene, tres agellos;**
Emisti, **Labiene, tres cinaedos;**
Pedicas, **Labiene, tres agellos.**

A latin irodalomban a hendecasyllabus használata elsősorban Catullus és Martialis költészetében általános, noha valódi refrénnel nem párosul. Az antik költészetben egyetlen kivétel akad, egy Priapus-fohász, mely feliratként maradt ránk Tivoliban.²²

²¹ Kazinczy Ferenc *összes költeményei*, RMKT XVIII. század, Budapest, Balassi, 1998, 43. A strófaszervezet nyilván a sapphicum nyomán keletkezett: az antik Priapus-himnuszából is kiderült, hogy a sapphói sor és a hendecasyllabus jól megférnek egymással. Szimptomatikusan ugyanakkor, hogy a hendecasyllabust Kazinczy *Baróti Szabó Dávidhoz* című versében a költő egyik jeles modern monográfusa nem ismeri fel, és „botladozó jambusnak” nevezi: Z. Szabó László, *Kazinczy Ferenc*, Budapest, Gondolat, 1984, 56.

²² „Inscriptiones Latii Veteris Latinae, ed. Hermann Dessau”, in CIL 14, Berlin, apud Georgium Reimerum, 1887, 379. A felirat sorszáma: 3565. Újabb kiadása: *Anthologia Latina*, ed. Fredericus Buechler, Stuttgart, Teubner, 1982, II. 2, 707–709.

Salue, sancte pater Priape rerum,

Salue. da mihi floridam iuuentam,
 Da mihi ut pueris et ut puellis
 Fascino placeam bonis procaci
 Lusibusque frequentibus iocisque
 Dissipem curas animo nocentes
 Nec grauem timeam nimis senectam,
 Angar haud [miser]ae pauore mortis
 Quae ad domu[s] trahet inuida[s Auer]n[i,]
 Fabulas manes ubi rex coercet,
 Vnde fata negant redire quemquam.

Salue, sancte pater Priape, sal[u]e.

Conuenite simul quot est[is om]nes,
 Quae sacrum colitis [ne]mus [pu]ellae,
 Quae sacras colitis a[q]uas puellae,
 Conuenite quot estis atque [be]llo
 Voce dicite blandula [Pria]po:

Salue, sancte pater Priape rerum.

[In]guini oscula figite inde mille,
 [Fasci]num bene olentibus [cor]onis
 [Cing]ite illi iterumque dicite omnes:

[Salue, san]cte pater Priape rerum.

Nam malos arcens homines [cr]uentos
 Ire per siluas dat ille uo[b]is
 Perque opaca silentia incruenta,
 Ille fontibus arcet et scelestos,

Inprobo pede qui sacros liquores
 Transeunt faciuntque turbulentos
 Qui laua[n]tque manus nec ante multa
 Inuocant prece uos, deae pu[ellae.]
 'O Priape, faue, alme' dicite [omnes,]
 'Salue, sancte pater Priape, [salue.']
 O Priape potens ami[ce, salue.]
 Seu cupis genitor uo[cari] et auctor
 Orbis aut physis ipsa Panque, salue.
 Namque concipitur tuo uigore
 Quod solum [repl]et, aethera atque pontum.

Ergo salue, Priape, salue, sancte.

Saeua [Iuppiter] ipse te uolente
 Vltro fulmina ponit atque [se]des
 Lucidas cupidus suas relin[quit.]
 Te Venus bona, feruidus Cupido,
 Gratia et ge[minae] colunt [sor]ores
 Atque laeti[tiae da]tor Lyaeus.

Namque te si[ne n]ec Venus proba[tur,]
 Gratiae illepidae, Cupi[do, Ba]cchus.

O Priape potens amice, salue.

Te uocant prece uirgi[nes pudi]cae,
 Zonulam ut soluas diu ligatam,
 Teque nupta uocat, sit ut mar[ito]
 Neruus saepe rigens potensque sem[per.]

Salue, sancte pater Priape, s[alue.]

Maga a felirat egy fallikus Herma három oldalát díszítette, s ha térbe helyezzük magát a költeményt, a hordozó lehetőségeit figyelembe véve az első pillantásra rendezetlen refrén „szabályossá” válik: szemből az első 12 sor látszik, az egyik oldalon (A) a 13–20 szerepel, a másikon (B) pedig a maradék, mely sorra pontosan egyezik az A oldallal: mindhárom szövegegység a „Salve, sancte pater, Priape, salve” refrénsorral zárul.²³ Mivel egyelőre nem sikerült meggyőző kapcsolatot találnom e feliratvers és a humanista költészet között, érdemes szétnézni a neolatin hendecasyllabus háza táján.

Martianus Capella *De nuptiis Philologiae et Mercurii* című késő antik művének egy verses része szintén tartalmaz refrént (9, 911: 57, 66, 75, 91, 112), de a teljes költemény három típusú vezérmetrumból formálódik: a költő aszklépiadészi sorokat, jambusokat és hendecasyllabusokat alkalmaz, majd a 114–137. sorokban más aiol formák is megjelennek.

²³ A költemény három sora (6, 10, 23) a hendecasyllabushoz közel álló szapphói sor képletét mutatja. Magyar elemzését lásd: Szepes Erika, *Mágia és ritmus. Vallástörténeti tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1988, 178–181.

Nunc uos pudici nostra fratres culmina
Precabor ipsa, ne uerendos contrahant
Vultus iugandis quae ferent dis carmina,
Hymenque nostrum inuehat fastidium;
Psallente plectro concinentur nuptiae,
Fidibusque lusa fescennina prodient.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,
Durus quippe rigor cedit amori.

Nouit nam tenerum probare carmen
Ipsam spumigenae salum Cytheres,
Nerinaque chely mouet Camenam,
Dum conchis Galatea personantes
Nantes fluctigenas chorumque Phorci
Flagrans cura trahit, nualibusque
Inrestitus aquis triumphat ardor.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,

Durus quippe rigor cedit amori.
Carmen Maenaliae tulere pinus,
Percussaue modis sonat Lycaeis
Sollers Arcadiae nemus cicuta;
Pernix semiferi puella Panos
Nam uersa in calamos sonat loquaces,
Quam dum forte deus premit labellis,
Suspirat uelut oculis canorem.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,

Durus quippe rigor cedit amori.

Puer ipse uersiformis
Fidibus studet Cupido
Arcusque dulcinerues
Roseo ligans ramali
Feriata liquit arma
Calamos parante Musa.

In carminis leporem
Curam negat sagittis
Tenerumque harundinetum
Nostrum in melos reliquit.
Nunc ergo corda mulcent
Vapor et canor iugati;
Placet ac decet, uicissim
Cantemus atque amemus.

Iam nunc blanda melos carpe Dione

Durus quippe rigor cedit amori.

Prudens puella pulchrae
Mater fuit Lacaeae,
Inlecta sed canore
Nescit dolum cauere.
Nam candidus niuis
Olor inuolutus alis

(Argenteis minorem
Plumis uidens decorem
Nec posse purpuratis
Nimium placere ocellis)
Teneros ciere cantus
Phaethontiasque Musas
Coepit repente ficta
Fraudem parans senecta,
Sic admouetur ori
Roseumque circumactae
Rapit osculum puellae
Gremioque complicatus
Pretium tulit pudoris.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,

Durus quippe rigor cedit amori.

(51–112)

A hendecasyllabus egyik legragyogóbb neolatin mestere Pontano volt, akinek munkáit Janus Pannonius is jól ismerte, ahogy erről többek közt 338. és 339. epigrammája is tanúskodik, melyek tárgya épp a költő hendecasyllabusait érinti. A 338., Ioannes Sagundineushoz írt költemény frappáns, a pontanói technikákra utaló sorisméltést is tartalmaz, gazdag allúziós és intertextuális játéktérbe ágyazva:

Iohannem pete, Musa, Chalcidensem:

Pontani hendecasyllabos poetae

ad nos mittere ne moretur, insta:
illos nam cupio videre plus, quam
dilectam iuuenis cupit puellam:
ut non insipidos, nec inuenustos,

sed quales tenero prius Catullo,
aut Marso lepidoue Martiali
dictavit Iocus et levis Cupido.

Quodsi mittere forsitan gravatur

Pontani hendecasyllabos poetae,

saltem mittere ne suos gravetur.

A 339. versből kiderül, hogy a Camoena nem pusztán Pontanus, de Sagundineus verseit is magával hozta.

Pontano egész, a catullusi játékosságot megidéző erotikus kötetet is írt ebben a versformában Hendecasyllabbi, sive Baiae címmel. E kötet a forma virtuóz használatáról tanúskodik. Ha pl. az 1, 2. verset nézzük, a finoman modifikált ismétlések pulzáló refrénszerűségére találunk. Maga a vers jól példázza a hendecasyllabus alapkritériumait is: ez a verstípus a catullusi *nugae* esztétikáját valósítja meg, hihetetlenül könnyed és természetes, miközben apró modifikációkon alapuló zenei struktúrát hoz létre viszonylag limitált mennyiségű motívum, jobban mondva nyelvi alapanyag felhasználásával:

Quae dulces modo balneas petistis
Et corpus calidis aquis fovetis,
Inepte facitis nimis, puellae,
Inepte nimium parumque recte,
Quod solae sine amantibus lavatis,
Quod corpus sine amantibus fovetis.
Quare consilium senis probati
Et rectum capite et probum bonumque:
Gaudet blanditiis Amor iocisque,
Amplexus petit, osculis fovetur;
Res est mutua; mutuus Cupido
Odit tristia solitudinemque.
Quid solae sine amantibus lavatis?
Quid corpus sine amantibus fovetis?
Curas pellite solitudinemque,

Ite in gaudia, mutuos fovete
Amplexus; sine amante mutuum nil.
Quare nec sine amantibus lavate,
Nec corpus sine amantibus fovete.
Intrastis calidas, vocate amantes,
Intrastis calidas, fovete amantes,
Sint haec mutua, sed nec ipsa muta.
Amplexus cupidi loquantur ipsi,
Iniectaeque manus loquantur ipsae
Et dens blandulus ebriique ocelli,
Sonent oscula, personent cachinni,
Vincant murmura cyprias columbas.
Hanc legem statuit Venusque Amorque,
Hanc legem sibi balneae edidere:
„Nec solae sine amantibus lavate,
Nec corpus sine amantibus fovete.”

Hasonlóan szellemes a költemény formai „ősváriánása”, Catullus modifikált, a kiázmust és az epiforát is kiaknázó ismétlésstruktúrája a 42. carmenben:

Adeste, hendecasyllabi, quot estis
Omnes undique, quotquot estis omnes.
Iocum me putat esse moecha turpis
Et negat mihi uestra reddituram
Pugillaria (si pati potestis).
Persequamur eam, et reflagitemus.
Quae sit, quaeritis? Illa, quam uidetis
Turpe incedere, mimice ac moleste
Ridentem catuli ore Gallicani.
Circumsistite eam et reflagitate:
„Moecha putida, redde codicillos;
Redde, putida moecha, codicillos”.

Non assis facis? O lutum, lupanar,
Aut si perditus potest quid esse.
Sed non est tamen hoc satis putandum.
Quod si non aliud potest, ruborem
Ferre canis exprimamus ore.
Conclamate iterum altiore uoce:
„Moecha putida, redde codicillos;
Redde, putida moecha, codicillos”.
Sed nil proficimus, nihil mouetur.
Mutanda est ratio modusque nobis,
Si quid proficere amplius potestis:
„Pudica et proba, redde codicillos”.

Martialis a finom módosításokat az ismétlés ismerős hangzóságával leplezi, hogy a poén a normatív vagy vezérsorhoz igazodva váljék erőteljesebbé, pl. 4, 43:

Non dixi, Coracine, te cinaedum:

Non sum tam temerarius nec audax
Nec mendacia qui loquar libenter.

Si dixi, Coracine, te cinaedum,

Iratam mihi Pontiae lagonam,

Iratum calicem mihi Metili:

Iuro per Syrios tibi tumores,

Iuro per Berecyntios furores.

Quid dixi tamen? hoc leve et pusillum,

Quod notum est, quod et ipse non negabis:

Dixi te, Coracine, cunnilingum.

Pontano természetesen alkalmazza az ismétléstechnikákon alapuló merevebb sémákat is, pl. az 1, 4-ben megismétli a „praedico, tege candidas papillas” fordulatot (1, 5), az 1, 16-ban a „dic, dux maxime, dic, beate amator” sor háromszor tér vissza (11, 28, 49), a 2, 22-ben a „Libertas iubet hoc Venusque Amorque” séma hatszor (1, 28, 33, 53, 68, 77). Gyakori Pontano költészetében, de a humanista lírában általában véve is a zárlatos ismétlés, melynek lényege, hogy a refrén megismétlése egyúttal poén, csattanó, azaz konklúzió is. Pontano az 1, 22. vers végén megismétli az „exemplum fidei iugalis unum” fordulatot, mely a 8. sorban bukkant fel. Az 1, 15-ben a 2. sor („incomptae Altilio placent puellae”) tér vissza frappáns zárlatként (18.).

Pontano zseniális játékosságát mutatja, hogy a teljes költemény gyakorlatilag két sor szinonim megismétlésein, modifikációin, az epanaforákkal, a szimplokéval és a complexió alakzataival való játékon alapszik.

Lascivos cohibe, Focilla, ocellos,
Ne perdas miseros videndo **amantes**;
Summissos nec habe, Focilla, ocellos,
Ne perdas miseros pudendo **amantes**;
Iratos quoque comprimam ocellos,
Ne perdas miseros minando **amantes**;
Ne sponde faciles benigne ocellos,

De spe ne **perimas** benigna **amantes**;
Ne tingas lacrimis misella ocellos,
Luctu ne **perimas** misella **amantes**.
Noli, crede, Focilla, crede, noli
Istos exerere, o Focilla, ocellos:
Isti quicquid agunt, Focilla, ocelli
Sunt incendia, sunt, Focilla, amantum,
Funus, crede, Focilla, sunt amantum.

Természetesen más humanista költőknél is működőképesek ezek a technikák. A teljesség igénye nélkül csak néhány példa: a Cantalicio néven ismert Gianbattista Valentino Borgias című verssorozatának 2. darabjában szinonimikus keretet használ az epana-diplózis vagy a reddíció alakzatához hasonlatosan:

Musae Borgiades, favete coeptis,
Coeptos versiculos iuvate nostros.
Prosit Borgiades dedisse nomen,
Nomen grandisono Marone dignum.

Cur non Borgiades libenter ipse
Dicam? dicere si solent poetae
Musas Pierides? Venite, Musae,
Musae Borgiades, favete, Musae.

Nicolò D’Arco Numeri című ciklusának 305. darabjában refrénszerű ismétlést alkalmaz, mely emelkedő, fokozó jellegűvé teszi a struktúrát. Az ismétlődés mindig egy sort „késik”, 4, 5, majd 6 sort követve robban be újra, hogy a konklúzióban a tetőpontra érjen:

Sarchae ad littora fluminis canebat
 Pastor Sarchius, adpetente vere,
 Dum pascit niveas suas capellas
 Et textit salice e levi quasillum:
„O pulcherrima Phylli, quid moraris?
 Cur non huc ades, o decora Phylli?
 Viden buxifer ut vocat Brionus
 Lymphanusque caput nitens oliva;
 Te pomaria, te vocant salicta

Et nostri sine te greges miselli.
O pulcherrima Phylli, quid moraris?
 Iam florent sylvae, nemus virescit:
 Hic carpes violam et rosas rubenteis
 Et texes capiti tuo corollam.
 Hic inter corylos et esculeta
 Captabis placidum, petulca, somnum;
 Hic unda vitrea pedes lavabis.”
O pulcherrima Phylli, quid moraris?

Giovanni Cotta 15. költeménye a keretszerkezet sémáját alkalmazza. Cserhátoni Gyula ezt a sémát nevezte Grube nyomán „didaktikus refrénnek”, melynek lényege, hogy a vers maga a nyitó sor kifejtése, és önmagába tér vissza, hogy az argumentáció után megerősítse a mondanivaló lényegét. Ezt a sémát az anakreóni dalok ismétlés-technikáiból célszerű eredeztetni (2, 36, 43, 45).²⁴

Iam valete, boni mei sodales,
 Naugeri optime, tuque, amice Turri,
 Vere candidi et optimi sodales,
 Quos nunquam sat amaverim, licet vos
 Quam fratres mage, quamque me ipsum amarim.
 Quibus perpetuum frui per aevum,
 Vota si mea Di audiant benigni,

Sit una ampla animi mei voluptas.
 Verum dura necessitas repugnat,
 Invitumque alias adire terras
 Cogit, atque alios parare amicos.
 Vos ergo, memores mihi esse vestri
 Fixam in pectore imaginem bonamque
 Vobis partem animae meae relinqui,
Iam valete, boni mei sodales.

Természetesen ez a megoldás a klasszikus latin költészetből is ismert, Catullus többször is kiaknáztta a nyitás–zárlat azonosság poétikai erejét. Ez a banánhéj-struktúra jelentkezik a 16. („Pedicabo ego vos et irrumabo”), a 36. („Annales Volusi, cacata charta”) versben, az 57. költeményben („Pulchre convenit improbis cinaedis”). Martialnál is felelhető az eljárás, pl.: 4, 64 („Juli iugera pauca Martialis”) vagy 4, 86 („Ohe, iam satis est, ohe, libelle”). Janus Pannonius 272. epigrammájában szintén működik a keretstruktúra: a „Cum sis pauperior Codro vel Iro” sor a 12., utolsó sorban így tér vissza: „dum sis pauperior Codro vel Iros”.

Andrea Navagero Lusus című kötetének 51. versében repetitív és kontrasztív, módifikált ismétlést is alkalmaz:

Vatum pessimus omnium Secundus,
Felicissima Sirmio insularum est:

Hanc laudant numeris tamen trecentis
Vatum pessimus omnium Secundus:
Iam miserrima Sirmio insularum est.

²⁴ Cserhátoni Gyula, *i. m.* (vö. 11. j.), 171.

Navagero hendecasyllabusait a finom zenei modifikációk mellett a helycserés ismétlések is jellemzik (lásd pl. Lusus 58.). Panfilo Sasso *In Vitellum* című epigrammájában (65.) szintúgy markáns ismétlésalakzat uralkodik a hangzás síkján:

Titonii croceum senis cubile,
Aurora aurigeris comis refulgens
Iam surgit roseosque clara vultus
Ostendit, Phaetontis et citatis
Currunt flammigeri rotis iugales,
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.
Tractant causicidici forense bellum,
Actor sollicitos vocat clientes,
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.

Thermarum sonat aes, lavamur omnes;
Flet tristis Pharium bovem sacerdos
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.
Lauti prandia praeeparant ministri,
Ad mensam veniunt dapes secundam
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.
Te non ergo, velut decet, „Vitellum”
Ullus sed „vitulum” vocet „marinum”;
Es tu nam vitulus, nec es vitellus.

A példák további sorolása helyett (jelen dolgozat keretei közt természetesen csak szemelgethettünk a létező gazdag formai variánsokból) immár tegyük fel a kérdést: van-e a humanista költészetben olyan szöveg, melynek formája megfelel Janus Pannonius szabályos kompozíciójának? Pietro Bembo *Pastorum Chorus* című költeménye szabályos strófákra bonthatóan refrénes, és mindig (ahogy Janusnál) hat sornyi szakasz után következik, bár Bembo a refrént az első versszakot leszámítva két sornyira növeszti. Az előrefrén technikáját szintén beveti:

Pastores tua turba te rogamus,
Seu tu nomine Pan arundinator,
Seu Faunus dubii potens futuri,
Barbatus capripesque cornigerque,
Seu malis, Pater, Incubus vocari:
Nos et res tueare, Dive, nostras.

En iam ver redit et dies rebellem
Paulatim sibi vindicat teporem;
Iam collis viret et sinu soluto
Florentes tibi porrigit genistas.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Nunc annus puer et tenellus orbis;
Nunc sol purior et colora tellus;
Nunc ludit Venus alma, nunc sorores
Festas Gratia poscit ad choreas.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Novum montivagae thymum capellae
Tondent, et cytisi comam arbutique
Pascunt purpureos oves per agros,
Et pugnam cupidi cient mariti.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Nunc o nunc opus est, Pater, volenti
Aspires genio, et gregem revisas,
Dum liber stabulis: tibi dicatum
Ne qua sors populum gravis fatiget.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Tu fures, avidum genus, coerce;
Tu morbos abige atra saevientes;
Tu bellum iubeas, bonus, famemque
Ignotis procul exulare terris.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Defendat saturas nemus capellas;
 Fida non egeant oves canum vi;
 Audaces lupus inter erret agnos,
 Cumque hoedis Libyci accubent leones.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Absit fraus scelerum comes, suoque
 Se livor miser imbuat veneno;
 Et lis cedere discat, et solutam
 Devinctus metuat furor quietem.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Sit pax candida, sit beata, plena
 Pomis copia frugibusque cornu:
 Qualis cum positum recenter orbem
 Saturnus Iove sanctior regebat.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Audis nos, Pater? an novam per agros
 Suspiras Venerem et preces recusas?
 Ah cur nos fugis? hi tui poetae:
 Haec olim tibi ducitur chorea.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Scimus quid sit amor, quid obstinata
 Defigi tacitum iecur sagitta;
 Adsis tu tamen, ipse dum laboro
 Coepti carminis explicare pensum.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Et ver pulvereum, humidam et vohat sol
 Aestatem pecori laborioso;
 Neu laxent pluviae, vel impotenti
 Sydus ubera comprimat calore.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Tum fons vitreus, et perennis unda
 Festinans placido sonet susurro,
 Quo sitim veniat, meridiemque
 Umbrosa pecus elevare ripa.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Gregi haec poscimus: at gregis magistros
 Praesens perpetua leves iuventa,
 Quam lusus comitetur et voluptas
 Et nudos Venus osculans amores.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Sic te nec fatuae petant puellae,
 Nec Nymphae fugiant meticulosae,
 Dum fessae gelidi nemus Lycaei,
 Et gratum tibi Maenalon revisunt.
[Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.]

*

* *

Összegzésképpen elmondható, hogy a humanista költészet kedvelte és jól ismerte a hendecasyllabusos, ismétléstechnikákakon alapuló, refrénes verset. A Búcsú Váradtól nem társtalan jelenség a humanizmus korában: jelentős szerepe van egy régi verstani hagyomány pulzáló alakításában, fontos állomása a hendecasyllabusban rejlő zenei lehetőségek kiaknázásával kísérletező versfelfogásnak, és egyértelmű katalizátora a későbbi strófikusabb karakterű költői megoldásoknak. Artisztikus kvalitásai, szabályos, szinte mértani pontosságá és arányosságá, spontán növekvő költői ereje önmagában véve is különleges. A hendecasyllabus humanista költészetben betöltött szerepét természetesen egy ilyen rövid dolgozat keretei közt nem állt módunkban teljes egészé-

ben feltérképezni: mindössze jelezni kívántuk azt a burjánzó gazdagságot, amely e korszakot e tekintetben jellemzi, és bemutatni néhány törekvést, mely az antik örökség „megregulázására”, szabályosabbá tételére irányult.

Felhasznált neolatin szövegkiadások

- Pietro Bembo, *Lyric Poetry. Etna*, ed., trans. Mary P. Chatfield, Cambridge–London, Harvard University Press, 2005.
- Mattea Maria Boiardo, *Pastoralia*, ed. Stefano Carrai, Padova, Antenore, 1996.
- Giovanni Battista Cantalicio, „Borgias”, in Antonio Altamura, *Un poemetto inedito dell’umanista Giovanbattista Cantalicio, La Rinascita* 3 (1940) 733–744.
- Giovanni Cotta, *I carmi*, ed. Gabriele Banterle, Verona, Vita Veronese, 1954.
- Nicolò D’Arco, *I Numeri*, ed. Mariano Welber, Trento, Comune di Arco, Ed. U.C.T., 1996.
- Galeottus Martius, *Carmina*, ed. Ladislaus Juhász, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932.
- Andrea Navagero, *Lusus*, ed. Alice E. Wilson, Nieuwkoop, B. De Graaf, 1973.
- Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia, I., Epigrammata*, ed. Iulius Mayer, Budapest, Balassi, 2006.
- Ioannis Ioviani Pontani, *Carmina*, ed. Johannes Oescgher, Bari, 1948.
- Giovanni Gioviano Pontano, *Baiae*, transl. by Rodney G. Dennis, Cambridge–London, Harvard University Press, 2006.
- Panfílo Sasso, *Epigrammatum libri quattuor. Distichorum libri Duo. De Bello Gallico, De laudibus Veronae. Elegiarum liber unus*, Brescia, Bernardinus de Misitis, 1499.

BERGER ILLÉS ÉS A *DOMUS AUGUSTISSIMAE AUSTRIAE* *COLUMNAE SIDERA C. EPOSA*

DALLOUL ZAYNAB

Berger Illés (1562–1645) a 16-17. századi magyarországi neolatin irodalom egyik leg-homályosabb alakja.

Az irodalmi köztudatban úgy él, mint az az udvari historiográfus, akinek *Annales*-e lappang,¹ vagy feltehetőleg el sem készült,² és aki költőként sem érdemel különösebb említést.

Keveset tudunk az életéről: Breznóbányán született Berger Péter református lelkész fiaként, Heidelbergben végezte az egyetemet, majd külföldi tanulmányútja lejártával hazatért tanítóskodni. Először Pozsonyban, majd Trencsénben kapott katedrát, de nem sokkal később elhagyta az iskolát, és 1600-ban titokban katolizált.

A következő ismert adatok szerint szerzőnk 1603-ban II. Rudolf császárhoz fordult azzal a kérelemmel, hogy nevezze őt ki a magyar királyi udvar historiográfusi állására, amelyet 1604-ben az uralkodó Mátyás főherceg támogatására jóvá is hagyott.

Történeti kutatásait – a fennmaradt akták és levelezések szerint³ – rendszeresen közölnie kellett, a nagy összefoglaló mű viszont nyomtatásban nem jelent meg. Az elveszettnek hitt kéziratot Kulcsár Péter fedezte fel a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában.⁴

---

¹ Szinyeyi József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891, I, 934–936.

² Szörényi László, „Berger Illés eposza a Szent Keresztről és a magyar történelem”, in Idem, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Budapest, Kortárs, 2002, 73–80.

³ Kulcsár Péter, „Berger Illés történeti művei”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994), 3, 245–259.

⁴ Szörényi (vö. 2. j.), *i. m.* és Kulcsár (vö. 3. j.), *i. m.*

Az is sokáig vita tárgya volt, hogy Berger hány és milyen műfajú munkát alkotott. Fraknoi Vilmos tizennégy Berger-műről⁵ beszél, amelyek közül több is terjedelmes méretű.

A kortársak nem becsülték sokra Berger életművét: sem a tehetségét, sem a szorgalmát nem tartották elegendőnek ahhoz, hogy igazi historiográfus, vagy megbecsült költő lehessen.

Szörényi László az, aki a kortárs irodalomtörténetben először szentel nagyobb figyelmet a poéta Berger Illésnek, szakítva a szemlélettel, amely szerzőnk történetírói életművében csak jelentéktelen „mellékterméknek”⁶ tekintette az epikus műveket. Abból a feltevésből indul ki, hogy Berger, ha megkapta az udvari történetírói cím mellett a *poeta laureatus* és a *poeta Caesareus* titulusokat is, mégsem lehetett oly tehetségtelen költő, mint ahogyan azt a kortársak és az utókor állították.

Ezt az elképzelését bizonyítja a *Rapsodiae de Cruce insigniis Regni Hungarici c.* Berger-költemény részletes elemzésével.⁷ Az eposz üzenete röviden: a Habsburg uralkodók a magyar trón elfoglalásával magukra vállalták a magyar királyok feladatát, a Szent Kereszt hordozását.

Szörényi szerint a magyarországi neolatin epikában Berger Illés jelenti a fordulóponzt, ugyanis ezzel a művével megteremtette a nemzeti eposzt – igaz, egyelőre latin nyelven. A nemzeti eposz kérdését pedig már Janus Pannonius lappangó *Annaliese* óta igen élénk érdeklődés övezte. Egy másik fontos tény, hogy Berger hozta össze először a hun-magyar hagyományt a Habsburg-dinasztia hagyományával.⁸

A Szent Kereszt-eposz, amely 1600-ban Olmützben jelent meg, koncepcióját tekintve a jelen tanulmány tárgyául szolgáló eposz elődjének tekinthető.

A Habsburg-dinasztiához írt dicsőítő eposz

Berger Illés következő epikus költeménye, a *Domus augustissimae Austriae columnnae sidera* címmel a fenséges Ausztriai-ház csillagairól és tartóoszlopairól⁹ 1602-

⁵ „... meggyőződünk, hogy nélkülözi azon alapos tudományosságot és kitűnő ismereteket, melyek szükségesek volnának, hogy ő felségének dicsőséges tetteit, fényes diadalaít kellően leírhasssa”, Fraknoi (Frankl) Vilmos, „Berger Illés magyar királyi historiographus”, *Századok* 6 (1873) 373–390.

⁶ Szörényi (vö. 2. j.), *i. m.*

⁷ Szörényi (vö. 2. j.), *i. m.*

⁸ Szörényi (vö. 2. j.), *i. m.* Más kérdés az, hogy ennek a valóságban nem volt reális alapja: ezt mutatja az 1604-es rendi felkelés.

⁹ *Domus augustissimae Austriae columnnae sidera, caesares, monarchae, archiduces.*

ben, a Szent Keresztről szóló eposznál két évvel később, Bécsben jelent meg nyomtatásban Franz Kolbénál.

Az RMK III. 987 jelzetű, negyedréte méretű mű 56 számozatlan folióból áll; Szabó Károly a bécsi udvari könyvtár példányát írja le. Keletkezéséről kevés ismerettel rendelkezünk, annyit tudunk, hogy a prágai *Enchiridion renatae poesis latinae*¹⁰ időrendben felsorolja Berger cseh területeken megjelent műveit. Elsőként a Szent Keresztről szóló opust említi, másodikként pedig az 1603-ban, Prágában megjelent *Idyllia*-t¹¹ jelöli. Nem említi azonban az 1602-es *Domus augustissimae Austriae*-t, mert az történetesen Bécsben látott napvilágot. Valószínűsíthető tehát, a *Domus augustissimae Austriae* volt Berger második eposza, és hogy ez a Szent Keresztről szóló költeményéhez képest később keletkezett.

Az alcímből megtudhatjuk, hogy a pannon származású auktor szándéka először a dicső család eredetének bemutatása, majd a főhercegek nagy tetteinek ismertetése az 1281. esztendőől egészen 1490-ig. Műfaji meghatározást is kapunk: a költemény *carmen heroicum*-nak minősül, és szerzőnk kiemeli, hogy a történeti hűségnek megfelelően fog eljárni. A mű két részből áll, és a másodikban 1490–1602-ig kísérhetjük figyelemmel a dinasztia dicső tetteit.

Az első ének 1029, a második ének 1204 hexametert tartalmaz; a sorok számozása nem következetes, a nyomdász többször is elvétette. Az énekek további tíz alfejezetre oszlanak, amelyeket Berger columnáknak nevez. A columnák egy-egy erényt jelölnek, mint a *sapientia*, *constantia*, *pietas*, *virtus*, *pax*, *gloria*, *victoria*, *iustitia*, *clementia*, és a *felicitas*.

A columnák által képviselt jó tulajdonságok a nagy Habsburg császárokban és királyokban testesülnek meg, ezek az uralkodókkal veleszületett erények jelentik a szilárd alapokat, amelyeken a Habsburg birodalom nyugszik. Az uralkodók, akikben fellelhetjük ezeket a kiváló jellemvonásokat, immár csillagokként tündökölnek, ugyanis haláluk után apoteózison mentek keresztül.

A prima eorum origine nuncupationesque archiducum augustissimorum ab anno domini 1281. usque ad 1490. cum heroici gestis gloriaque immortalis virtutis bellicae et togatae florentissimae heroico carmine secundum fidem historicam descripti, additis in margine glossis.

Pars prima autore Elia Bergero P[annonio] cum gratia et privilegio sacrae Caesaris maiestate.

Viennae Austriae, ex officina typographica Francisci Kolbii, in Bursa Agni, Anno M.DC.II. [1602.]

¹⁰ Antonín Truhlář – Josef Hejnic (edd.), *Enchiridion renatae poesis latinae in Bohemia et Moravia cultae* szerk., Praha, Academia, 1966.

¹¹ Elias Berger, *Idyllia de virtute bellica, fortitudine, id est militiae christianae origine etc...* Elia Bergero poeta laureato Caesareo, Pragae, Typis Schumanianis, Anno 1603.

Berger nem *in medias res* indít, hanem bevezetést illeszt a főszöveg elé.

Az Ausztriai-ház uralma kiterjed nyugat-keleti irányban Hispániától Scythiáig, délen és délkeleten pedig egészen a Szerémségig és Bulgáriáig nyúlik. A régi római császárok hatalma a Habsburgokra szállt az uralmi jelvényekkel együtt, amelyeket sikerült gondosan megőrizniük évszázadokon át.

A *dedikációban* Berger a művét legelőször II. Rudolf (1552–1612) német-római császárnak, cseh és magyar királynak ajánlja. Mivel az eposz 1602-ben látott napvilágot, és tudjuk, hogy Berger 1603-ban folyamodott Rudolfhoz az udvari történetírói állásért, nem nehéz kitalálnunk, mi lehetett a szerző motivációja a költemény megírásakor.

Az ajánlás további címzettjei a császár még életben lévő fivérei, a főhercegek: I. Mátyás (1557–1619), III. Miksa (1558–1618), és VII. Albert (1559–1621).

Az ajánlás során megjelenik a tizenötéves háború ideológiájának megfogalmazása, vagyis a Habsburgok azon szándéka, hogy kiűzzék a törököt Európából a kereszténység nevében.

A dedikációt követi az *Austriae obtestatio* – az eskü.

A szerző díszítő jelzők tömkelegével árasztja el a császárt, és magasztalja a szent szülőindához hasonlatos családfáját, amely oly sok más híres történelmi családdal ellentétben nem tűnik majd el a történelem süllyesztőjében. Az megszólítás végén önmagát a császár kegyeibe ajánlja, és kéri, fogadja fel őt váteszei közé.

Ezután Mátyás főhercegnek, a magyar ügyek legfőbb előmozdítójának ajánlja magát, aki erényeivel hozzájárul a Habsburg-ház és II. Rudolf császár hírnevének öregbítéséhez.

Az eskütétel után segítségül hívja a múzsákat: Kalliópét és Kliót, mert jóllehet az eposz tárgya nagyon is méltó a megéneklésre, az ő szegényes költői vénáját meg kell tölteniük erővel, hogy még dicsőbben szolgálhassa a császárt és családját.

A *propositióban* arról nyilatkozik a költő, hogy a fenséges Ausztriai ház eredetét, alapító atyáit, a családdal kapcsolatos isteni jóslatokat, és az égi fogadalmait megénekelje.

Ezután közvetlenül az uralkodót szólítja meg: „*Divine Rudolphe*”, hogy legyen ő is segítségére az eposz megírásában.

Rudolf, mint ahogyan a család többi kiválósága is, isteni származású; és mindegyiküket valamelyik ókori isteni segíti, és ruhazza fel a rá jellemző tulajdonságokkal. Rudolfot például Urania támogatja, Albertet Kyllenius, azaz Apolló, Miksát pedig Jupiter, és mint az isteni származású hősök, a Habsburgok is felül tudnak emelkedni végzetükön.

A hosszú ajánlás és témamegjelölés után költőnk végül ígéretéhez híven elkezdí a művét, felvázolja az Ausztriádok családjának születését, kiemelve az igazán jelentős történelmi figurákat.

Az első uralkodó, akit említésre méltónak tart Berger, a frank *Sigibertus* (I. Siegbert 535–575), a birodalom határainak kiterjesztője. *Marcomirt* (347–404) és a Meroving-dinasztia megalapítóját, *Merovechet* (411–457) is méltatja, aki a Habsburgok egyik ősenek tekinthető. A familia igen ősi eredetű, és már a keletkezésekor *isteni jóslatok* kaptak szárnyra a leszármazottak eljövendő nagy tetteiről.

A legfőbb jóslatot egy háromfejű képzeletbeli lény, béka (a Meroving-dinasztia jelképe), oroslán (Csehország címerállata) és sas (Habsburgok legfőbb jelképe) mondja el. A jóslat lényege, hogy a jövőben megvalósul az államok közötti *felix coniunctio*, és a Habsburgok fognak az élen állni.

A dinasztia hatalma ki fog terjedni Galliára, és ez *Chlodichusnak* (Klodvig 466–511) köszönhető, akit a történészek az első francia királynak tekintenek. Berger a varangy szájába adja Klodvig nagy tetteinek elbeszélését, megemlítve, hogy a nagy király nem csupán szárazföldi területeket uralta, hanem leigázta Burgundiát, és a partokon a britannok ellen is harcolt.

A következő alapító atya *Carolus Magnus* (I. Nagy Károly, 742–814), Martell Károly fia, akiről már az égiek azt jövendölték, hogy ő lesz az, ki a legfőbb hatalmat először eléri, és uralma alatt egyesül majd a birodalom addig különálló három feje.

Létrejön a rend, innentől kezdve római császárok egész sora születik majd tíz évszázadon át, akik a *latiumi gyepelövel*, azaz a római joggal és hatalmi jelvényekkel fogják kormányozni egész Európát.

Ebből a sorból az első *Rudolf* lesz (I. Rudolf, 1218–1291), Latium és a Hesperisek földjének meghódítója. Ők tehát az Ausztriai-dinasztia alapítói, ők fektetik le a birodalom szilárd tartóköveit, és teremtik meg azt az uralmi bázist, amelyen majd a későbbi Habsburg birodalom nyugodni fog.

Berger az I. Rudolfig tartó történelmi szakasszal lezárja az eposz első egységét, amely csak egyfajta bevezetésnek tekinthető a költemény lényegi részéhez, azaz a tíz *columna*, és a tíz *sydus* megtestesítőinek részletes bemutatásához.

Hogy miért Rudolf a választóvonal a történelmi elbeszélésben, arra logikus magyarázatot adhat a történészek szokásos álláspontja, mely szerint Rudolfot tekintik a jelenlegi Habsburg ház tényleges alapítójának.

Columna prima: Sapientia. Sydus primum – Rudolphus primus

Kezdetben a bölcsesség uralta a világot: ő alakította a dinasztia alapító atyáinak életét, áthatotta az egész nemzetséget.

Sapientia istennő ezután az istenek illatos palotájából I. Rudolf mellkasába helyezte át székhelyét, és a többi nemzet legyőzésén túl azt is megtanította neki, hogyan különböztesse meg az igazi erényt a rossztól, és hogyan tartsa távol magától a bűnt és az örületet. Külön kiemeli, hogy Rudolf csatolta a birodalomhoz a svájci tartományokat, és hogy legyőzte a hamis, hitszegő tyrannust, II. Ottokárt (1232–1278), megszerezve ezzel a cseh területeket is.

Columna secunda: Constantia. Sydus secundum – Albertus I. Victor

A birodalom második tartóoszlopa I. győzedelmes Albert (1250–1308), az állhatatosság megtestesítője. Miután Rudolf elvégezte fenséges feladatát a földön, ahol a csillagorcájú *Sapientia* uralkodott, átadta a stafétabotot Albertnek, aki a ragyogó szárnyú *Constantia* segítségével lépett a színre. *Constantia Themisnek*, az igazságosságnak és a jognak az állandó kísérője, soha nem hazudik, mindig erényesen cselekszik, és megsziárdítja a hitet.

Ami a konkrét történelmi tényeket illeti, Berger kiemeli, hogy eredetileg nem Albert, hanem Nassaui Adolf (1250–1298) kapta a koronát.

Albert a korona megszerzése után a birodalom területét jelentősen megnövelte Hispániától a Bosporusig, sőt, még az Indus felé is ki akarta terjeszteni hatalmát.

Albert kísérletet tett a cseh és a magyar trón megszerzésére is, de terve végül nem valósult meg. Berger Illés nem éppen hazafi mivoltáról tesz tanúbizonyságot, mikor a magyarokat jellemzi: „*Hungarus infremuit.*”

Albert végül annyi fáradságos munka után bosszú és gyilkosság áldozata lett: unokaöccse, Parricida János szúrta le.

A *columna secunda*, azaz a birodalom második tartóoszlopának szerves részei még Albert gyermekei, a Habsburg főhercegek: III. Rudolf (1281–1307), I. Lipót (1290–1326), II. Albert (1298–1358), Henrik (1298–1327) és Víg Ottó (1301–1339) is, mindannyiuk életútját a *Constantia* kíséri. A főhercegeket más erények is ékesítik: II. Albert például bölcsességéről volt nevezetes, ő a nemzet helyreállítója, Bécs felékesítője, aki hadjáratai során egészen Venetóig eljutott; Lipót kegyes férfiúként megjárta a Szentföldet, és katonai erényekben ugyancsak bővelkedett; Ottó a béke híve, és a kultúra előmozdítója volt, Henrik az atyai szándéknak megfelelően pedig a papságot támogatta.

Columna III. Pietas. Sydus III. – Fridericus III. Caesar

A harmadik erény, a *Pietas* III. (Szép) Frigyes császárban (1298–1330) testesül meg. A *Sapientia* és a *Constantia* után a *Pietas* kerül előtérbe, mert az eljövendő korokban, ahogyan egyre nő a birodalom, egyre fontosabb szerephez jut. Frigyes az első a Habsburgok közül, aki világbirodalmat hozott létre, és a világ irányítójaként kegyes

szívvel, a *Pietas* segítségével kormányozott. Eleinte a kegyeibe fogadta a szerencse, de később álnokul ellene fordult: ellenfelei a Bajor Lajost emelték trónra.

Frigyes hitszegés és hadicsel következtében (Bajor Lajos hadserege úgy csalta lépre a Habsburgokat, hogy fegyvereiket elrejtve földműves parasztoznak öltöztek) fogságba került, de ellenfele békét ajánlott, amelyet Frigyes végül vonakodva fogadott csak el.

Később nagylelkűen lemondott a hatalomról, kolostorba vonult, és életét a szent stúdióknak szentelte.

Frigyes császár mellett a *Pietas* letéteményesei még testvérei és leszármazottai. Az első Rudolphus Magnanimus (1281–1307) a bécsi egyetem alapítója. Ő az, aki átalakította gótikus stílusúvá a Szent István templomot, és ténykedésének köszönhetően a dóm a társas káptalani egyház rangjára emelkedhetett 1365-ben.

III. Albert, Albertus Trica, azaz Copfos Albert (1349–1395), aki a róla elnevezett lovagrendről kapta a melléknevét, a szent dogmák bevezetésével szerzett hírnevet, mikor IV. Orbán pápa engedélyével megalapította a teológiai kart a bécsi egyetemen, és bevezette még a műzsák összes tudományát¹² a teuton partokra.

Leopoldus archidux, Lipót (1290–1326), III. Albert testvére szintén a *Pietas* fényében élte egész életét; ő a Habsburgok Lipót-ágának megalapítója, Velence legyőzője. Bár Berger őt is a pius Habsburgok közé sorolja, ezt a marsi lelkületű főherceg valószínűleg nem a kegyes tetteinek köszönheti, hanem inkább annak, hogy III. Albert fivére volt.

Vilhelmus Ambitiosus alias Barátságos Vilmos (1370–1406), a szentföldi zarándok, aki a lengyelek árulása miatt nem jutott hozzá Lengyelország trónjához. IV. Lipót főherceg (1371–1411) a következő, aki a *Pietas* szellemiségéhez méltóan élte életét és békét teremtett. Testvérük, Üreszsebű Frigyes, (IV. Frigyes, 1383–1439), XXIII. János pápa segítője, Tirol gazdaságának fellendítője, a leggazdagabb Habsburg főherceg volt. Vaserejű Ernő (1377–1424) hasonlóképpen a kereskedelemmel, és a tudományok fellendítésével foglalkozott, nem háborúzott.

Zsigmond főherceg (1427–1496), IV. Frigyes fia, erényekben felülmúlta apját, nem háborúzott, élete végéig a birodalom jobbításán fáradozott. Mivel legitim utódja nem született, uralkodása végén lemondott a trónról I. Miksa javára.

IV. Albertus Patiens (1377–1404) *Mirabilia Mundi* az utolsó, aki a *Pietas* erényét gyakorolta: a szentföldi zarándokútja során annyi csodás kalandban volt része, hogy kiérdemelte kortársaitól a „Világ csodája” melléknevét.

Columna IV. Virtus. Sydus quartum – Albertus II. Caesar

Albert császárt (1397–1439), magyar és cseh királyt, aki számszerűen az ötödik, császárként a második, a *Virtussal* állítja párhuzamba Berger. Albert oly tiszteletre

¹² Úgy mint asztronómia, matematika, irodalom, botanika, stb...

méltó volt, hogy kiérdemelte a *Honorificus* melléknevet kortársaitól. Berger legfőbb erényeként a vallás védelmezését, és a lázadó csehek leverését említi, itt nyilvánvalóan a huszita mozgalom elleni hadjáratra céloz. Albert elévülhetetlen érdeme, hogy a törököt kiűzte Erdélyből, sőt egész Európából. Sajnos azonban idejekorán ragadta el őt a halál.

Columna V. Pax. Sydus V. – Fridericus III. Caesar

A *Sapientia*, a *Constantia*, a *Pietas* és a *Virtus* után a *Pax*, azaz a béke lép színre a világon, és irányítja Fridericus Caesar tetteit (1415–1493). A császár teremt békét az Ausztriai házban és egész Európában. A történeti tények ismeretében megállapítható, hogy Berger állítása ingatag lábakon áll. Köztudott, hogy Frigyes ellen az egész birodalomban lázadások törtek ki, a legjelentősebbek éppen Bécsben és környékén.¹³ Szerzőnk nem igazán hazafias érzelmeit demonstrálja, mikor gúnyos hangnemben ír Hunyadi Mátyásról, aki elbizakodottságában¹⁴ merészelt megátadni a királyi udvart: „*sese iactabat in aula Austriadum*”!

Berger annak is hangot ad, hogy Frigyes nem volt jó stratégia: inkább házasságokkal, mint katonai erővel akarta meghódítani Európát. Ebből az időből származik a szálóiige, amelyet Mátyás királynak tulajdonítanak: „*Míg mások háborúznak, te, boldog Ausztria, házasodj!*”¹⁵

Még egy jelentős dolgot emel ki a szerző: Frigyes volt az utolsó német-római császár, akit Rómában koronázott meg a pápa, személyesen.

A békét képviseli még Albertus VI. Archidux (1418–1463), Frigyes testvére, bár alighanem csak a rokoni közelség miatt említi a béke csoportjában a szerző, ugyanis egész életében fenséges fivére ellen lázadt. Maga Berger is méltatlankodva vonja őt felelősségre szörnyű lázadásáért.

Albert főherceggel ér véget az első ének.

A második ének a birodalom hatodik tartóoszlopának bemutatásával kezdődik:

Columna VI. Gloria. Sidus sextum – Maximilianus I.

A dicsőség megtettesítője I. Miksa császár, akiben más erények is lakoznak, például Mars virtusa, és az összes eddig bemutatott erény együttesen, mint például a bölcsesség, állhatatosság és kegyesség.

---

¹³ Walter Pohl – Karl Vocelka, *A Habsburgok: Egy európai dinasztia története*, Graz–Wien–Köln–Budapest, Gulliver, 1992–1995, 74.

¹⁴ *Domus aug. Austr.* 27, 140.

¹⁵ „*Bella gerant alii, at tu foelix Austria nubes!*”

Berger számot ad Miksa háborúiról, különös tekintettel a magyarok ellen viseltekre. A magyarok Habsburg-ellenes magatartását hangsúlyozza, mint Hunyadi Mátyás esetében, de Miksa megzabolazza a rendbontókat „*cadit improbus Hunnus*”, és megszerzi a magyar koronát „*Albae regificas victor compescuit arces.*”

Miksa további háborúkat visel a törökök, a svájciak, a velenceiek és a gallok ellen, mert Európa népeit a császár ellen fütötte a rút *ambitio*, de vereséget szenvedve később behódoltak, és Miksa visszaállíthatta az Ausztriászok isteni dicsőségét. Ő lesz a *Conditor alter*, a második honalapító.

A *Gloria* fényében tündököl Miksa mellett fia, Szép Fülöp (1478–1506), aki uralmát kiterjesztette az Ibériai-félszigetre, majd később a németalföldi területekre is.

Columna VII. Victoria. Sydus septimum – Carolus Quintus

Aki a dicsőséget győzelemmel tetőzte az Ausztriai-ház hetedik tartóoszlopaként, az nem más, mint Szép Fülöp és Aragóniai Johanna fia, V. Károly császár (1500–1558). A *Victoria* az egész Habsburg birodalom védelmezője, különösen V. Károly idején, amikor a felfuvalkodott gallok ellen kellett folyamatos háborút viselni. Itt Berger többek között a Sforza-örökségért folytatott harcot¹⁶ hangsúlyozza, kis retorikai túlzással élve: a franciák arra vetemednek, hogy a latiumi földekért induljanak harcba a Habsburgokkal szemben, akik pedig eredendően római sceptrum letéteményesei!

Ennek kapcsán említi még Róma kifosztását,¹⁷ de már negatív hangnemben: Az író mentegetőzik a császár tettei miatt: az uralkodónak nehéz dolga volt, mert szembe kellett néznie a török támadással és a vallásháborúval is.

V. Károly uralkodása idején azonban nem csak háborúk zajlottak: egyik alattvalója (egy bizonyos Columbus) új földrészt fedezett fel!

Columna VIII. Iusticia. Sydus VIII. – Ferdinandus Caesar

Szép Fülöp és Őrült Johanna kisebbik fia (1503–1564), I. Ferdinánd császár és magyar király az igazság nevében lépett fel, mint a birodalom nyolcadik alapköve és védelmezője. Az ő uralkodásával kap fontos szerepet Berger eposzában Magyarország. Eddigi negatív, bíráló hangneme hazafiassá válik, hangsúlyozza Pannónia szerepét a törökök ellen vívott harcban. Az előző feddő hangvétel szerzőnknel érezhetően azért változik pozitívvá, mert a magyarok itt már nem a Habsburgok ellen láznak, hanem Ferdinándot elfogadva, önmagukat önként a király kegyeibe ajánlva küzdenek a kereszténység védelmezőjeként a közös, pogány ellenség ellen. Igaz, hogy Szapolyai János megosztott hatalmat követelt („*divisa potestas*”), de ez a probléma a későbbiekben megszűnt.

¹⁶ Pohl – Vocelka (vö. 13. j.), *i. m.*, 126–134.

¹⁷ Sacco di Roma, Pohl – Vocelka (vö. 13. j.), *i. m.*, 126–134.

Berger talán itt először bagatellizálja a történelmi tényeket: Szapolyai Jánost éppen hogy csak megemlíti, és nem sokat ír a hadiszerezence fordulásáról sem, miszerint a törökök lényegében elfoglalták majdnem az összes magyar várat.

Ferdinánd a vallási kérdésekben is a *Iustitia* szellemében járt el, ő szünteti meg a széthúzást, így az igazságosság erénye mellett még a *Clementia* is segítségére siet. Ez nyilvánvaló utalás az augsburgi vallásbékére.

Columna IX. Clementia. Sydus nonum – Maximilianus II.

II. Miksa császár, (1527-1576), I. Ferdinánd császár és Jagelló Anna fia, a kegyesség megtestesítője, ugyanis a *Clementia* még ifjúkorában befészkelte magát a császár szívébe, és megtanította neki, hogy a legyőzötteket kímélni kell. A császár uralkodása idején a harag, széthúzás távoztak a birodalomból, és igen sokáig a „*pulchra quies*” uralkodott. Győzedelmeskedtek az erkölcsök, és visszatértek még Phoebus művészetei is!

Miksa hű segítői a török ellen ebben az esetben is a magyarok: Berger sorra megemlíti a különböző várak elleni, szomorú véget érő török támadásokat: Szolnokot, Szigetvárat, amelyeket a Múzsák is megénekeltek.

A *Clementia* gyakorlóí még II. (Tiroli) Ferdinánd (1529–1595), II. Miksa császár öccse, és II. Károly, (1540-1590), Stájerország főhercege, mindketten sokat tettek a vallás megszilárdításáért, és háborúztak a török ellen, Miksa segítségére.

Ezekkel az előzményekkel érkezünk el az egész eposz csúcspontjához, a birodalom tizedik tartókövéhez, a jelenlegi uralkodóhoz, Rudolf császárhoz, aki a *Felicitas* képviselője:

Columna X. Felicitas. Sydus decimum – Rudolphus II.

Uralkodása alatt megvalósul az *Aurea Aetas*, mert a régiek minden jó tulajdonsága Rudolfban egyesül, a béke és a művészetek szárnyra kelnek, fejlődnek a tudományok és az igaz hit az ő személyében igazi védelmezőjére lel.

Hadi tettei is nagyra teszik a császárt, uralma alatt vonulnak majd ki a törökök Európából, szabadulnak fel a megszállt várak (név szerint Esztergom, Székesfehérvár, Eger és Buda) és ő az, aki a szétszakadt Magyarország sebeit begyógyítja. Uralkodása alatt az egész birodalmat uralja majd a *Béke* és a *Boldogság*, megszállva minden alattvaló szívét. Berger nem részletezi a Bocskai-féle felkelést, bár marginálisan azért megemlíti.

A *Felicitas* további előmozdítói még Ernő (1553–1595) és Mátyás (1557–1619) főhercegek, akik Miksát szolgálva fáradoztak a birodalom jobbításán.

Értékelés

Ha Berger Illés költeményét a klasszikus eposz kategóriájába szeretnénk beilleszteni, azt kell megállapítanunk, hogy a szerző többé-kevésbé ügyel az eposzi kellékek megfelelő alkalmazására. A történet egy egész nép sorsára hatással lévő eseménysort beszél el; a főhősök azon túl, hogy isteni származásúak, ők maguk is istenekké válnak a haláluk után; több múzsa segítségét is kéri a költő a mű sikeres befejezéséhez; és alkalmaz díszítő jelzőket.

Több állandó kellék hiányzik: nincs enumeráció, mivel nem egy kerek egész történetet mesél el; nincs *deus ex machina*, az istenek inkább szimbolikusan szerepelnek az erények megtestesítőiként, de nem avatkoznak az emberek életébe; és az *in medias res* elve sem érvényesül.

Mivel ez a mű inkább egy dinasztia felemelkedését és dicső tetteit beszéli el, az eposz keretei teljesen szétfolynak, az ünnepélyesnek szánt hangnem is illik inkább a megszokott humanista panegyricuséhoz mint egy antik eposzhoz. Azt a tipikus humanista fogást is alkalmazza szerzőnk, hogy a dicsőítő énekét állásszerzés céljából írta meg.

Hiába bocsátja előre Berger, hogy a történeti tényeknek megfelelően mutatja be az eseményeket, sajnos a *sine ira et studio* elve egyáltalán nem valósul meg, ugyanis az eposzi hősök negatív tetteit is az egekig magasztalja, míg kegyetlen cselekedeteiket megpróbálja semlegesíteni. Legjobb példa erre V. Károly esetében a *Sacco di Roma* kapcsán a császár tetteinek mentetezése.

Elcsúsznak ezen felül az arányok is: érthető, hogy a császárrá koronázott Habsburgoknak több helyet és figyelmet szentel, de szinte ugyanilyen részletességgel tárgyalja az egyes császárok testvéreit, a főhercegeket, akkor is, ha jelentéktelenebb szerepet játszottak a történelem alakításában. Az eposz végére a szerző érezhetően elfárad, az első énekben bemutatott figurák jellemét és cselekedeteit aprólékosabban ismerteti, mint a második énekben szereplő, időben hozzá közelebb állókat.

A magyar történelem eseményeinek bemutatása során pedig egyértelműen részrehajló – mégpedig a Habsburgok irányában.

Sajnos az itt rendelkezésre álló hely részletesebb elemzésre nem ad lehetőséget, mégis izgalmas feladat lenne az eposzt a történészek szemszögéből is átvilágítani, különösen azokat a részeket, amelyek kapcsolatba hozhatóak a magyar történelemmel. Nem ismerjük ugyanis Berger forrásmunkáit, így érdekes lenne egy forrás összehasonlító vizsgálat: több nyitott kérdés is maradt, amelyek további kutatásokra ösztönözhetnek.

**„EPISTOLARIS ITAQUE FORMULA
ATTENUATO STILO DUCETUR POTISSIMUM ...”
AZ IDEÁLIS STÍLUSNEM KÉRDÉSE AUGUSTINUS MORAVUS
OLOMUCENSIS DE MODO EPISTOLANDI-JÁBAN***

EKLER PÉTER

Jelen rövid írásunkban Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) kevésbé ismert művére, a *De modo epistolandi cum nonnullis epistolis quam pulcherrimis*-re (a továbbiakban *De modo epistolandi*), egész pontosan annak az ideális stílusnemmél foglalkozó fejezeteire kívánjuk felhívni a figyelmet.¹

A rövid műre irányuló részletes vizsgálatunk eredményeit dióhéjban már összefoglaltuk a Borzsák István emlékének szentelt angol nyelvű tanulmányunkban.² A mű felépítését, szerkezetét a 2010. évi körmendi konferencián ismertettük.³ Tavaly megjelent antológiánkban pedig egy magyar nyelvű szemelvényt tettünk közzé a műből.⁴

---

* Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Pajorin Klárának minden eddig nyújtott szakmai tanácsért és segítségért. Szakirodalmi tanácsai miatt köszönet illeti Marta Vaculínóvát (Knihovna Národního muzea, Prága) és Kiss Farkas Gábort.

¹ Velence, Simon Bevilaqua, 1495. 4° 16 ff. (GW 3058). A címlapot követő levél (fol. [A_{ii}']) tetején kezdődő ajánlás elején a mű címe a következő: *Opusculum componendarum epistolarum familiarium*.

² Ekler, Péter: „Margarita poetica”, in *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, ediderunt Anita Czeglédy, László Horváth, Edit Krähling, Krisztina Laczkó, Dávid Ádám Ligeti, Gyula Mayer, Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, Budapest, 2010, 538.

³ Ekler Péter: *Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) Modus epistolandi-ja*. Elhangzott: „Szolgáltatokat írom kegyelmednek.” *Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban*. Tudományos konferencia. Körmen, 2010. május 27.

⁴ „Margarita poetica”. *A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia*. Összeállította Ekler Péter, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2011, 114–117.

Alább tehát, mint említettük, a *De modo epistolandi* két fejezetét (*Quot genera dicendi inveniantur; Qualis in epistolis stilius esse debeat*) kívánjuk elemezni és ismertetni, mindenekelőtt azonban ejtsünk pár szót a szerzőről!

Augustinus Moravus Olomucensis a 15-16. század fordulójának legjelentősebb morvaországi humanistája. Olmützi patríciuscsaládban született; apja, Gild (Aegidius) Käsenbrot nem sokkal Augustinus Moravus születése után meghalt. Augustinus Moravus édesanyja ágán való nagybátyja, Andreas Stiborius olmützi kanonok jóvoltából gondos nevelésben részesült. 1484-ben beiratkozott a krakkói egyetemre, és 1488-ban magisteri fokozatot szerzett. 1494-ben Páduában doktori fokozatot szerzett kánonjogból. 1496-tól II. Ulászló magyar és cseh király budai udvarában dolgozott a kancellária tagjaként. 1497-ben brünni kanonok, 1498-ban pedig olmützi prépost.⁵

1. *Quot genera dicendi inveniantur* (fol. [A_{iii}^v])

Augustinus Moravus – a *Rhetorica ad Herennium*-ban olvasható felosztást követve – három stílusnemet (*tria dicendi genera*) különböztet meg: a fennköltet (*grave – hadron*), a közepeset (*mediocre – meson*) és az egyszerűt (*attenuatum – ischnon*). Augustinus Moravusnál az egyszerű stílusnemek megfogalmazása így hangzik:

Attenuatum tertium, quod ischnon Graeci appellant, usque ad vulgatissimam illam puri sermonis consuetudinem demissum. (fol. [A_{iii}^v])

Az egyszerű stílusnemek – helytelen használat esetén – száraz és vértelen lesz:

In attenuato autem: exili arido exanguique decipere sepiuscule. Ita enim temperatum esse debet, ut neque se attollat ad excogitatum, neque ad rude inelaboratumque demittat. (fol. [A_{iii}^v])

Az egyszerű stílusnemek és annak helytelen használatakor jelentkező hiba meghatározásakor Augustinus Moravus a *Rhetorica ad Herennium* szövegéhez igazodik:

In adtenuato figurae genere, id quod ad infimum et cottidianum sermonem demissum est, hoc erit exemplum: ... (*Rhet. ad Her.*, 4, 10, 14)

Qui non possunt in illa facetissima verborum attenuatione commode versari, veniunt ad aridum et exanguie genus orationis, quod non alienum est exile nominari, cuiusmodi est hoc: ... (*Rhet. ad Her.*, 4, 14, 16)

---

⁵ Ivo Hlobil-Eduard Petrù: *Humanism and the Early Renaissance in Moravia*, Olomouc, Votobia, 1999, 157–158. Klaniczay Tibor: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Budapest, Balassi Kiadó, 1993, 63.

2. *Qualis in epistolis stilus esse debeat* (fol. [A_{iii}^v-A_{iii}^r])

Augustinus Moravus szerint a levélszöveg stílusához az egyszerű stílusnem illik. Ékességhez, díszítéshez csak indokolt esetben szabad nyúlni.

Epistolaris itaque formula attenuato stilo ducetur potissimum, in quo nihil aut parum pigmenti nihilque fuci, nisi ubi dignitas rei exoptulet, adhibeatur. (fol. [A_{iii}^v])

Moravus az elérendő cél, tehát a levél ideális stílusának pontos meghatározásában Cicero két művére, a *De oratore*-ra és az *Orator*-ra támaszkodik.

Solutus is sit, sed non ut fugiat tamen, non ut erret, sed ut sine vinculis, ut Cicero ait, sibi ipsi moderetur, verba ipsius non quasi ad filum coagmentata ducantur, sed conveniat in hoc aliquid negligentiae admisisse. (fol. [A_{iii}^v])

Tehát a követendő stílus legfontosabb jellemzői: Augustinus Moravus szövegében kötetlen beszédfajtájú prózai alkotásról (solutus) van szó. a szöveg szabadon lépdel, viszont nem esik abba a túlzásba, hogy céltalanul bolyongjon (*non ut fugiat tamen, non ut erret*); a hiatus megengedett. Az eszményi stílus egyik jellemzője a keresetlen, könnyed megfogalmazás (*aliquid negligentiae*). Lássuk csak a *De oratore*, illetve *Orator* megfelelő helyeit:

Liberior est oratio et plane, ut dicitur, sic est vere soluta, non ut fugiat tamen aut erret, sed ut sine vinculis sibi ipsa moderetur.⁶

Primum igitur eum tamquam e vinculis numerorum eximamus. ... Solutum quiddam sit nec vagum tamen, ut ingredi libere, non ut licenter videatur errare. Verba etiam verbis quasi coagmentare neglegat. Habet enim ille tamquam hiatus et concursus vocalium molle quiddam et quod indicet non ingratam negligentiam de re hominis magis quam de verbis laborantis.⁷

Augustinus Moravus szerint a szépen megfogalmazott levél nyelvezete latinus (*Latinus*) és tiszta (*purus*), nem heves vagy gyors (*incitatus*), hanem inkább nyugodt (*placidus, tranquillus*), és ritkán használja az alakzatokat (*colores, schemata*). Tartózkodik a felkiáltásoktól (*exclamationes*), amelyek inkább a tragédiába illenek:

Sit sermo tamen Latinus et purus, nec incitatus sed placidus potius, tranquillus atque sedatus coloribus et schematibus, non nisi raro intercurrentibus. (fol. [A_{iii}^v])

A sorokat olvasva Cicero azon sorai csengenek a fülünkben, ahol ő az ideális „attikai” szónokot írja le, aki higgadt, egyszerű; a nyelvszokást utánozza; beszédmódját a hall-

---

⁶ Cicero, *De oratore*, 3, 184.

⁷ Cicero, *Orator*, 23, 77.

gatók olyan természetesnek tekintik, hogy úgy képzelik, így ők is tudnának beszélni, holott az egyszerű stílusú beszéd utánzása egyáltalán nem könnyű, sőt, nehéz feladat! Az egyszerű stílusnem a mindennapi köznyelven alapul, megformálásához mégis nagy műgond igényeltetik.

Sermo purus erit et Latinus; dilucide planeque dicitur; quid deceat, circumspicietur ...⁸

Augustinus Moravus elsősorban Augustus császár – Suetonius által leírt – stílusát tartja követésre méltónak. Suetonius erre vonatkozó sorait hosszan idézi:

Genus eloquendi secutus est elegans et temperatum, vitatis sententiarum ineptiis atque concinnitate et „reconditorum verborum”, ut ipse dicit, „fetoribus”; praecipuamque curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere. ...⁹

Suetonius azzal folytatja, hogy Augustus nem kívánta olvasóját, hallgatóját a megértésben megzavarni (*obturbaret*) vagy késleltetni (*moraretur*); igyekezett, hogy tartózkodjon attól, hogy beszéde homályos (*aliquid obscuritatis*) legyen. Nem kedvelte a modoroskodó (*cacozelos*) és régieskedő (*antiquarios*) embereket. Maecenas „kikenceficélt stíluskinccseit”¹⁰ (*myrobrechis ... cinnos*) kifigurázta. Helytelenítette Tiberius stílusát is, aki olykor ódon (*exoletas*) és ritka (*reconditas*) szavakat használt. Unokája, Agrippina stílusát dicsérte, és hangsúlyozta, hogy kerülni kell a nehézkességet (*ne moleste scribas et loquaris*).

Augustinus Moravus a fejezetben többször is hivatkozik az ifjabb Senecára, mindegyik esetben az *Epistolae morales*-ra. Az első alkalommal a 114. levél azon részeit idézi, amelyben Seneca a helyes stílus ellen vétőkről szól. Itt előbb a szaggatott, érdes stílus kedvelőit említi.

Quidam praefractam et asperam probant; disturbant de industria si quid placidius effluxit; nolunt sine salebra esse iuncturam; virilem putant et fortem quae aurem inaequalitate percutiat.¹¹

⁸ Cicero, *Orator*, 24, 79. Cf. Adamik Tamás: *Antik stíluselméletek Gorgiástól Augustinusig*. Budapest, Seneca Kiadó, 1998, 78, 129.

⁹ Kis Ferencné fordításában: „Szónoki stílusa választékos volt és egyszerű, kerülte az izetlenségig mesterkélt mondat szerkesztést, és, ahogy ő mondta, az avított szavak korhadttá illátát. Legfőbb gondja az volt, hogy gondolatait minél világosabban fejezze ki. ... (Suetonius, *Divus Augustus*, 86)

¹⁰ Kis Ferencné fordítása

¹¹ „Némelyek a szaggatottat és a darabosat helyeslik. Szándékosan összezavarják azt, aminek szelídebb folyása volt. Azt akarják, hogy minden szerkezet göröngyös legyen. Az olyan stílust, amely döcögösségével megkínózza a fület, férfiasnak és erőteljesnek tartják.” (Seneca, *Epistolae morales ad Lucilium*, 114, 15. Barcza József fordítása)

Majd azokat a sorokat idézi a levélből, ahol Seneca más, szintén helytelen nyelvhasználatot követő csoportokat fedd: azokat, akik egy másik századtól, vagyis a múltból kölcsönöznek szavakat (*ex alieno saeculo petunt verba*); illetve azokat, akik a mindennapi (elkoptatott) nyelvet fogadják el (*tritum et usitatum volunt*):

Multi ex alieno saeculo petunt verba, duodecim tabulas loquantur; Gracchus illis et Crassus et Curio nimis culti et recentes sunt ... Quidam contra, dum nihil nisi tritum et usitatum volunt, in sordes incidunt.¹²

Augustinus ezután Seneca egy másik, jól ismert és sokat idézett levelének (*Epistolae morales*, 75, 1) elejét idézi. Seneca ebben amiatt mentegetőzik, hogy nem elég gondosan írt leveleket küld Luciliusnak.¹³ Seneca szerint csak az beszél gondosan (*accurate*), aki mesterkéltén (*putide*) akar szólni. Amilyen a beszédünk akkor, amikor együtt ülünk és sétálunk – érvel Seneca – tehát kidolgozatlan és könnyed (*illaboratus et facilis*), nos, olyanoknak kell lenniük leveleinknek is: ne legyen bennük keresettség, művészieskedés (*accersitum, fictum*).

Augustinus Moravus két Ovidius-idézzel zárja a fejezetet. Mindkettő a tiszta, köznap, keresetlen szavak használatára ösztönöz:

Munda, sed e medio consuetaque verba, puellae,
Scribite: sermonis publica verba placent;¹⁴

Sit tibi credibilis sermo, consuetaque verba,
apta[!] tamen, praesens ut videre loqui.¹⁵

A fejezet legvégén Augustinus Moravus így foglalja össze az *epistolaris sermo* követelményeit:

Sit igitur, ut dixi, epistolaris sermo inelaboratus et planus, ut in eo tamen humilitas illa nimia vitetur. Ne quid etiam rustice, vaste hiulceque enuncies. ... (fö. [A_{iiii}¹])

---

¹² Seneca, *Epistolae morales ad Lucilium*, 114, 13.

¹³ „Minus tibi accuratas a me epistulas mitti quereris.” (Seneca, *Epistolae morales ad Lucilium*, 75, 1).

¹⁴ „Írjatok ildomosan, lányok, de a köznap nyelvhez // Híven: mindenben csak keresetlen a szép.” (Ovidius, *Ars amatoria*, 3, 479–480. Gáspár Endre fordítása)

¹⁵ „Köznap szólamokat használj, miket elhisz az ember, // S íj melegen, hogy a nő hallani vélje, mit írsz.” (Ovidius, *Ars amatoria*, 1, 467–468. Gáspár Endre fordítása)

3. Függelék

Érdemesnek tartjuk, hogy a *De modo epistolandi* elején álló ajánlást és a nyomtatvány végén található rövid verset teljes terjedelmében közöljük. Augustinus Moravus a művet Heinrich Oseven (Oseuein, Oswein, Oszeweyn, 15-16. sz.) boroszlói kanonoknak és glogauai dékánnak ajánlotta, akivel 1494 körül együtt folytattak tanulmányokat Páduában.

Opusculum componendarum epistolarum familiarium Augustini Moravi Olomucensis decretorum atque artium liberalium doctoris ad Henricum Oseven decanum Glogoviensem et canonicum Vratislaviensem. (fol. [A_{ii}^{r-v}])

Doleo interdum, mi Henrice, quom quorundam non minimi etiam nominis epistolas intueor, intra me non parum stomachari, hominum aevi nostri inerciam detestatus, qui a familiari illa puri sermonis consuetudine ita in epistolari hoc officio attolluntur, ut nullum penitus texendae orationis et epistolari imaginis in his discrimen inveniatur. Quin eos vel tumidos videas, obscuros, affectatos, tinnulos et quocunque cacozelae genere, ut Quintiliani verbis utar, lascivientes.¹⁶ Neque id solum verborum structura delectuque quodam exquisitiore admittunt. Sed ut numeros omnes absolute dictionis implese videantur, rem ipsam et altius etiam exordiuntur, narrationem subiiciunt, propositionem eius, deinde confirmationem, contrariorum confutationem, excursionem, et quod in oratione est ultimum, causae etiam perorationem annectunt, eorum fortasse praeceptis admoniti, qui in libellis ipsorum, quos rhetoricos inscribunt, eisdem, quibus orationem partibus, epistolam etiam depingunt. Quin etiam, ne quid ad perfectionem desit, figuras verborum et sententiarum per omnem passim orationem ita disparciunt, ut eis tanquam floribus quibusdam et pigmentis, totus ille sermonis contextus resper-sus videatur. Argumentorum etiam sedibus, quibus orationes ipsae potissimum referciuntur usque adeo impliciti, ut his et syllogismos enthymemataque intorqueant et pro varietate enthymematum hic elentico, illic gnomico, dictico rursus aut paradigmatico concertent, ignari quanta in stilo sit varietas, ubi vel oratio texenda sit, vel epistola, hystoria vel privata res aliqua, res gravis, eaque rursus humilis vel media, ita scilicet in omnibus eodem orationis habitu sibi incedendum existimant.

Qui si Ciceronem, Quintilianum, Anneumque Senecam paulo accuratius diligentiusque explicuissent, quanta in his singulis stili disparitas esse debeat, facile observavissent. Lege ad Herennium Tullii libros, inquit divus Hieronymus, lege rhetoricos eius, revolve tria volumina de oratore, in quibus introducit eloquentissimos illius temporis oratores Crassum et Antonium disputantes. Et quartum oratorem, quem iam senex ad Brutum scribit, tunc intelliges aliter componi historiam, aliter orationes, aliter dialogos, aliter epistolas, aliter commentarios.¹⁷ Quis nescit, inquit Cicero, primam historiae legem, ne quid falsi dicere audeat, huiusque exedificationem positam esse in rebus et verbis, rerum ratio ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem, consilia eventus. Verborum autem ratio, genus orationis fusum arque[!] tractum, cum lenitate quadam aequabili profluens, sine iudiciali asperitate et sine sententiarum forensium aculeis.¹⁸ Et in Bruto de Caesaris commentariis. Commentarios, inquit, scripsit valde quidem probandos, nudi sunt recti et venusti, omni ornatu orationis tanquam veste detracta. Sed dum voluit alios habere paratam, unde sumerent, qui vellent, scribere historiam,

¹⁶ Cf. Quintilianus, *Institutio oratoria*, 8, 3, 56–59.

¹⁷ Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini missa ad Pammachium et Marcellam*, liber I, 471, (PL 23 [1883], col. 428)

¹⁸ Cicero, *De oratore*, 2, 15, 62–64.

ineptis gratum fortasse fecit, qui illa volunt calamistris inurere, sanos quidem homines a scribendo deterruit.¹⁹ Quod si in historia scribenda calamistris, quemadmodum Cicero ait, uti non licet, quanto id minus in familiari epistola permittitur. Quae ut idem de claris oratoribus ait, non, nisi quotidianis verbis contextitur.²⁰

Ut igitur is error, qui longe lateque invaluit, posthac facessat, praesens opusculum componendarum epistolarum condere institui. In quo si tibi studiosisque operae pretium fecisse videbor, gaudebo equidem me hanc operam frustra non suscepisse. Sin minus, aliis tamen viam aperuero, ut quod minus ipse consequi valui, accuratoribus ipsi praeceptis, si ea res tamen praeceptis tradi potest, in communem omnium utilitatem exhibeant.

Vale

Ad librum (fol. [D_{iii}^v])

Quo properas, tam parve liber? Quo pergis inepte?
Curque fugis vatis scrinia tuta tui?
An non tot nasos metuis? Tot denique ronchis
Naribus? Et tetricos tot tibi rhinoceros?
Qui simulac patulas audax captaveris auras 5
Teque feres turba praetereunte legi
Te lacerent digitisque notent verbisque fatigent
Acribus, et putri te quoque dente petant.
Si sapis ergo cave calidae te credere turbae,
Nec nisi paucorum limina docta subi. 10
Grammaticos etiam fugies ludique magistros,
Haec tibi, crede mihi, turba nocere potest,
Nil istis levius, nihil est petulantius illis,
Utraque iudicio pestis acerba meo,
Sed properas monitusque tui perferre parentis 15
Negligis, audaci laberis atque pede
I felix faveasque bonis, latrantibus ite
Dixeris, impuri longius ite canes.

---

¹⁹ Cicero, *Brutus*, 262.

²⁰ Cicero, *Epistolae familiares*, 9, 21.

JUAN LUIS VIVES ÉS A SPANYOL RENESZÁNSZ IRODALOM EGYIK REJTÉLYE

H. KAKUCSKA MÁRIA

A spanyol pikareszk irodalom előfutárának tekinthető *La vida de Lazarillo de Tormes y de sus fortunas y adversidades*¹ című művet szokás röviden *Lazarillo de Tormes*ként, azaz a főhős nevén emlegetni. Az egyesszám első személyben, pesszimista és moralizáló hangnemben megírt önéletrajzi regény hősének, a vakvezető kisfiúnak nyomorúságos gyermekkorát, házasságát és felnőttkorát meséli el. Neve beszélőnév: Lazarillo vakvezetőt, míg *lázaro* szegényembert, Latin-Amerikában leprást jelent. A *Vuestra Merced* [Nagyságod] megszólítással az írásmű levélformáját és általános érvényűségével a címzett ismeretlenségét is jelzi a szerző. Hét *tratado* [tárgyalás] hosszúságában számol be a gonosztevő vizimolnár árvájának, Lázaro González Péreznek – azaz Lazarillo – sorsáról, aki Amadis de Gaulához hasonlóan, Salamanca egyik folyóján, a Tormesen született. Lazarillot anyja, Antona Pérez egy vak szolgálatába adta, miután egy Zaide nevű „feketével” összeállt, s egy szép mulatt mostohatestvérnek adott életet. A különböző „urak“, *hidalgok* [hijo de algo, valaki fia] szolgálatának bemutatása során a spanyol társadalom mérhetetlen nyomorát ismerjük meg. A regény a XVI. század kegyetlen és irgalmatlan viszonyait, különösen a klérust ábrázolja erős cinizmussal. Írójának nevét nem ismerjük, de olyan személyiségek, mint például Fray Juan Ortega, Diego Hurtado de Mendoza, Juan és Alfonso de Valdés vetődtek fel. Első kiadásai Medina del Campoban és Burgosban 1554-ben jelentek meg. A művet erasmista volta miatt betiltotta az Inkvizíció, s egészen a XIX. századig nem is adták ki. A spanyol

---

¹ A két legismertebb kiadás: Névtelen, *Lazarillo de Tormes élete; kalandjairól és viszontagságairól*, Medina del Campo, Mateo y Francisco del Canto, 1554; Ua, Burgos, és Antwerpen, 1554; Anónimo, *Lazarillo de Tormes*, Prefacio de Gregorio Marañón, Colección Austral, 156, Espasa-Calpe. S.A., Madrid, 1976, tovább: *Lazarillo*.

filológusi kedélyeket Francisco Calero latin professzor 2005-től nemcsak a *Lazarillo* új elemzésével,² hanem azzal a megállapításával is borzolta,³ mely szerint a filozófus humanista, Juan Luis Vives (1492/1493–1540) lenne a szerzője. Érvelése lenyűgöző és mindenek felett, meggyőző. Vives műveinek, és a *De subventione pauperum*-nak⁴ alapos ismerete mellett, el kell tudni fogadni azt a tényt is, hogy a katalán humanista *converso*, azaz kikeresztelkedett zsidó családban született. Francisco Calero összegzi a *Lazarillo*-kutatás megállapításait, és ezeket megfelelteti a Vives-példákkal: kiválóan tudott levelet írni, sőt ilyen jellegű tanácsadó⁵ művet is írt, ezért nem lehetett nehéz egy levélformájú mű megalkotása. Francisco Márquez Villanueva a kóperegényben fellelhető jogi ismereteket említi, s Calero az 1531-től a XVIII. századig rendületlen népszerűségnek és sok kiadásnak örvendő vivesi *De disciplinist* említi. Américo Castro felleltése szerint a *Lazarillo*-szerző Spanyolországban kívül élő *converso* volt, s Francisco Calero összekapcsolja ezt Vives származásával: a Párizsba menő tizenéves diák bármennyire is vágyakozott Valencia kék egére, soha többé nem tért vissza szeretett városába; szülei, testvérei és rokonai inkvizíciós kálváriája visszariasztotta. Más szerzők *Lazarillo* morálját, a kegyességet és a keresztényi együttérzést emelik ki, ezzel állítja párhuzamba Calero Vives pedagógiai munkásságát, az erkölcs, az oktatás-nevelés központi fontosságát. *Lazarillo* állandóan szenved az éhségtől, a koldulástól s ezzel állítható párhuzamba Vives *De subventione pauperum* című, 1526-ban írt traktátusa. S nem utolsó sorban Vives egész életén át tartó szegénysége is hasonlatos a *Lazarillo*éhoz. *Lazarillo* szerzőjének valenciai származása is feltételezhető, emlegeti a déligyümölcsöket, az itt szokásos labdajátékokat és néhány nyelvi fordulat is erről árulkodik. A büszkeség, a nemesség hivalkodásának elítélése, vagy a szegényeket meglopó papság erős bírálata a *Socorro*-ban is jellegzetes. Juan Luis Vives 1526-ban *A szegények segítéséről* írt traktátusában a jól működő, még a szegényeknek is megfelelő közösség (város) megszervezéséről írt. Az ekkoriban szokásos művek, Morus Tamás *Utópia*-ja,

² Francisco Calero, „Interpretación del Lazarillo de Tormes”, *Espéculo* 29 [*Espéculo, Revista de estudios literarios*, Universidad Complutense de Madrid], 2005, újabban: <http://www.ucm.es/info/especulo/numero29/lazarill.html>

³ Francisco Calero, „Luis Vives fue el autor del Lazarillo de Tormes”, *Espéculo* 32 (2006); Uő, *Juan Luis Vives, autor del Lazarillo de Tormes*, Valencia, Ajuntament, 2006, <http://www.ucm.es/info/especulo/numero32/luvives.html>.

⁴ Juan Luis Vives, *De subventione pauperum*, Bruges, 1526. Megtalálható: J. L. Vives, *Opera in duos distincta tomos*, Ed. Hulderius Coccius, Basileae, 1555, II. t. 890–922. I. Az általam használt kötet lelőhelye a Széchényi Könyvtárban: J. L. V., *Opera in duos* etc. Antikva 380 II. 890–922. I., (a továbbiakban *Opera* II.) és Vives műveinek spanyol kiadása: *Obras completas*, I-II., Primera traslación castellana íntegra y directa, comentarios, notas y un ensayo biobibliográfico [sic!] por Lorenzo Riber de la Real Academia Española, Aguilar, Madrid, 1947.; uo.: *Del socorro de los pobres*, tomo I. 1355–1411. I. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért: *Socorro* és oldalszám; az idézett szövegeket a tanulmányírója fordította.

⁵ J. L. Vives, *De conscribendis epistolis*, Basileae, 1536.

de később Bacon *Új Atlantis*-a, Campanella *Napállama*, Johann Valentin Andreä *Christianopolis*-a⁶ az elképzelt új, jobb világot máshol, egy új szigeten helyezik el. Vives a meglévőből nem kivonulni akar, hanem reformálni, jobbá tenni a szegények számára is. A művet 1526. január 6-i dátummal Brügge város polgármesteréhez és szenátusához intézett ajánlás előzi meg: „Meg kell vallanom, hogy legalább annyira kedvelem ezt a várost, mint a szülővárosomat, Valenciát, és nem is illetem más névvel, mint a hazáéval, merthogy már tizennégy éve lakom benne, sőt, innen vettem feleséget is... Tetszik a ti adminisztrációs rendszerek, ennek a népnek a műveltsége és kultúráltsága és az a hihetetlen nyugalom és igazságosság, ami itt uralkodik... A szükség mellyel közülük (városlakók) sokan küzdenek, kényszerített, hogy írásba foglaljam azokat a módokat, melyeket hasznosnak ítélek szegénységükbeni megsegítésükre. Hogy ezt megtettem, Praet úr, a ti prefektusotok az oka még, aki gyakori, aggódo félelemmel gondol e város közjávára, ahogy ez feladata is, és sok éve Angliában erre megkért. Nektek ajánlom ezt a művet, mivelhogy erős a ti elhatározástok cselekedni a jót, könnyíteni a nyomorultakon. (Ezt bizonyítja a mindenhol ide özönlő szegények nagy tömege, hogy mindig gondos menedéke a szükségetlátóknak.)”⁷

Az írás első, 11. fejezetből álló könyvében Vives általánosságban, a keresztényi tanításnak és az antik eszméknek megfelelően foglalkozik az ember szükségleteinek, nyomorúságának eredetével, a jócselekedetek céljával, a jótettek természetességével, a szegények viselkedés-módjával, a jócselekedet végrehajtásának akadályaival, a kölcsönös segítség nélkül létezni nem tudó kereszténységgel.⁸ A II. könyv tíz fejezete a tulajdonképpeni program. Alap gondolata a mindenki számára megfelelő hasznos elfog-

⁶ Thomas More, *Utopia*, 1516; Tommaso Campanella, *La città del sole*, 1602/1623; Francis Bacon, *New-Atlantis*, 1627; Johann Valentin Andreä, *Christianopolis*, 1627.

⁷ *Socorro*, ajánlás, 1355. l.: „...he de confesar que yo tengo tanta afición a esta ciudad como a mi nativa Valencia, y no la nombro con otro nombre que el de *Patria* porque catorce años ha que habito en ella, ... aquí tomé esposa;...me agradó vuestro sistema administrativo, la educación y civilidad de este pueblo y la increíble quietud y justicia que reinan aquí ... La necesidad en que muchos de ellos se debaten me obligó a poner por escrito los medios que yo juzgo conducentes al socorro de su indigencia. Que yo hiciera esto mismo, hace ya mucho tiempo que en Inglaterra me rogó el señor Praet, prefecto vuestro, que con frecuencia y con muy visto celo piensa en el bien público de esta ciudad, como es su deber. A vosotros dedico esta obra; ya porque es muy fuerte vuestra propensión a hacer bien y aliviar a los miserables (Cosa de que da testimonio tanta muchedumbre de pobres como de todas partes afluye aquí, cual a un refugio siempre prevenido para los necesitados), ...”

⁸ *Socorro*, I. könyv 1.fejezet: Origen de la necesidad y miseria del hombre; 2.: Necesidades de los hombres; 3.: Cuál sea la razón de hacer bien; 4.: Cuán natural es el hacer bien; 5.: Por qué causas algunos se apartan de hacer bien; 6.: De qué modo deben portarse los pobres; 7.: Qué vicios impiden hacer bien a los que pueden hacerlo; 8.: Qué ninguna cosa debe sernos estorbo para hacer bien; 9.: Que lo que da Dios a cada uno no se lo da para él solo; 10.: Que no pueden subsistir ni la piedad ni el Cristianismo sin el socorro mutuo; 11.: Cuánto bien se ha de hacer a cada uno y cómo se le ha de hacer este bien.

laltság, munka megtalálása mindenre kiterjedő ellenőrzés mellett. A szegények lakóhely szerinti számba vétele után – menhelyekben, (kórházakban), otthon élők, nyilvánosan kéregetők – Vives szakszerűen elmagyarázza a menhelyek sokféleségét. Mai értelmezésünk szerint kórházat, gyermeknevelő intézetet, árvaházat, elmeógyógyintézetet és a vakok intézetét egyaránt jelenti.⁹ Az ellenőrzést egy írnok és a városi vezetők-ből alakított csoport látná el a lakók nevének, odakerülésük okának feljegyezésével.¹⁰ Az otthon élőket gyermekeikkel és szükségleteikkel a parókia két küldötte az elszegényedés okának megnevezésével venné számba.¹¹ Egyik szegény a másikról nem adhat ki „szegénységi bizonyítványt”.¹² A lakóhely nélküli kóborló, egészséges koldusok a fertőzések elkerülése végett egy nyitott helyen, a teljes konzisztórium előtt nyilvánítanák ki koldulásuk okát és nevüket.¹³ A beteg koldusoknak ugyanígy kell tenniük kettő vagy négy küldött és egy orvos jelenlétében.¹⁴ A konzisztórium kiválasztotta két vezető széles körű hatalommal rendelkező, a kötelezés, a kényszerítés és a bebörtönzés jogával.¹⁵ Majd az egészségügyi besorolás következne. A város, olyan, mint egy jól szervezett ház, mindenkinek megvan a maga helye, feladata. Akik nem tesznek semmit, hamar megtanulnak rosszat cselekedni.¹⁶ A betegek és öregek is képesek egészségi állapotuknak, koruknak megfelelően valamire. A csúnya okok, szerencsejáték, utcalányok, mohóság, fényűzés miatt nyomorba jutók Brügge valamelyik gyapjúműhelyében kapjanak kellemetlen munkát, élmük elegendő és egyszerű legyen; az éhség

---

⁹ uo., 1392. l.: „... Doy el nombre de hospitales a aquellas instituciones donde los enfermos son mantenidos y curados, ...donde se educan los niños y las niñas, donde se crían los hijos de nadie, donde se encierran los locos y donde los ciegos pasan la vida.”

¹⁰ uo., 1393.l.: „... Visite, pues, e inspeccione cada uno de estos establecimientos una comisión de dos regidores, acompañados de un escribano, tomen nota de las rentas y del numerario, registren los nombres de los asilados que sostiene el establecimiento y los motivos por que ingresó cada uno de ellos, ...”

¹¹ uo., 1393. l.: „Los que padecen en su casa los agobios de la pobreza sean también anotados con sus hijos respectivos por dos diputados en cada parroquia, especificando sus necesidades; qué contingencias vinieron a ser pobres.”

¹² uo., 1393. l.: „No se admita de un pobre el testimonio de pobreza de otro pobre, pues la envidia no huelga; ...”

¹³ uo., 1393. l.: „... Los mendigos vagos sin domicilio fijo, que gozan de salud, declaren su nombre delante del pleno del consistorio y la causa por que mendigan, en un espacio libre, porque aquella chusma infecta no ponga sus pies en el palacio consistorial; ...”

¹⁴ uo.: „... y los mendigos enfermos hagan lo mismo en presencia de dos o de cuatro regidores asesorados por un médico, ...”

¹⁵ uo.: „A los que eligiere la corporación consistorial para el examen y ejecución de todos estos extremos, dénselos amplios poderes para obligar, compeler y aun encarcelar, ...”

¹⁶ uo., 3. fejezet: „De qué manera se ha de procurar el mantenimiento de todos éstos” és 1394.l.: „... no se ha de sufrir que nadie viva ocioso en la ciudad, donde, como en una casa bien ordenada, cada uno tiene que estar en su puesto, atento a su oficio. Añejo es el refrán: *Los hombres, con no hacer nada, aprenden a hacer mal.*”

senkivel se végezzen. Az okosabbaknak, képzetteknek a műhelyek, hivatalok igényeinek megfelelően kell elfoglaltságot adni. A kórházakban tartózkodók közül az alkalmasak lássanak el valami munkát, akiknek bére közösségi célokra lesz fordítható. Aki képes rá, tanuljon; ha másra nem képes, énekeljen. „A lustaság és a restség, nem a testi rokkantság az, amikor valaki nem tud semmit sem tenni”.¹⁷ Az elmebetegeket megfelelő terápiával kell kigyógyítani bajukból. A beteg koldusokat kórházakban kell gyógyítani orvos és patikus felügyelete mellett. Az otthon élő szűkölködőket is munkára kell fogni.¹⁸ A gyermekek nevelését – 4. fejezet – hatéves korukig, ha van, az anyjuk lássa el, egyébként menhelyre kerüljenek, majd népiskolába, ahol az oktatást tiszteletreméltó, gondos férfiú végezze; a lányokat hasonló elvek szerint neveljék a tisztességes életre. Élelmük egyszerű, de elegendő legyen. Az itt végzett növendékek később maguk is az intézmény tanítói vagy szerzetesek lehetnek.

Vives, hogy működő képesek legyenek, igen szigorú kontroll alatt tartaná a szegények ellátására létrehozott intézményeket: így az iskolát is (ötödik fejezet, 1398. l.). A szenátus két tagja ügyelné fel őket, éves beszámolási kötelezettséggel. Vives a 6. fejezetben (1398–1403) a fenntartáshoz szükséges pénz előteremtéséről ír, a keresztényi irgalomra, az adakozásra apellálva: a gazdagabb menhely a többletbevételéről való lemondással, a gazdagabb polgár temetési költségének egy részével, vagy akár a templomokban elhelyezett pénzgyűjtő ládikó tartalmával. A szerző külön megjegyzi, a szerzeteseknek nem kell adni a begyűlt adományokból, nekik van elég. A város a közkiadások csökkentésével juthat még pénzhez. A hadifoglyok, tűzvészek, háborúk áldozatai, hajótöröttek, árvízkárosultak mind a gondoskodandók széles köréhez tartoznak. Vives felfogása szerint mindenkin gondoskodni kell (e témának szentel még két másik művet¹⁹) figyelembe véve nyomorúságossá válásának okait. A mesterségek elsajátításához szükséges műhelyek vezetését erre a feladatra kiválasztott alkalmas személy lássa el. A megözvegyült vagy más szegény nők a kórházakban kaphatnának munkát. A vakok számára a hosszú idő óta a kosárfonás a legmegfelelőbb elfoglaltság. Minden kéregető és egyéb más módon pénzhez jutó szegény számára legyen törvény a kapott pénz átadása a magisztrátusnak.

Vives gyakorlatias gondolkodásában része van az otthoni, valenciai posztókereskedésbeli tapasztalatoknak is. A flandriai halászok, a brüggei műhelyek problémáiról, az alacsony bérekről nem lehetett nehéz értesülnie. 1523–1528 között Angliában élt, gyakran megfordult Thomas More barátjának házában, ismerhette az *Utopia*-t is, de

¹⁷ *Socorro*, 1395: „La pereza y la holgazanería, y no el defecto fisico, es lo que les hace decir que no pueden hacer nada.”

¹⁸ Uo. 1397. l. : „A los necesitados que se están en su casa se les ha de proporcionar trabajo de las obras públicas o de los hospitales; ...”

¹⁹ Juan Luis Vives, *De Europae dissidiis et bello turcico*, Bruges, 1526; uő, *De Europae in statu ac tumultibus*, Louvain, 1522.

annak közvetlen hatása nem mutatható ki traktátusán. Megjegyzendő, More *Utopia*-jában, mint általában az ilyen természetű munkákban, nincsenek sem szegények, sem koldusok! Vívást nem érdekelte a pénz, ritkán panaszkodik szegénységére, nem szegődött el egyetlen uralkodó szolgálatába sem. 1521–1522-ben, az Ágoston-kommentárok²⁰ munkálata közben olvashatunk leveleiben többet az anyagiakról.²¹

A *Socorro* történetéhez tartozik, hogy Spanyolországban létezett egy 1387-ben hozott törvény, mely a helyi hatóságokhoz fordult a csavargók közmunkára fogásának céljából. Ezt a törvényt fogadta el 1540-ben a spanyol országgyűlés, mely tekinthető Vives iskolájának elismeréseként is. A törvényhozás hajlott javaslatainak elismerésére, elfogadására, de a „Iusta koldusok”, a szerzetesrendekkel egyetemben ellene voltak. Domingo Soto²² (1494–1560) V. Károly domonkos rendi gyóntatója és rendtársai érvelelése szerint a kéregetés az ember alapvető joga, amelytől senki sem foszthatja meg. Kortársainak nem tetszett sem a magántulajdon társadalmi feladatokat ellátó tervezetének ötlete, sem a háborúk egyértelmű elutasítása. E művét egyaránt támadta a keresztényi irgalom elvilágiasítása miatt az egyház és kortársai is, hiszen a középkor eszménye az apostoli szegénység, melynek megszüntetésén Vives a közösség mindenre kiterjedő figyelmű atyjaként oly nagy vehemenciával munkálkodott, nem elítélendő vagy megvetendő állapot volt. Neveléstudományi írásai a *De institutione feminae christiana*e (1523), *De ratione studii puerilis* (1523), *De officio mariti* (1528), *De disciplinis* (1531), *De ratione dicendi* (1532) felfoghatóak a tökéletes állam tökéletes polgárai kialakításának állomásaiként. Munkássága utópisztikus elemei – a feltétlen hit az erény, a nevelés embert pozitívan formáló erejében, – keverednek realitás érzékével, hiszen azt is látja, hogy széleskörű ellenőrzés bevezetése nélkül nem valósíthatók meg elképzelései. A nevelés gondos megszervezésében szigorú ellenőrzést, az olvasmányok kontrollálásában egyfajta cenzúra bevezetését kívánja. A születőben lévő új műfaj, a regény nála elítélendő (*De institutione feminae christiana*e, *De disciplinis* 23). A hadakozást tárgyaló művek, és minden olyasmi kihagyását javasolja, mely a megfelelő nevelést és a lélek épülését nem szolgálja. Műveiben az „Aranykor”-ra gyakran hivatkozva bírálja korát, a mindenütt fellelhető nyomort, melynek kialakulásában szerinte nagy szerepet játszanak a háborúk, az elégtelen nevelés. Idealizmusát nem ismeri fel, az emberiségre és sorsának javítására tett javaslatait megvalósíthatónak tartja, bár szkepszise a cenzúra, az ellenőrzés bevezetésében megmutatkozik. Vives szerzősége elleni nyomás érv lehetne, hogy 1554-ben már tizennégy éve halott volt. Igaz barátja, Franciscus Craneveldius azonban ezt az érvet is megcáfolta: *De veritate fidei christi-*

²⁰ Juan Luis Vives, *Commentaria in XXII libri De civitate Dei divi Aurelii Augustini*, Louvain, 1521.

²¹ Erasmusnak írt levele található Percy Stafford Allen, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi*, 12. t., Oxford, 1908–1952; V. t. 1303. levél 24–31 sor. A továbbiakban: Allen, kötet, levél- és a sor száma.

²² Domingo Soto, *Deliberación en la causa de los pobres*, Salamanca, 1545.

anae című művét Vives özvegye kérésére jelentette meg. Az irodalomtörténészek sem tagadják egy 1535 körüli kéziratos Lazarillo-ösváltozat létezését.

Vives és ötlete elnyerte méltó büntetését. Nem kisebb író, mint Miguel Servantes de Saavedra²⁴ tette őt és ideáját egy másik remek spanyol művel, a Celestinával együtt nevetségessé a Don Quijotéban. A főhős és a kerítő párbeszédében a világ megjobbításán tevékenykedőkről szólva olvassuk: „... ami a kerítőséget illeti, azért nem érdemelte meg a gályarabságot, inkább a gályarabok fejévé és parancsnokává kellett volna megtenni, mert a kerítőség nem csekélység; okos emberekre kellene bízni, s igen szükséges minden jól berendezett társadalomban. Ezt csak jó családból származó emberek gyakorolhatták, s még fölöttük is felvigyázókat, ellenőröket kellene tartani, mint más hivatalok fölött, s számukat úgy kellene megszabni s nyilvántartani, mint az alkuszokét a piacon. ... sok bajt el lehetne háritani, éppen az abból származó bajokat, hogy ezt a hivatalt és foglalkozást balgatag, értelmetlen népség űzi, többé-kevésbé silány asszonyok, éretlen tapasztalatlan fickók, sihederek és a legszükségesebb esetben, valahányszor valami ügyesség kívántatnék, csak a szájokat tátják, azt se tudják, melyik a jobb kezük. ... e világon oly boszorkányosság nem létezik, mely, mint némely tudatlan ember gondolja, képes volna kényszeríteni az akaratot: mert a mi akaratunk szabad, és sem fű, sem varázslat erőt nem vehet rajta. Az, amit egyik-másik esztelen banya s vakmerő csaló megtehet, mindössze abból áll, hogy kotyvalékokat, mérgeket kevernek, így bolondítják az embereket, elhitetik másokkal: hatalmuk van, ... holott – amint már említettem – az akaratot nem lehet kényszeríteni.”

A kerítő válasza: „... a boszorkányosságban én csakugyan nem is vagyok ludas, hanem ami a kerítőséget illeti, azt nem tagadhatom. Én azonban azt gondoltam, senki-nek sem teszek ezzel rosszat, csak az volt a szándékom, hogy a világ örvendezzék, s békében és nyugalomban éljen, minden civakodás és gyötrődés nélkül. De ez a jó szándék mit sem használt, ...”²⁵

Kettős csavart jelent az idézet: nemcsak Vives jól szervezett, ellenőrzött társadalmát teszi nevetségessé és kérdésessé, melyet csak kerítők hozhatnak létre, hanem a szabad akaratról szóló tudós vitákat is.²⁶ Hogyan vélekedjünk arról a társadalomról, melyet kerítők szervezése tesz jól működővé, és amelyben a szabad akaratban való hitet a boszorkánykodásról való lemondás illetve az abban való nem hit jelenti?

²⁴ Miguel de Cervantes Saavedra, *El ingenioso hidalgo Don Quijote da La Mancha*, Madrid, 1605, és Fernando de Rojas, *Tragicomedia de Calisto y Melíbea y da la puta vieja Celestina*, 1499.

²⁵ A Don Quijote magyarul: Cervantes, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*, Györy Vilmos fordítását átdolgozta Benyhe János, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976. I. 22.

²⁶ Csak a legnevezetesebbekre utalva: Augustinus, *De libero arbitrio*, Erasmus Roterodamus, *De libero arbitrio*, Martin Luther, *De servo arbitrio*, 1525.

JACOBUS PISO LEVELEZÉSE ERASMUSSZAL

JANKOVITS LÁSZLÓ

„Epistolarum tantum scripsimus et hodie scribimus, ut oneri ferendo duo vix plaustra sint futura paria” – annyi levelet írtam és írok ma is, hogy két társzekér is alig volna elegendő terhük hordozására – így szól Erasmus munkáit összefoglaló 1523-as levelében.¹ Ennek a több szekéryi anyagnak igen kis részét adják a magyar humanisták, Oláh Miklós, Henckel János, a Thurzó püspökök, mások által küldött sorok. Egy levelezés, a Jacobus Pisóé azonban, ha számra kicsiny is, jelentőségében nagy, Erasmus által is sokra tartott része nemcsak a leveleknek, hanem Erasmus episztolográfiai gondolkodásának. A téma méltó arra, hogy a róla írt dolgozat a magyarországi humanista levelezés legfontosabb kutatója ünnepléséhez hozzájáruljon.

A levelek jelentős részét Ábel Jenő megalapozó tanulmánya óta számon tartja a kutatás. Ábel az 1703-as leideni Erasmus-kiadást használta, az új, jóval teljesebb és adatgazdagabb Allen-féle kiadást nem érthette meg. A kutatás sok esetben az ő összeállításából indult ki lényegében úgy, hogy az általa felhasznált leveleket tárgyalta az Allen-féle kiadás szövegeiből kiindulva. Jellemző, hogy a *Magyar humanisták levelei* című kiadásból is hiányzik az időben utolsó levél, amely Ábel szeme elé nem került.² Pedig ez az egyetlen fennmaradt levélváltás: az összes többi esetben csak feltételezni tudjuk, hogy Erasmus válaszolt Piso leveleire. Emellett ez a két levél igen fontos információkkal szolgál Piso életpályájáról, a két humanista viszonyáról. Végül, ami a legfontosabb, a két humanista levélíró művészetét is össze tudjuk vetni e két levél alapján.

---

¹ Desiderius Erasmus Roterodamus, *Opus epistolarum*, ed. Percy Stafford Allen – Helen Mary Allen, 1–12, Oxford, Clarendon, 1906–1958 (a továbbiakban a főszovegben is: Allen), 1, p. 36, l. 42–p. 37, l. 1. A tanulmányhoz vezető munkát a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával végeztem.

² Ábel Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, Budapest, MTA, 1880, 84, 88–89. o., 9–12. jegyzet, vö. *Magyar humanisták levelei*, kiad., tan. V. Kovács Sándor, Budapest, Gondolat, 1971, 236–237. sz., 448–454. o.

Az alábbiakban a levelezés fenmaradt és kikövetkeztethető darabjait, majd az előbb említett levélváltást értelmezem az Erasmus-levelezés környezetében. Levelezésük információit időrendben, a lappangó, de forrásokból igazoltan létező levelekkel együtt az alábbi lista foglalja össze. A közvetlenül nem ismert levelek dőlt betűvel, a források zárójelben állnak. Zárójelben kérdőjel mutatja, ha a levélírás valamelyik tényezője bizonytalan. A továbbiakban a levelekre azok száma alapján hivatkozunk.

1. 1509. február vége előtt, Siena, Piso Erasmusnak (cf. Allen, *Ep.* 216; 1206, 24–32).
2. 1509. március, Siena, Erasmus Pisónak (cf. Allen, *Ep.* 216, 1297).
3. 1509. június 30. Róma, Piso Erasmusnak (Allen, *Ep.* 216).
4. 1509. július eleje, Nápoly vagy Róma, Erasmus Pisónak (cf. Allen, *Ep.* 216; Erasmus, „Epitaphium Scurulae Temulenti. Scazon”, in Uő, *Opera omnia*, ord. I, tom. 7, Amsterdam stb., Elsevier, 1995, carm. 52, p. 206–207).
5. 1521. június után (?), Erasmus Pisónak (cf. Allen, *Ep.* 1297).
6. 1522. június, Prága, Piso Erasmusnak (Allen, *Ep.* 1297).
7. 1526. február 1., Buda, Piso Erasmusnak (Allen, *Ep.* 1662).
8. 1526. szeptember 9., Bazel, Erasmus Pisónak (Allen, *Ep.* 1754).

Erasmusszal levelezni kiváltság: a válaszban részesülő tagjává válik egy olyan társaságnak, amelybe Európa, különösen a hajdani Germánia legkiválóbbjai tartoznak. Az Erasmusnak írt levél céhes értelemben is remekmű, olyan munka, amely mutatja, hogy a levélíró ismeri a megfelelő társasági nyelvet. A társaság nyitott, a szabályok nem titkosak, egy idő után maga a társaság központja, Erasmus gondoskodik arról, hogy vezérfonalat adjon: erre szolgálnak az *Adagiumok*, a *Levélírás*, valamint *A szavak és a dolgok tárháza* című munkái, valamint nem utolsósorban azok a levelek, amelyeket ő maga ír, s amelyeket nemcsak a címzett, hanem megannyi ismerős olvas. Jól ismert az a jelenet, amelyben a magyar királyi udvar szűk körében kérdésként merül fel Erasmus és Luther viszonya, és Jacobus Piso a hozzá írt Erasmus-levelet hozza elő bizonyítékul arra, hogy Erasmus nem Luther-követő. A fenti felsorolásban 6. számú levelet a király, a királyné, az udvari emberek a kegytárgynak kijáró hódolattal veszik kézbe, tanulmányozzák és adják körbe. Amint látni fogjuk, a most tárgyalásra kerülő Piso-levélben is szó esik ilyen fogadtatásról.

A pályája elején tartó Erasmusszal Piso, az erdélyi szász polgárfi, nevelő, költő és diplomata ismerkedik meg a magyarországi humanisták közül a legkorábban, s Erasmus őt tartja a legtöbbre, mi több, mondhatjuk, őt tartja a maga mércéje szerint egyedül jelentős humanistának magyarországi levelezőtársai közül. Sem a Thurzó püspökök, János és Szaniszló, sem a sokat tapasztalt udvari ember, Oláh Miklós, sem más nem kerül hozzá ilyen közel.³ Emellett Piso az, aki éppen a levelezés terén, Erasmus által is számon tartva, jelentős szerepet tölt be.

---

³ Erről I. Ritoókné Szalay Ágnes, „Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség”, in Uő,

Ennek első bizonyítéka az a – ma csak Erasmus említéséből ismert – levél (1.), amely után kapcsolatba kerülnek. Nem lényegtelen az a hely és időpont sem, amelyben az esetről Erasmus beszámol. Ez a leírás az első saját összeállítású Erasmus-levélkiadásban jelenik meg, a kiadás indokaként. A Bázelen, Frobeniusnál 1521. augusztus végén kiadott *Epistolae ad diversos* című gyűjteményes kiadás előszavában, egy Leuvenben, 1521 május 27-én keltezett levélben ír erről a szerző Beatus Rhenanusnak ekképpen: „Amíg ifjú voltam, s férfikoromban is igen sok levelet írtam, de szinte egyiket sem azért írtam meg, hogy kiadásra kerüljön. Gyakoroltam írásművészetem, kijátszottam a pihenés idejét, viccelődtem barátocskáimmal, kiadtam a mérgem, szóval játszottam csupán, és semmit sem vártam kevésbé, mint hogy az ilyesféle badarságokat barátaim lemásolják és megőrizték. Amikor ugyanis Sienában voltam, ama legnagyobb lelkűbb Piso, aki akkoriban királyát követként képviselte Gyula pápánál, egy könyvtár pultján rálelt egy Erasmus-levélkódexre, méghozzá kéziratban; megvette, s elküldte nekem. Volt ugyan benne sok olyan, amely talán nem tűnhetett megőrzésre méltatlannak, ám a véletlen eset okozta nagy döbbenetemben egytől-egyig mindet Vulcanusnak áldoztam.”⁴

Erasmus 1509. február végén indult el Sienából Rómába. Piso már említett leveléből (6.) tudjuk, hogy még Sienában válaszolt a levélre. Kapcsolatuk folyamatosságának fontos dokumentuma az a – másutt bőven tárgyalt – levél (3.), amelyben Piso Erasmust arra kéri, írjon sírverset a tragikomikus körülmények közt meghalt iszákos portugál humanistára, Henrique Caiadóra.⁵ Erasmus versének (4.) ismeretében feltételezzük, hogy válaszolt a levélre, talán még azelőtt, hogy Itáliából Anglia felé vette volna útját.

Nem tudunk arról, csak valószínűsíthetjük, hogy Pisonak megvolt az 1521-es Erasmus-levélkiadás. De ha nem is volt meg, feltételezhetjük, hogy értesült erről a privilegiált helyről, arról, hogy nemcsak levelezőtársként, hanem a levelezés kiadásának ösztönzőjeként is szerepel a leveleskötet előszavában. Ha más nem, akkor a levelezés-kiadásban közreműködő bécsi humanista, Caspar Ursinus Velius révén tudhatott róla. Amint az alábbiakban olvashatjuk, éppen ő az, aki Piso levelében mint őt a levélírársra ösztökélő jóbarát szerepel.

Levelezésükről ezután több, mint tíz évig nem tudunk. A következő fennmaradt levél 1522. júniusában kel (6.), a magyarországi Erasmus-követők kutatásában gyakran tárgyalt darab. Ez a levél szól arról, miként védi meg a Luther-követés vádjától Piso Erasmust. Rövid összefoglalásban a következőket mondja el. Prágában a király és a

Nympha super ripam Danubii: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Budapest, Balassi, 2002, 161–174, különösen 165.

⁴ Allen, no. 1206, ll. 24–32.

⁵ Jankovits László, „Erasmus, Piso és az iszákos bohóc”, in *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor, Pécs, Művészetek Háza – PTE, 2000, 115–122.

királyné vacsoráján, számos előkelőség jelenlétében Lutherre terelődik a szó, s a témával az uralkodó pár elégedetlen. A jelenlevő Brandenburi Albert és György, a két fivér egyike a rossz hangulat javítása végett megjegyzi, hogy Luther mindent Erasmus-tól merített. Erre Piso előhozatja Erasmustól ímént kapott levelét, s rámutat a cáfoló sorokra. Erre következik a levél áhítatos csodálata. Ezután a szöveg nemcsak datálatlanul, hanem befejezetlenül ér véget.

A levél keltezésekor Allen körültekintően megállapítja, hogy a leírt események, a királyi pár prágai tartózkodása alapján valószínűleg 1522. júniusában történhetek. Ugyanakkor a levél datálatlan, s mindezt a 7. sz. levél magyarázza. Innen derül ki, hogy Piso – irodalmi vagy más, akár a leírtakkal megegyező okokból – nem küldi el a 6. sz. levelet, csak négy évvel később, Ursinus Velius ismételt sürgetésére. Ekképpen maradt meg a két sajátkezű levél egymás közelében.⁶ Nézzük meg közelebbről a 7. levelet:

„Üdv néked! Lám, megint Ursinus az, aki éppolyan helyesen, mint amilyen szigorúan szememre hányja késlekedésemet. A minap ugyanis, éppen az én buzdításomtól ösztökélve Magyarországra sietett, reményeim szerint nagyon is kedvező előjelekkel. S rögtön Erasmusunkról kezdtünk el beszélgetni, aki mindegyre velünk ebédel és vacsorázik, áll és ül, lovagol és gyalogol. Egyszóval egészen velünk vagy, s mi is mind teveled, egyedül csak a hely választ el bennünket. S mivel erre a boldogtalanságra jobb írt semmi nem ad a levélnél, Ursinus hamar elérte, hogy most már igazán válaszoljak: magam is önként elfogadtam, hogy ilyen hosszú hallgatásra semmiféle méntség nem fogadható el, csak miután megteszem, amit kell. Bár erősen ösztökélt erre a szeretet, mégis erősen elriasztott a szégyen, hiszen őszintén beismertem magamban, hogy gondatlanságból mekkora bünt követtem el. Hiszen ha vádolhat is néhány barátom, hogy ekképpen voltam hálátlan irántuk, te egymagad valamennyi barátomnál inkább vádolhatsz, különösen azért, mert olyan makacsul hallgattam sok-sok éven át. Olyannyira távol áll tőlem, hogy akár mint magam bírása felmentsem magam a vád alól, hogy egyenesen önként kárhozzatom magam szörnyű bűnhődésre, olyanra, amely súlyosabb annál is, mint ami reményem szerint könnyen semmivé tehető. Hiszen ha te közben – ilyen a te emberiséged – minden vétektől teljesen megszabadítasz, mégsem fognak megszabadítani mindazok, akik élnek, akik száma és rangja nagy, akik mindazt, amit irántam érzel, s mindazt, amit viszont én irántad, jól ismerik. Ismerik őket, a leginkább azok, akik között már hírneved, sőt isteni szellemed felemelkedése után azonnal, szüntelenül egészen mostanáig hirdetem: minden téren kifinomult a műveltséged, de erényeid és igyekezeted a kereszténység ügyében még ennél is kiválóbbak. Mégis – minek is kendőzöm? – növeli hanyagságom vétkét az, hogy még arra a levélre sem feleltem, amelyet négy évvel ezelőtt a főtisztelendő olmtüzi püspöktől, Szaniszló úrtól kaptam: akkor ugyan kész volt rá a válasz, de nem küldtem el, azért, mert ugyanakkor Nürnbergbe kellett indulnom követségbe a fenséges Ferdinánd herceghez; onnan könnyebben írhattam volna neked, de a herceg túl gyors távozása megakadályozta az elutazást. Aztán hamarosan egy másik, a felséges lengyel királyhoz küldött követséget sóztak a nyakamba, ezért az történt, hogy miközben hamarjában összecsomagoltam poggyászomat, a

⁶ A Lipcsei Egyetemi Könyvtárban a B XII 7, B XII 13. jelzettel szerepeltek. A könyvtárközi kölcsönzési kérésre azt a választ kaptam az OSZK szakembereinek közvetítésével, hogy a levél, annyi más dokumentummal együtt, megsemmisült a II. világháborús bombázások során. Allen előtti kiadása „Briefe an Desiderius Erasmus von Rotterdam, hrsg. Joseph Förstemann, Otto Günther”, in *Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig, Harrassowitz, 1904, 7–9, 52–54.

leveledre készített válasz más írások közé rejtőzött, s rejtőzködött egész időig, s rejtve maradt volna még tovább is, ha Ursinusunk nem kezdett volna zaklatni, hogy keressem elő, s egyszersmind írjam hozzá mindezt mint kamatot és a használat díját. Igazán nem esett nehezemre, hogy megtegyem mindkettőt, s annál szívesebben, mivel a főtisztelendő olműtzi püspök, Thurzó Szaniszló úr, aki éppúgy kiváló az írásművészetben való jártassága, mint életszentsége miatt, maga is igen aggodalmasan késztetett arra, hogy ezt tegyem. Vele egyébként is sokat beszélgetünk rólad, s igen bőségesen most is, amikor elég sok napot töltött Budán a hercegnél. És nemhogy ő venne el valamit abból a kevésből, amit régről összegyűjtöttem Erasmus dicséretére, hanem még ő ad ahhoz mindig új, s még-hozzá hatalmas mennyiséget. Hogy ennek a súlya nehezedik rám, egyáltalán nem bánt, sőt nagyon is örömmre szolgál, hogy egy ilyen nagyszerű ember megítélése alapján terjed el szélesebb körökben rólad alkotott véleményem. Ő messze meghalad engem, mint püspök a prépostot méltóságban, mint Thurzó Pisót a hírnév ragyogásában, s ráadásul az írásművészet csiszoltságában is.

Így hát olyannyira távol áll tőlem az irigység, hogy láthatóan joggal hízelelhetek magamnak én, aki egy és ugyanazon időben két püspök Thurzó testvért, a szent emlékezetű boroszlói és az olműtzi püspököt vettem rá arra, hogy neked írjon. Hiszen mikor talán nyolc évvel ezelőtt nagylelkűen nálam szálltak meg, aki akkor a király udvarában laktam, és nem is tudom, mely könyveidet felnyitották és átolvasták, hirtelen és egyhangúlag kérdezték, mit gondolkodok Erasmusról, s annál kitartóbban tették ezt, mikor részint saját elbeszéléseimből, részint az egykor Sienából Rómába nekem címzett leveledből, amelyet bizony nem kisebb gonddal őrzök, mint ha aranyból volna, tudtukra jutott, hogy engem hozzád régóta tartós ismeretség köt. Mindkét szentéletű püspök először kezébe vette, nemsokára csókjával is illette, és a legnagyobb buzgalommal átolvasta és újraolvasta. Nem volt hát nehéz elérnem, hogy mindenképpen írjanak neked: önként megtették csakhamar, s jóval bőkezűbben, mint amennyire intenem lett volna szabad őket, hiszen méltóztattak nemcsak levéllel, hanem az érkező és a távozó vendégeknek nyújtott ajándékokkal (*xenia, apophoreta*) is megtisztelni téged. Mindez mindkettőjük esetében a boldog emlékezetű apa, a szilárd jellemű embertől kapott adomány és örökség volt: hihetőleg nemcsak egyébként is kiemelkedő vagyonát, hanem kivételes bőkezűségét is öröklül hagyta rájuk.

Mindezt azért jegyeztem meg, mert igen sokra tartom a Thurzó püspököket, de apjuknak még többel tartozom. Rá mint olyan emberre emlékezünk, aki tisztségekben, egészségben, gyerekekben és gazdagságban is különösen szerencsés volt, ám vallásosságban, okosságban, szívélyességben, hűségben, állhatatosságban egész élete során nem akadt hozzá hasonló. Mikor halálának hírért elvitték Rómába Pietro úrnak, Reggio néhai bíborosának (ő ugyanis hajdan mint magyarországi legátus Thurzóval a legbizalmasabb viszonyban volt), a bíboros hozzám fordult, megragadta jobbjomat, mintha meg akarna ígértetni velem valamit, s így szólt: „Pisóm, tudom, hogy Thurzót mindig nagyra tartotad. Azt akarom, hogy te viszont tudd meg tőlem mindörökre, hogy mindazon hatalmasságok közt, akit Európában ismertem, nem találtam egyetlen embert sem, akit valamennyi erényt tekintve Thurzóhoz hasonló lett volna. Legott rögtönözve így adtam vissza e kiváló és csodálatosan tapasztalt férfiú a dicséretét:

*Európának Thurzó adta erényben a példát.
Nem volt nála nagyobb: Róma ítélte eképp.*

Arra azonban, hogy mindeme adalékokat mintegy melleleg megírjam, nemcsak a szent öreg emlékezete késztetett, hanem a derék püspök irántad érzett hő szeretete is, amelynek nagyságára ebben a rendben aligha találtam példát. Ha más főpapok is követnék az ő bőkezűségét a maguk vagyonához mérten, haj, igencsak jobb sora volna a tudományoknak.

Megkaptad hát, Erasmusom, a levelet; ami csekélység van benne, az részben a püspöknek, részben Veliusnak tulajdoníthatod. Számomra elég az is, ha töröltem hosszú késedelmem bűnlajstromát,

ha ugyan egy-két óra virrasztás elegendő ahhoz, hogy ilyen hosszú, sok éves halogatást jóvátegyen és ellensúlyozzon, ha nem is teszi jóvá a restséget legalább részben az, hogy akár írtam, akár hallgattam, lélekben mindig a legszilárdabban a tiéd maradtam. Hadd érjen utol ebben mindenki, le azonban ne győzzön soha senki sem, még azok sem, akik magas méltóságuk és ajándékaik révén bizonyították: nagyon is méltán érdemelték ki, hogy kedvesebbek számodra, mint én. E téren bizony olyan távol áll tőlem a legkisebb irigység is akárki iránt, hogy minden méltóságnak módfelett hálás vagyok, ha nemcsak fényesen igazolja, amit rólad vallok, hanem az ajándékok változatos sokaságával önként túl is tesz rajtam.

Hanem hogy ez új esztendőben valamicske ajándék is járuljon a levélhez, küldök egy aranypénzt, amelyre Gratianus császár arcképe van verve, s egy másikat ezüstből, amely Herkulesnek van szentelve. Rajtad áll, hogy ne a tárgyat, hanem a jószándékot becsüld bennük.

Krisztus őrizzen meg számunkra épségben, dicsőségének bizonyosságával.
Buda, 1526. február 1.

A Te Jacobus Pisód.”

A levél első része a *remotio* alakzatában jelenik meg – minden lehetséges mentség fokozatos kizárása. A második rész indoklása annak, miért nem indult útnak az előző levél. Ezt követi a Thurzó család tagjainak magasztalása, különös tekintettel arra a speciális kapcsolatra, amely Pisót e család tagjaihoz fűzi. A levél végén újévi ajándékként, *strenaként* két pénzérmét küld.

A levélben elősorolt nagyságok egy érdekkörnek a tagjai. A Thurzó család hatalmát megalapozó I. János, fiai, János olmützi és Szaniszló boroszlói püspök és a Jagelló országokban 1501–1503 közt pápai legátusként működő bíboros, Pietro Isvalies kapcsolata a magyarázat arra is, hogy egy másik Thurzó-fíú, Elek nevelése után Piso 1504–1514 között Itáliában mint Isvalies udvarának tagja szolgált, egyben magyar ügyvivőként. A két Thurzó-püspököt is ő beszéli rá arra, hogy – ki tudja mennyire saját tollból, mennyire Piso segítségével – levélben és ajándékkal forduljanak Erasmushoz: Thurzó János 1518. június 20-án, Szaniszló 1522. április 10-én.⁷ Piso öndicsőítésének alapja az, hogy egymagában két püspököt vett rá az Erasmusszal való kapcsolatfelvételre. Ezt a megoldást költsézetében is hasznosítja: amikor dicséneket ír az oroszok felett diadalmat arató I. Zsigmond lengyel királyra, még 1514-ben, kiemeli, hogy ő már korábban, 1510-ben is látta a király diadalmát a tatárok felett, vagyis egyedül ő az, aki egymagában két tapasztalatot egyesít, egyből kettőt ad.⁸

Az Erasmusnak jutó ajándékra a *xenia* és az *apophoreta* kifejezést használja Piso. A két kifejezés együtt Martialis epigrammáinak XII. és XIII., e címeken hagyományozódó kötetéhez vezet. A *xenia* a vendég számára érkezéskor adott, az *apophoreta* a távo-

⁷ Allen, III, 850; IV, 1272.

⁸ Jacobus Piso, „Epigramma”, in *Carmina de memorabili cede Scismaticorum Moscoviorum per ... Sigismundum Regem Poloniae ... apud aras Alexandri magni peracta*, Romae, 1515, D/4/v–D/5/r; Uő, *Schedia*, Viennae, Zimmermann, 1554, B/4/v–C/1/r.

záskor kapott ajándékok neve. A levél környezetében általánosságban véve a humanista szümposzion részeként jeleníti meg a levelezést, és – amint erre Manga Katalin diákom olyan okosan rámutatott – ebben a jelentéskörben Erasmus ajándékot érdemel azért is, mert levelet kap, vagyis a lakomától távol van, és azért is, mert levelet ír, vagyis bekopog erre a szellemi lakomára.

Piso e levele mintha a *copia*, a kifejezés tárháza bizonyítéka volna. Nagyon kevés mondanivalót rendkívül ékesen mond el. Ehhez képest Erasmus válasza (8.) a hódoló Pisóhoz képest az egyenrangú jóbarát szavával szólal meg. Jellemző, hogy az *amiculus*, barátocská kifejezéssel él, amelyet meghitt barátaival kapcsolatban használ. Kifejezetten lakonikus, ugyanakkor közvetlen. Mintha azt mondaná: édes barátocskám, nem kell ez a sok kacifántos mentegetőzés, beszéljünk inkább egy jót, mint régen:

„A rotterdami Erasmus a magyarországi Jacobus Piso prépostnak üdvözetet mond.

Legtudósabb Pisóm, lám, tartod a régi szokást, őszinte vagy barátodhoz, ha úgy akarsz, akár együtt-érzőnek is mondhatlak. Megkaptam két leveledet a két érmével, az egyik arany, s Gratianus császár képét viseli, a másik ezüsből, rajta Herkulussal. Kedves képei jó lelkednek ezek is, ám a leveleknél semmi sem lehet kellemesebb, édesebb, mézzel folyóbb. Barátaimmal és magamban gyakorta újraolvasom, valahányszor el akarom üzni lelkemből a rosszkedvet, amely szükségképpen belém bújik annyi munka és annyi fölfordulás közepette, különösen, ha az egészséggel is baj van, s még nem is panaszkodtam az öregkorra. Abban, hogy buzgó hívem vagy, sohasem kételkedtem, még ha semmit sem írtál volna is; Piso mindig megmarad Pisónak. Mégis boldog vagyok, hogy megtudom leveleidből, mennyire s mennyiféleképpen vagyok adósod, s a te adósod boldogan vagyok.

[...]

Fájlalom, hogy olyan nagy a zürzavar felétek, ezért is írok rövidebben. Leveled többi részére, ha megbízható küldönc akad, s ha megtudom, a világ mely táján élsz, válaszolni fogok. Legyen gondod rá, hogy üdvözöld nevemben Ursinust, szakasztott másodat a barátságban. S a mostani frankfurti vásárról talán jön neked valami iromány. Élj egészségben!

Bázel, 1526. szeptember 9.”

Ilyen közvetlenül korábban Piso is tudott írni, Rómában Erasmus ilyen levelet kapott tőle. Miért most a megalázkodás, a görcsös igyekezet a megfelelésre? Ha a hagyományos életrajzi megközelítésben vizsgáljuk mindezt, könnyen gondolhatunk arra, hogy a költő a kulturális világ peremvidékére szorulva, az udvari szolgálat során elveszti azt a képességét, hogy hamarjában tudjon levelet írni – a másik oldalról vizsgálva ugyanezt, immár nincs olyan biztos, a társasági életben forgás során csiszolódnó jártassága, amely lehetővé teszi, hogy – talán biztosan nem is sejtett – elvárásoknak megfeleljen. Ez okozhatja a görcsösséget. Sok kis levél helyett így keletkezik két, vagy inkább egy befejezetlen és egy befejezett, túlságosan is ékes munka, üzenet a peremvidékről a központba arról, hogy a végvidéken is születnek nagy dolgok.

Ez azonban így, önmagában aligha elég. Lehet, hogy a levelezés technikájában történt változásokra is gondolhatunk. Néhány évvel korábban, 1522. augusztusában jelent meg Erasmus levéltani kézikönyve, a *De conscribendis epistolis*. Itt a familiáris levélben az egyszerű, világos stílust ajánlja, s kifejezetten elutasítja a fölösleges, szellemtelen szószaporítást. Pisóhoz írt levele mintha ennek a stílusnak a mintája volna. Lehetőséges, hogy Piso nemcsak a humanista baráti közvetlenség eszméinek nem volt birtokában ekkor még vagy már, hanem a nagy barátja által előírt stílussal sem barátkozhatott meg még.

Erasmus leveléből, küldeményeiből aligha értesülhetett minderről. Az egyetlen Pisóhoz írt Erasmus-levél, amely kezünkben van, aligha juthatott el a címzett kezébe a keltezés, 1526 szeptemberét követő időkből. Piso éppen ezidőtájt hagyta el Budát, és menekült Pozsony felé. Borostyánkőnél, Pozsony közelében az országúton kirabolják, minden javától, valószínűleg kézirataitól is megfosztják.⁹ Az a hanyatlás, amely Erasmus szemszögéből Piso karrierjében beállt, végzetessé válik: ahogy Erasmus évekkel később Pisóval kapcsolatban írja: „primum aula, deinde calamitas, nuper etiam mors hominem nobis abripuit”.¹⁰ először az udvar, aztán a mohácsi katasztrófa, a minap még a halál is elragadta tőlünk ezt az embert.

---

⁹ Némethy Lajos, „Adalék Pisó Jakab életírához”, *Történelmi Tár* 8 (1885), 764–767.

¹⁰ Desiderius Erasmus Roterodamus, *De pueris statim ac liberaliter instituendis, De ratione studii, De conscribendis epistolis, Ciceronianus*, ed. Jean-Claude Margolin – Pierre Mesnard, Amsterdam, North-Holland, 1971, 689–692.

STEMMA CORRECTUM SIVE COMPLETUM. ADALÉKOK A BRODARICS-SZÖVEGHAGYOMÁNY KÉRDÉSÉHEZ

KASZA PÉTER

„*Habent sua fata libelli*” – tartja a régi mondás, amelynek igazolására talán keresve sem lehetne megfelelőbb példát találni Brodarics István 1527-ben kiadott *Historia verissima*-ja eseténél. Az 1526-os, tragikus mohácsi vereség előzményeit, valamint a csata lefolyását tárgyaló beszámoló mindenképpen unikális darab, lévén hogy az egyetlen olyan leírása az ütközetnek, amely az eseményeket magyar szemszögből, ugyanakkor egy szemtanú hitelességével mutatja be.¹ Ilyenformán természetesen megke-
rülhetetlen kiindulópont a csata történetével foglalkozó mindenkori történészek számára. Ehhez képest a sors különös fintora, hogy ezt a roppant jelentős, és már a kortársak körében is nagy visszhangot² kiváltó eseményt megörökítő forrás első, Brodarics életében kiadott verziója egyetlen példányban sem maradt ránk, és a nyomtatásban megjelent művek többségéhez hasonlóan az eredeti, szerzői kézirat sem fellelhető.³ Így a

---

¹ Kortárs török beszámoló több is fennmaradt a csatáról: Szulejmán szultán naplója, Kemálpaszazáde a naplót, valamint a török résztvevők beszámolóit hasznosító *Mohácsnéme* című műve, illetve a hadjáratban részt vevő Lutfi pasa leírása (*Az Oszmán-ház története*), valamint Ferdí munkájának (*A törvényhozó Szulejmán szultán története*) vonatkozó részei. A nyugati források közül ki kell emelni a Brodarics által erősen kritizált Cuspinianust, aki 1526 végén keletkezett beszédében idézte föl az általa csupán hallomásból ismert csata eseményeit. Az említett szövegeket magyar fordításban lásd a *Mohács emlékezete* (Budapest, 1976) című kötet lapjain.

² A csatáról számos német nyelvű újságlap, *Neue Zeitung* számolt be, de keletkeztek róla több nyelven népelemek is.

³ Még furcsább, hogy az eredeti kiadásnak, amelyről csak az tudható, hogy 1527. április 18-án jelent meg Krakkóban, Vietor nyomdájában, lényegében nincs a Brodarics-levelezésben semmiféle visszhangja: nemcsak hogy Brodarics nem utal rá, de lengyel barátai, levelezőpartnerei sem említik a szöveget, nem hivatkozzák, nem méltatják, és nem csupán a Brodaricshoz szóló leveleikben, de egymás közt sem.

legkorábbi, fennmaradt kiadás Zsámboky 1568-as verziója, mely tulajdonképpen a bécsi udvari történetíró monumentális Bonfini-kiadásának egyik függeléke.⁴ Zsámboky kiadása aztán számos utányomást megért, végül nem utolsó sorban ez a szöveg képezte az alapját Kulcsár Péter 1985-ben megjelent kritikai kiadásának. Kulcsár a több mint negyedszázada megjelent editióban felhasználta valamennyi akkor ismert és relevánsnak tekinthető variánst, és a kiadás bevezetőjéhez elkészítette a fennmaradt nyomtatványok és kéziratok stemmáját is. Jelen tanulmányomban ezt a stemmát próbálom részben pontosítani, illetve kiegészíteni az újabb eredmények tükrében.

Ha vetünk egy pillantást a Kulcsár-féle stemmára, az látszik, hogy az elveszett, szerzői kéziratból lényegében három fő leszármazási irány indul ki. Az első a P-vel jelölt, 1527-es, szintén elveszett első kiadás. Kulcsár erre vezet vissza Zsámboky 1568-as szövegközlését (S), mely aztán egy tucat további kiadás alapját képezi. Ezt az ágat, minthogy Kulcsár stemmája szerint a nyomtatott szövegből származik, nevezhetjük a *Historia* nyomtatott ágának is.

A másik két ág ezzel szemben kézíratos hagyományt őriz. Ennek lényegében egyetlen fix pontja egy, az autográf szövegre visszavezetett G1 jelű kézirat, melyről azt olvassuk, hogy Stanisław Górski másolta be az általa 1567-ben szerkesztett *Acta Tomiciana* című dokumentumgyűjteménybe. Ez a kézirat a 19-20. század fordulóján még megvolt Szentpéterváron, de 1922-ben visszakerült Lengyelországba, ahol, mint a kritikai kiadásból megtudjuk, a II. világháborúban megsemmisült.

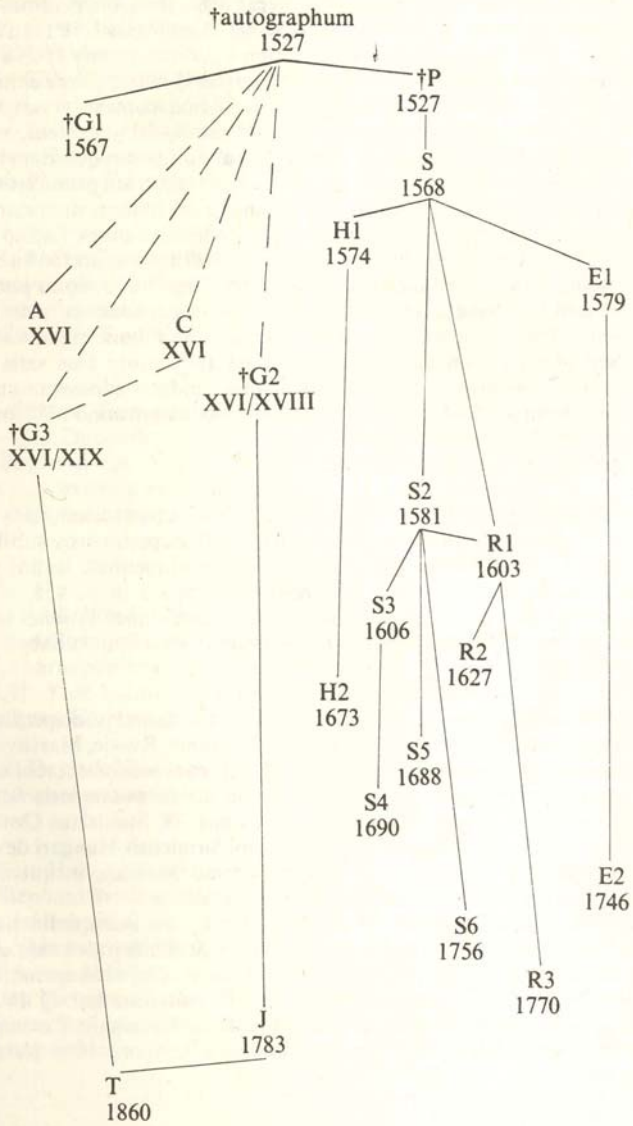
Hasonló sors jutott a hagyományozódás szempontjából bizonytalanabb, harmadik (?) ág két kéziratának is (G2, G3), melyek szintén odavesztek a világegésben, magukkal rántva a beléjük másolt *Historiát* is. A stemma ábrájából azonban világos, hogy ezen kéziratok alapján készültek olyan változatok, melyek máig megvannak, így a pusztulás kevésbé végzetes. Az egykor Kórnikban őrzött, G2-vel jelölt kézitról 1783-ban a Jabłoński-család számára készült egy másolat (J), a világháborúban elpusztult G3 jelű, egykor Rogalinban található kézirat pedig az 1851-től a nyomtatásban is kiadott *Acta Tomiciana* sorozat VIII. kötetében megjelent *Historia*-kiadás alapját képezte (T). Ehhez a 19. századi Tomiciana-kiadáshoz felhasználták a Jabłoński-féle (J) példányt is, ez a jelenleg is olvasható szöveg tehát a G3 közvetlen és G2 közvetett ismeretén alapul, de nem használja a G1 kódexet, mivel az akkor még megvolt ugyan, de Péterváron, így a Tomiciana kiadói számára hozzáférhetetlenül.

A fentiekén kívül még két kéziratot regisztrál a stemma. Az egyik egy 16. századi töredék (C), amely jelenleg a krakkói Czartoryski-múzeum könyvtárában található, a másik pedig egy nagyjából 16-17. század fordulóján keletkezett másolat (A), melyet az MTA Kézirattára őriz.

---

⁴ Vö. *Antonii Bonfinii rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia...* Ioanni Sambuci Tirnaviensis, Basiliae, 1568, 757–774.

STEMMA MANUSCRIPTORUM EDITIONUMQUE

A stemma alapján jól látható, hogy egy kritikai kiadás szempontjából filológiailag az S, a T és a J változatok tekinthetők relevánsnak a meglévő verziók közül. Ha előkerülne (valószínűleg már sosem fog), nyilván aranyat érne a P, vagyis az 1527-es első kiadás, illetve megfellebbezhetetlen verzió lenne az autográf kézirat. Ezek hiányában a következő szintet a G-jelű kéziratok jelentenék, melyek mind az Acta Tomiciana kéziratok verzióiba, Górski által bemásolt szövegvariánsok. Miért lennének olyan értékesek ezek? A kérdés megválaszolásához nézzük meg egy kicsit közelebbről az Acta Tomiciana keletkezéstörténetét.⁵

A gyűjtemény Piotr Tomicki krakkói püspök és lengyel alkancellár (nem melleleg Brodaries jó barátja és állandó levelezőpartnere) titkára, Stanislaw Górski állította össze, jóval a püspök 1535-ben bekövetkezett halála után azzal a nem titkolt céllal, hogy emléket állítson egykori patrónusának. A kiadás alapját az a kollekcio képezte, amelyet ma Górski-tékeként vagy Górski-csomókként (Teki Górskiego) ismer a kutatás.⁶ Ez egy olyan irat együttes, melyet Górski gyűjtött össze a kancellária anyaga, illetve Tomicki hagyatéka alapján, így számos eredeti beérkező levelet, valamint a kimenő levelek esetében sokszor autográf fogalmazványokat tartalmaz. Nem is kell talán külön hangsúlyozni, hogy az 1506–1548-as évekre nézvést a gyűjtemény forrásértéke felbecsülhetetlen. Górski erre az anyagra támaszkodva állította össze azt a gyűjteményt, amelyet a 18. századtól kezdve emlegetnek Acta Tomiciana néven.

Nem tudni pontosan, Górski mikor kezdett hozzá a gyűjtemény kötetekbe rendezéséhez, csak annyi bizonyos, hogy 1547-ben visszavonult az udvari szolgálatból, és 1553-ban már átadta Zsigmond Ágost lengyel királynak a 13 kötetet tartalmazó első verziót. Az eredeti koncepció szerint Górski Tomickinak akart emléket állítani, így a válogatás 1535-ig tartalmazott dokumentumokat. A király kérésére azonban Górski kiegészítette a gyűjteményt 1548-ig terjedő anyagokkal, hogy így a kötet Tomicki mellett a király apja, I. Zsigmond uralkodásának is méltó lenyomta legyen. A kutatás ezt a verziót nevezi „első szerkesztésnek”, mely végső formájában tehát 1553-ban készült el, és végül 19 kéziratokból állt.

Az első verzió sikere nyomán Górski még további két változatot készített. Az egyiket 17 kötetbe rendezve a lengyel szenátusnak ajánlotta, ez az ún. „második szerkesztés”. 1567-re azonban elkészült egy jelentősen bővített, harmadik verzió, amely minden korábbinál több dokumentumot tartalmazott immár 24 kötetben, ez lett az utolsó, az ún. „harmadik szerkesztés”. Ez utóbbit hosszú ideig Kórnikban őrizték, és a példá-

⁵ Az Acta Tomiciana történetét legátfogóbban egy lengyel tudós, Ryszard Marciniak műve tárgyalja (vö. *Acta Tomiciana w kulturze politycznej Polski okresu Odrodzenia*, Warszawa–Poznań, 1983) Marciniak nyomán a roppant bonyolult filológiai hagyományt magyarul újabban Petneki Noémi ismertetése foglalta össze, vö. „Acta Tomiciana. A kéziratok és a nyomtatott szövegkiadás története és sajátosságai”, *Levéltári Közlemények*, 2003, 301–305.

⁶ Az állományt jelenleg a varsói Biblioteka Narodowa őrzi.

nyokról különböző lengyel főurak megbízásából számos másolat készült a 16–17. század folyamán. Szerencsére mondhatni, mert az eredeti kötetekből mára csak egy-két darab maradt, így a harmadik szerkesztés jórészt másolatokból ismert. Ez az a kézirat-csoport, amit Kulcsár G2-vel jelöl.

Sokkal rosszabbul járt azonban ennél a második szerkesztés, amit Rogalinban, a Raczyński-család könyvtárában őriztek. Ez a könyvtár ugyanis, a második világháborúban a „második szerkesztés” mind a 17 kötetével együtt elégett. Pótolhatatlan veszteség. A fentiek alapján világos, hogy a Kulcsárnál G3-mal jelölt kézirat ebből a „második szerkesztésből” származott (volna).

A legkorábbi, az 1550-es évek elején létrejött verzió, az „első szerkesztés” tehát az, amely Kulcsár stemmájában a G1 jelet kapta, és amit az oroszok a 19. század folyamán magukkal hurcoltak Szentpétervárra. A 20. század első éveiben Supala Ferenc kutatott pétervári levéltárakban, és erről írt jelentésében⁷ beszámolt arról, hogy az ott talált Tomicianák VI. kötetében a 257–279. oldalakon megtalálta Brodarics *Historia*-jának szövegét. Mint említettem, a kódexeket az oroszok 1922-ben visszaadták Lengyelországnak, ahol azok, a rogaliniakhoz hasonlóan állítólag megsemmisültek a világháborúban. Ez azonban tévedés.

2002 januárjában, egy akadémia ösztöndíj jóvoltából pár napot kutathattam Krakóban, és meglepetéssel tapasztaltam, hogy a Górski-féle „első szerkesztés”, két kötet, az első és a negyedik híján ma is megvan, és a krakkói Jagelló-könyvtár kéziratai közt őrzik.⁸ Megvan tehát a VI. kötet is, amelynek 257–279. lapjain olvasható Brodarics *Historia*-jának oda bemásolt teljes szövege. A lapszámok egyezése alapján bizonyosra vehető, hogy Supala ezt a példányt látta Szentpéterváron.

Ez a verzió pedig ez eddig elmondottak fényében azért fontos, mert a *Historia*-nak egy bizonyosan olyan másolatáról van szó, mely legkésőbb 1553-ra már elkészült, vagyis jó 15 évvel korábbi, mint Zsámboky 1568-as kiadása, tehát *nem* annak ismeretében készült. (Ugyanez igaz lenne persze a G2 és G3 szövegekre is, azok is mind korábbiak voltak Zsámbokyénál.) Kulcsár is úgy ábrázolja a G1 helyét a stemmában, mint ami az eredeti szerzői kéziratra megy vissza. Ezt talán csak annyival érdemes kiegészíteni, hogy a G1 alapja lehetett a szerzői kéziraton kívül akár az 1527-es első kiadás is. Sőt, ez talán azért valószínűbb, mert ha Brodarics kézirata nyomtatásba került, akkor az a nyomdát már aligha hagyta el, így elképzelhető, hogy Górski egy általa még könnyen elérhető nyomtatott kiadásra támaszkodott. Ez azonban mit sem von le a kézirat értékéből, hiszen akár így, akár úgy mindenképpen a legkorábbi, autentikus változat alapján kellett készülnie.

⁷ A jelentés szövegét és a hozzá csatolt listákat lásd MTAKK Ms 4945.

⁸ Jelzetük: Rkp. 6547 – 6563.

Pár évvel ezelőtt lehetőségem nyílt Varsóban kutatni,⁹ ahol ellenőriztem a Górski-téka anyagát. Abban reménykedtem ugyanis, hogy ha Górski bemásolta/bemásoltatta a *Historia*-t az „első szerkesztésbe”, akkor vagy nála volt az eredeti Brodarics-kézirat, vagy volt esetleg egy saját, minden eddig ismertnél korábbi másolata. Sajnos ez a vizsgálat nem hozott pozitív eredményt: Górski iratai közt sem eredeti, sem másolt *Historia*-szöveg nincs. Ez viszont nézetem szerint tovább erősíti azt a tényt, hogy a G1 kézirat mégis inkább az azóta elveszett nyomtatott változatról készült.

A G1 kézirat, mint említettem, hiánytalan szöveget ad. Tartalmazza azt az előszót is, amit pl. Zsámboky a bázeli kiadásból elhagyott, az előszó után pedig Tomicki unokaöccsének, egyben szintén Brodarics egyik fontos levelezőpartnerének és barátjának, Andrzej Krzyckinek II. Lajos halálára írt gyászepigrammáját. Az epigrammát tartalmazza a G2-ről másolt Jabłonski-kódex is, de a 19. századi, jórészt a G3-on alapuló Tomiciána-kiadásban (T) nincs benne. Kérdéses tehát, része volt-e az eredeti kiadásnak vagy Brodarics kéziratának a Krzycki-vers, vagy Górski utólagos betoldásáról van szó, így az a modern kiadásokból joggal elhagyható. Mielőtt azonban erre választ keressünk, vizsgáljunk meg még egy kéziratot, mely egészen váratlanul a múlt évben került elő, mégpedig a győri egyházmegyei levéltárból.

Az értékes és roppant izgalmas lelet, a tudós humanista és nagy kéziratgyűjtő Verancsics Antal korábban ismeretlen irathagyatékából került elő.¹⁰ A kézirat sajnos csak töredék, az 1–171 mondatokat tartalmazza, tehát a szövegnek körülbelül az utolsó negyede hiányzik. Viszont az előszót ez a kézirat is magában foglalja, nemkülönben a Krzycki-féle epigrammát is. Kérdés, mikori a másolat, és melyik szövegvariánsról készült?

Az biztosra vehető, hogy szöveg *nem* Verancsics kézírása. A leletről elsőként beszámoló Nemes Gábor úgy véli, Verancsics ugyanazon 1549-es lengyelországi útja során juthatott a szöveghez, amikor Andrzej Trzeciieksi lengyel humanistánál megtalálta Bonfini addig hiányzó V. dekádját.¹¹ Szerintem ez kevésbé valószínű. Ekkor, 1549 novemberében Verancsicsnak már minden bizonnyal a birtokában volt Brodarics *Historia*-jának valamilyen szövege, mert 1549. november 3-án arról értesíti Pesti Gábort, hogy a most frissen megtalált Bonfini szöveget Brodarics Mohács-beszámolójával

⁹ A kutatást a MÖB ösztöndíja tette lehetővé.

¹⁰ Az irathagyaték részletes leírását lásd: Nemes Gábor, „Verancsics Antal győri irathagyatéka”, in Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.), *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*, Győr, 2011, 325–333. – Köszönöm Nemes Gábor barátomnak, hogy e fontos kéziratra felhívta a figyelmemet!

¹¹ Vö. Nemes G. (vö. 10. j.), 332.

együtt tervezi megjelentetni.¹² Arról viszont külön nem ír, hogy ehhez honnan szerez Brodarics-szöveget, ami implicite azt sugallja, hogy ez nem jelentett számára problémát. Feltehetőleg tehát volt szövege, ez azonban bizonyosan nem a nyomtatvány volt, hiszen akkor nem kellett volna lemásoltatnia a textust. Nem valószínű ugyanakkor, hogy ehhez is éppen Bonfiniével egyszerre jutott volna hozzá, mert akkor annak a Pestihez írott levélben is lenne nyoma. Verancsics 1549-re már számos alkalommal megfordult Lengyelországban,¹³ így a szöveget ott is lemásoltathatta, de mivel magát Brodaricsot is még személyesen ismerte, elvileg az sem kizárt (bár kevésbé valószínű), hogy közvetlenül tőle szerezte a másolás alapjául szolgáló szöveget. További adatok felbukkanásáig ebben a kérdésben pusztá hipotéziseken túl nem lehet jutni. Az viszont bízvást megkockáztatható, hogy a Verancsics-féle kézirat (jelöljük ezt mostantól a készítettője iránti tiszteletből *V*-vel) legkésőbb 1549-ben már a jeles humanista birtokában volt, így vagy közel egykorú a G1-gyel, vagy akár még annál is korábbi, ez esetben viszont ez lép(ne) elő a jelenleg ismert legkorábbi Brodarics-kézirattá.

Természetesen 1527 és 1549 között elvileg akárhány másolat készülhetett Brodarics beszámolójából, de mivel ezekre semmilyen adat nincs, a *V*-kézirat stemmába illesztéséhez azt kell megvizsgálnunk, milyen viszonyban van az ismert és tanulmányozható verziókkal.

A datálási körülményekre való tekintettel abból indultam ki, hogy a *V* legfeljebb a G1-gyel mutathat korrelációt, és mivel egy ilyen tanulmány terjedelme hosszas filológizálást nem is tesz lehetővé, az esetleges kapcsolat mibenlétének megítéléséhez a két szöveg Praefatióját, illetve egy-egy jellemzőbb helyét vetettem össze.

Feltűnő a *V* és a G1 ortográfiája közti különbség. Ahol a G1 *i*-t használ (pl. Scythia, inclitus), ott a *V*-ben konzekvensen *y*-ok szerepelnek (pl. Scythia, inclitus). Egyértelműen más a két szöveg ductusa is, az tehát bizonyos, hogy nem egy scriptor keze munkája a két kézirat. Ez azonban még távolról sem zárja ki, hogy egyik a másik alapján készült volna, vagy hogy legalább forrásuk közös.

A változatok, eltérések jellegéből az alábbi táblázat nyújt ízelítőt:¹⁴

---

¹² Si Deus nobis otium fecerit, quam citissime potero, reliquum quoque hoc Bonfini nominis luci polliceor; cui et Broderici olim virtuosorum parentis adjiciam Mohacium. [Kiemelés tőlem. – KP] Vö. Verancsics Antal összes munkái VI, Pest, 1860, 353–354.

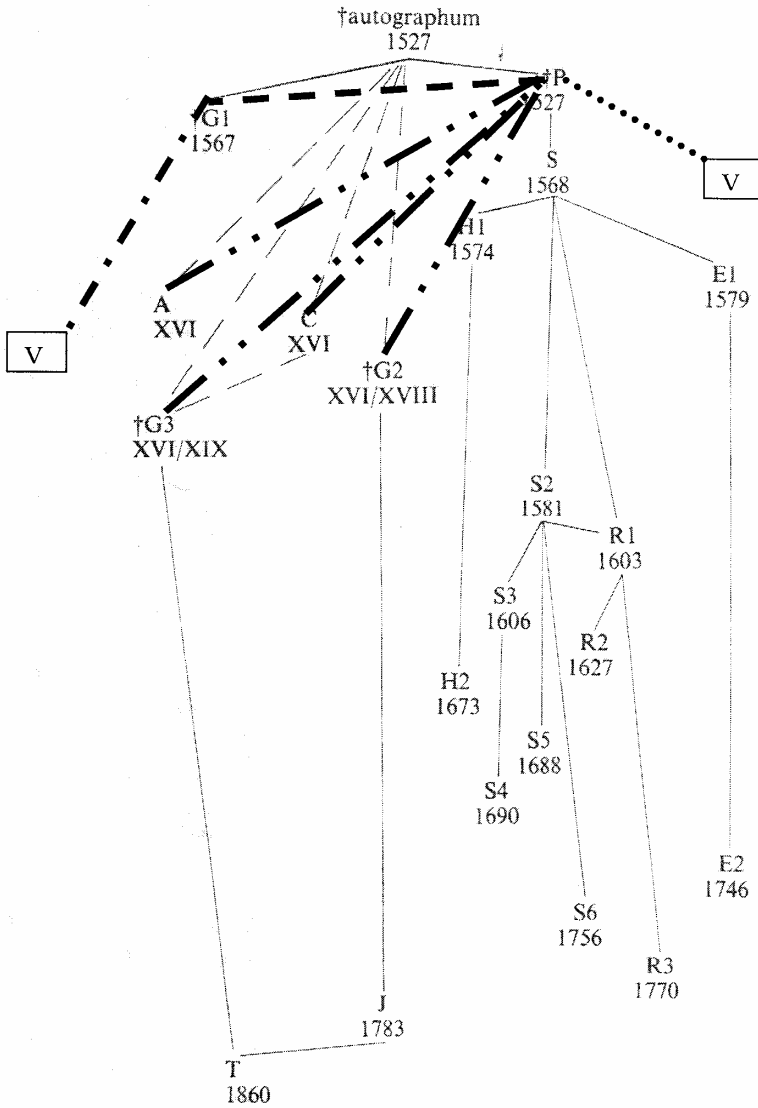
¹³ Vö. Sörös Pongrác, Verancsics Antal élete, Esztergom, 1898, 5–29.

¹⁴ Az első oszlopban megadott számok a kritikai kiadás oldal- és sorszámainra utalnak.

	G1	V	(G2), J	A	T	Kritikai
21/ 1	–	Ad lectorem	–	Ad lectorem praefatio	Ad lectorem	Ad lectorem praefatio
21/ 11	Idque etiam quandoque per ludibrium	Idque quandoque etiam per ludibrium	Idque etiam quandoque per ludibrium	Idque quandoque per ludibrium	Idque quandoque per ludibrium	Idque quandoque per ludi- brium
21/ 14	sancto et bono opere	sancto et bono opere	sancto et bono opere	bono et sancto opere	bono et sancto opere	bono et sancto opere
22/ 2	Iagellonia stirpe prognatos	Iagellonia stirpe	Iagiellonia stirpe prognatos	Iagellonia stirpe prognatos	Iagellonia stirpe prognatos	Iagellonia stirpe prognatos
22/ 14	qui poterunt haec	qui potue- runt haec	qui potue- runt haec	qui potue- runt haec	qui potue- runt haec	qui potue- runt haec
22/ 16	gratias ei simus	gratias eis simus	gratias ei simus	gratias eis simus	gratias eis simus	gratias eis simus
24/ 2– 3	rem Trans- sylvanicam admini- strabat	rem Trans- sylvanicam admini- strabat	rem Trans- sylvanicam administra- bat	rem Trans- sylvanicam administra- bat	rem Trans- sylvanicam administrabat	rem Trans- sylvanicam administra- verat
25/ 13	maiore ad bene gerendum animo	maiore ad bene gerendum animo	maiore ad bene gerendum animo	maiore ad bene agendum animo	maiore ad bene gerendum animo	maiore ad bene agendum animo
33/ 8– 9	in sequenti charta oculis legentium subiicere voluimus, qui talis est.	in sequenti charta oculis legentium subiicere voluimus, qui talis est.	in sequenti charta oculis legentium subiicere voluimus, qui talis est.	in sequenti charta oculis legentium subicere voluimus, qui talis est.	in precedenti pictura oculis legentium subiicere voluimus.	in sequenti charta oculis legentium subicere voluimus.

Az eddigi, nem teljes körű vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy a G1 és V között csupán minimális, inkább elírásnak tekinthető eltérés tapasztalható, ami azt a következtést támasztja alá, hogy a V-t vagy a G1-ről másolták, vagy közvetlen közös forrásra, ez esetben feltehetőleg az 1527-es első kiadásra mennek vissza. Az elmondottak fényében a stemmát az alábbi módon korrigálnám, illetve egészíteném ki: pontozott vonal jelzi a V független eredetét, szaggatott és egy pontos vonal jelöli azt az esetet, ha a V-t G1 másolatának tekintjük; a sima szaggatott vonal azt a korrekciót jelöli, miszerint valószínűbb, hogy G1 nem közvetlenül a szerzői kézitről, hanem az első kiadás szövegéről készült; a szaggatott két pontos vonalak jelölik abbéli nézetemet, hogy a ránk maradt, vagy már elveszett, de bizonyíthatóan létező másolatok valószínűbben az első kiadásra, semmint az autográf szerzői kézira támaszkodtak.

STEMMA MANUSCRIPTORUM EDITIONUMQUE

Mint láttuk a két korábban nem ismert vagy nem használt kézirat lényeges különbségeket nem tartalmaz, olyan plusz adatot sem, ami jelentősen módosítaná Brodaricszövegének Kulcsár által kanonizált verzióját. Az egyetlen fontos kiegészítés esetleg Krzycki epigrammája lehet, mely mindkét kéziratban szerepel, a kritikai kiadás szövegéből azonban hiányzik. Kérdés, lehet-e a vers szerepeltetése autentikus?

Zsámboky 1568-as kiadása nem közli a verset, de ez azért nem komoly bizonyíték, mert Zsámboky a *Praefatio*-t is elhagyja, hiába szerepelt tehát esetleg utána vers, az előszóval együtt az is elmaradhatott. Az egyetlen, nem lengyel provenienciájú kézirat, az A sem tartalmazza a verset, de ebből a *Praefatio* utolsó két mondata (19–20) is hiányzik. Benne van viszont a vers a bizonyítottan Górski-hoz köthető G1 kéziratban, valamint a G2 révén Górskira visszavezethető J-ben is. A G3-at nem tudjuk már ellenőrizni, mindenesetre az Acta Tomicianae ezt illetve a J-t használó nyomtatott változatába a vers szinten nem került be. Úgy tűnik tehát, csak lengyel provenienciájú források szólnak a vers beillesztése mellett.

A megoldáshoz a vers datálása vinne közelebb, de sajnos nem tudjuk, mikor keletkezett. A Krzycki verseit közlétező Kazimierz Morawski a kérdéses epitáfiumról azt állítja, az Krzycki életében nem jelent meg, hanem csak a humanista kiadatlan verseit is összegyűjtő Górski adta közre.¹⁵ Minden afelé mutat, hogy a sírverset a *Historia*-t lemásoló Górski érezte odaillőnek, csak hogy nem hagyhatunk figyelmen kívül két körülményt.

Az egyik, hogy sírverset általában az elhunyt halála után rövid időn belül szoktak írni, hiszen az esemény akkor „aktuális”. Lajos halála, mivel a lengyel király unokaöccséről volt szó, különösen foglalkoztatta a lengyel udvari köröket, minden további nélkül elképzelhető tehát, hogy Krzycki már 1526 őszén megírta a gyászepigrammát. A másik, hogy a lengyel humanista rendszeresen levelezett Brodaricsal, 1526 késő őszén pedig még követségben is járt Magyarországon, amikor személyesen ugyan, úgy tűnik, nem találkoztak, de cseppet sem kizárható, hogy a lengyeleket a mohácsi csatáról több levélben is tájékoztató Brodarics ismerte Krzycki költeményét, és mivel az Lajos halálának elsiratását összekapcsolja a Jagelló-ház dicsőítésével különösen alkalmasnak tűnhetett, hogy Krakóban kiadandó művébe fölvegye. Az ilyen verses kiegészítés nem lenne szokatlan a kor nyomdai gyakorlatában.

Ebből a szempontból lehet perdöntő a V-kézirat. Ha ugyanis az valóban az 1527-es első kiadás alapján készült, akkor a versnek abban mindenképp benne kellett lennie. Ennek megállapítása további gondos szövegösszevetést igényel.

---

¹⁵ Collecta sunt autem per me Stanislaum Górski Cracoviensem et Plocensem canonicum, Bonae reginae Poloniae secretarium, ea ipsa Cricii cum alia scripta, tum poemata, ex varia dispersione conquisita. Vö. Casimirus Morawski (ed.), *Andreae Cricii carmina*, Cracoviae, 1888. XL.

Függelék¹⁶**In mortem serenissimi regis Ludovici
Andree Cricii episcopi Plocensis**¹⁷

Si Curios Fabiosque suos, si Roma Camillos
 Effert, pro patria qui subiere necem,
 Iure tuus celebrare potes Hungaria reges,
 Bina Iagelloniae germina sancta domus.
 Vladislaus erat primus, Ludovicus hic alter,
 Pro laribus vitam qui posuere suis.
 Viribus imparibus sunt ambo fortiter ausi
 Caesare cum Turco conseruisse manus.
 Et potius duxere piis occumbere in armis,
 Viventes praedae quam sua regna dare.
 Magnanimi iuvenes placida pro pace suorum
 Proque fide sancta qui voluere mori!

---

¹⁶ A vers szövegét a V kézirat felhasználásával közlöm.

¹⁷ G1: In mortem serenissimi Ludovici regis Ungariae Andreas Cricius episcopus Plocensis

ANDREAS PANNONIUS ÉNEKEK ÉNEKE KOMMENTÁRJÁNAK PROLÓGUSA A KÖZÉPKORI KOMMENTÁRELŐSZAVAK TÜKRÉBEN

KERTÉSZ BALÁZSNÉ

A középkor folyamán keletkezett bibliakommentárok előszavai a késő antikvitás szövegmagyarázatainak mintájára és hatására alakultak ki. A filozófiai, grammatikai, retorikai vagy jogi szövegek értelmezési szempontjai nagyban befolyásolták azokat a témaköröket, amelyeket egy bibliai könyv értelmezése kapcsán figyelembe kellett venni.

A középkori kommentáriródalom három különböző előszótípust használt, ezek közül az úgynevezett C-típusú prológus terjedt el a legszélesebb körben: a 12. századtól poétikai, orvosi, jogi és teológiai művek előszavaként is megjelent, a bibliakommentárok bevezetőinek pedig alapformájává vált.¹ Széleskörű elterjedtsége Európa nyugati részén Boëthiusnak köszönhető: Porphyrios *Eisagogé*-jához írt *Magyarázata* elején jelenik meg először a C-típusú prológus elődje.² A mű előszavában érintett hat témakör (*operis intentio; utilitas; ordo; si eius cuius esse opus dicitur germanus propriusque liber est; operis inscriptio; ad quam partem philosophiae cuiuscumque libri ducatur intentio*) a későbbiekben minden filozófiai mű prológusában szerepelt. A boëthiusi hat téma a 12. századra más prológusfajták hatására módosult, kibővült, így a C-típusú prológusnak nyolc jellemző tartalmi egysége alakult ki (*titulus; nomen auctoris; intentio auctoris; materia libri; modus agendi; ordo libri; utilitas; cui parti philosophiae supponitur*).

---

¹ A. J. Minnis, *Medieval Theory of Authorship. Scholastic Literary Attitudes in the Later Middle Ages*, Wildwood House, 1988, 41.

² Jankovits László, *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Balassi Kiadó, Budapest, 2002, 17.

Andreas Pannonius, a magyar származású, Itáliában élő karthauzi szerzetes az 1460-as évek folyamán állította össze az Énekek énekéhez írott kommentárját, az *Expositio super Cantica canticorum*-ot. A kommentár egyetlen szöveggyűjteménye, egy a ferrarai San Cristoforo karthauzi kolostorban készült 1505-ös másolat, éppen a Prologus végén és az Énekek éneke 1,1-hez írt magyarázat elején csonkult.³ A másodréti méretű kézirat egyetlen hiányzó lapja (fol. 6) tartalmazhatott olyan információkat, amelyek feltárása, illetve kikövetkeztetése más középkori Énekek éneke-kommentárok előszavainak összehasonlító elemzésével és a C-típusú prologus tartalmi egységeinek vizsgálatával válhat csak lehetségessé.

Mivel a 12. századtól a bibliai exegézis népszerű témájává válik az Énekek éneke magyarázata, az Énekek éneke-kommentárok megszorodó száma miatt ki kellett választanom azokat az előszókat, amelyeket bevonok a vizsgálatokba. Alapvető jelentőségű Órigenés Énekek énekéhez írt kommentárjának előszava, hiszen fennmaradt exegétikai munkájának töredékeiből sokat merített a középkori kommentáriróadalom.⁴ A fennmaradt mű nemcsak szövegtérképezői módszert és interpretációs lehetőséget adott a későbbi exegétáknak, hanem egy olyan, terjedelmes előszót is, amelynek gondolatai hatással voltak a középkori Énekek éneke-magyarázatok előszavaira. Órigenés prologusában nyolc nagyobb témakört tárgyal, célja, hogy az olvasó számára kulcsot adjon a bibliai szöveg mögöttes tartalmának feltárásához. A nyolc témakör tárgyalásuk sorrendjében a következő: az Énekek éneke műfaja; az Énekek éneke csak a hitükben már megerősödött keresztényeknek ajánlható; a szerelem fogalma a pogány görögöknél; minden emberben egy belső és egy külső ember lakik; a 'szerelem' kifejezés a Szentírásban; Salamon három könyve; az Énekek éneke címének magyarázata; Salamon mint az Énekek éneke szerzője.

Órigenés témaköreinek egy része kiválóan illeszkedik a C-típusú előszavak tartalmi egységeihez: szerepel köztük a *titulus*; a *nomen auctoris*; a *materia libri*; a *modus agendi* valamint a *cui parti philosophiae supponitur*. Ez is közrejátszhatott abban, hogy a középkor folyamán Órigenés előszavának elemeit könnyű volt adaptálni más Énekek éneke-kommentárokhoz.

Órigenés a *titulus* elemzésekor sorra veszi azokat az énekeket, amelyek az Ószövetség különböző helyein szerepelnek; véleménye szerint ezeknél az angyalok és próféták dalainál feljebb való magának a völegénynek, azaz Krisztusnak az éneke. Értelmezésének hatása megfigyelhető Honorius Augustodunensis *Expositio in Cantica canticorum*-ának előszavában: a *titulus* elemzésekor ő is ószövetségi énekekkel veti össze az Éne-

³ A kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, jelzete: Cod. Lat. 443.

⁴ Órigenész, *Kommentár az Énekek énekéhez*, fordította, a bevezetőt, a bibliográfiát és a jegyzeteket készítette Pesty Mónika, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1993, 19.

kek énekét.⁵ Órigenés a *nomen auctoris* témája kapcsán elemzi Salamon nevét: Salamon, a békességet hozó (*Pacificus*), számos későbbi kommentár eleme; az ugyancsak Órigenéstől származó tipológia, azaz Salamon mint Krisztus előképe pedig a középkori Énekek éneke-értelmezések kiindulópontjává vált. A *materia libri* Órigenésnél röviden összefoglalva az a szerelem, amelyet a menyasszony, azaz az emberi lélek érez vőlegénye, azaz Krisztus iránt. A későbbi kommentárok elsősorban ekkleziológiai és a mariológiai síkon értelmezték az Énekek énekét. Az előbbi esetében a vőlegény Krisztust, a menyasszony pedig az Egyházat jelenti. Az utóbbi, Szent Ambrustól eredeztethető értelmezés szerint az Énekek éneke-beli menyasszony Szűz Mária, a vőlegény Krisztus, menyegzőjük pedig Krisztus megtestesülése, az *incarnatio*. A *modus agendi*, azaz a műfaj meghatározása Órigenésnél a drámai formában (*comico stilo*) írt epithalamion, vagyis olyan menyegzői ének, amelyet váltakozva négy szereplő ad elő. Órigenés definícióját számos középkori Énekek éneke-magyarázat – köztük Andreas Pannoniusé – átvette. A *cui parti philosophiae supponitur* órigenési értelmezése szerint Salamon három könyve a filozófia három ágának felel meg, azaz a Példabeszédek az etikának, a Prédikátor könyve a fizikának és az Énekek éneke a teóriának. A három salomoni könyv megfeleltetése a filozófia három különböző ágának szintén gyakori eleme a későbbi Énekek éneke-kommentároknak. Csak hogy néhány példát említsek a teljesség igénye nélkül: Honorius Augustodunensis *Expositio in Cantica canticorum*-a; a *Glossa Ordinaria* előszava az Énekek énekéhez; Laon-i Anzelm *Enarrationes in Cantica canticorum*-a.

Andreas Pannonius saját prológusában szövegrészletekkel bizonyíthatóan két Énekek éneke-előszót használt: Haimo von Auxerre *Commentarium in Cantica canticorum* című művét és Nicolaus de Lyra *Postilla super Cantica canticorum*-ának bevezetőjét. Ifj. Horváth János úgy véli, hogy Nicolaus de Lyra mellett az M. Aurelius Cassiodorusnak tulajdonított *Expositio in Cantica canticorum* prológusát építette bele Andreas Pannonius a saját előszavába.⁶ Ifj. Horváth megállapítása szerint a két mű között semmi egyéb érintkezés nincs. A bizonytalan szerzőségű kommentárt Cassiodorus mellett tulajdonították Haimo von Halberstadtnak, Remigius Altissiodorensisnek, Haimo von Auxerre-nek valamint Aquinói Szent Tamásnak is. Jól bizonyítja a zűrzavart, hogy a Patrologia Latina sorozat ugyanazt a kommentárt 70. kötetében Cassiodorusnak tulajdonítva közölte,⁷ a 117. kötetben pedig Haimo von Halberstadt szerzősége alatt.⁸ Az igazságot egyik verzió sem képviseli, a kommentár szerzője a legnagyobb valószínűséggel Haimo von Auxerre bencés szerzetes a 9. századból a tudomány legújabb állása

⁵ Honorius Augustodunensis, *Expositio in Cantica canticorum*, PL 172. c. 350.

⁶ Ifj. Horváth János, „Andreas Pannonius Cantica canticorum kommentárjának forrásai”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 66 (1942), 261.

⁷ PL 70. cc. 1055–1106.

⁸ PL 117. cc. 295–358.

szerint.⁹ Haimo rövidke előszavát valóban átveszi Andreas Pannonius, ifj. Hotváthnak az a megállapítása azonban, hogy ezen kívül a két mű között nincs szövegegyezés, nem állja meg a helyét. Andreas Pannonius forrásaival kapcsolatban végzett, bár még lezáratlan kutatásaim szerint Haimo kommentárja alapforrása a magyar származású karthauzi Énekek éneke-magyarázatának: ezt jól mutatják azok a rövidebb átvételek, amelyek Andreas Pannonius *Expositio*-jának különböző pontjain lelhetők fel, illetve a két szöveg stilisztikai hasonlósága.

Haimo szűkszavú, csak a legszükségesebb adatokra támaszkodó prológusa mellett egy hosszabb, összefüggő részletet emelt át előszavába Andreas Pannonius Nicolaus de Lyra *Postilla super Cantica canticorum*-ának bevezetőjéből.¹⁰ Lyra prológusa kevéssé követi a C-típusú előszavak hagyományos tartalmi egységeit, nála nagy hangsúly kerül az Énekek éneke értelmezésének tudománytörténetére. A szöveg betű szerinti értelmezésében Salamon és Szulamit szerelméről szól a bibliai könyv. Ezt az elsődleges jelentést mind a zsidó, mind a keresztény exegéták másképp értelmezik: az előbbiek szerint Isten a választott népe iránti szeretetéről szól, az utóbbiak Krisztus és az egyház szeretetét látják benne. Azaz Andreas Pannonius Nicolaus de Lyra részletét a kommentárjában a hivatalos zsidó értelmezés, valamint a keresztény Énekek éneke-exegézisen belül az ekkleziológiai magyarázat bemutatására használja fel.

A Lyrától származó szövegrészlet folytatásaként a karthauzi szerző a másik keresztény értelmezési lehetőséget, az Énekek éneke mariológiai magyarázatát készül bemutatni. Az előszó szövege sajnálatosan éppen ennél a résznél szakad meg, azon a ponton, ahol valószínűleg Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának értelmezési kulcsa következett. A fennmaradt szövegrészletből annyi látszik, hogy a szerző igyekezett hangsúlyozni a mariológiai értelmezés hivatalos egyházi voltát. Miért volt erre szükség? Mert kommentárját Szűz Mária tiszteletének szenteli – derül ki prológusa első és második bekezdéséből, és továbbá azért, mert művét az *immaculata conceptio* védelmének szolgálatába kívánja állítani. Talán éppen ez a részlet lehet az, amely az előszó végéről elveszett. Bizonyítékul szolgál rá, hogy Andreas Pannonius magában a kommentárban egy terjedelmes magyarázatot közöl az Énekek éneke 2,2 verséhez az *immaculata conceptio* védelmében, valamint az, hogy a Szeplőtelen Fogantatás témája aktuális volt Andreas Pannonius korában, a 15. század második felében. A vita központi kérdése az volt, hogy Szűz Mária fogantatása pillanatában mentesült-e az eredendő

---

⁹ Friedrich Ohly, *Hohelied-Studien. Grundzüge einer Geschichte der Hoheliedauslegung des Abendlandes bis um 1200*, F. Steiner, Wiesbaden, 1958, 73–75; Nigel F. Palmer, „Williram von Ebersberg: Expositio in Cantica Canticorum und das 'Commentarium in Cantica Canticorum' Haimos von Auxerre”, *Medium Aevum* 74 (2005), 1.

¹⁰ Ifj. Horváth, *i. m.* (vö. 6. j.), 265–266.

büntől. Az újra és újra fellángoló vitában a ferencesek és a remeterendek, például a karthauziak képviselték a szeplőtelen fogantatás tanát.¹¹

Andreas Pannonius prológusának fennmaradt részét, amelyet a tanulmány végén közlök, kilenc bekezdésre tagoltam, ezek témája, egybevetve a C-típusú prológus tartalmi egységeivel, a következő: az első bekezdés a segélykérés, melyben a szerző azért könyörög Istenhez, hogy Szűz Máriáról hasznos művet tudjon alkotni.

A második bekezdésben megokolja, hogy miért van szükség az ő írására még akkor is, ha már annyi nagyszerű Énekek éneke-kommentár keletkezett: a Szent Szület nem lehet eleget dicsérni.

A harmadik bekezdésben a mű témáját (*materia libri*) mutatja be Andreas Pannonius röviden: arról a menyegzőről szól az Énekek éneke, amelynek során egyesült egymással Krisztusban az isteni és az emberi természet. A menyegző helyszíne pedig a Szent Szűz anyaméhe. Érdeemes megjegyezni, hogy az *intentio auctoris*, azaz a szerző szándékának bemutatása a középkori Énekek éneke-kommentárok esetében szinte teljesen okafogyottá válik, hiszen az exegéták meggyőződése, hogy ezt a bibliai könyvet Salamon nem mint szuverén szerző írta, hanem a Szentlélek sugalmazására. Így a szerzőnek nem is lehetett önálló szándéka.

A negyedik bekezdés a *titulus*, az Énekek éneke cím magyarázata. Itt Andreas Pannonius az Órigenéstől eredeztethető kommentárirői hagyományra bízva magát egy – Haimo von Auxerre-től származó – mondattal eleget is tesz a cím elemzésének.

Az ötödik bekezdés a *modus agendi*, azaz a kommentált mű stilisztikai és retorikai eszközeinek témakörét érinti. Itt Andreas Pannonius egyetlen rövid tagmondatban – szintén Haimo von Auxerre alapján – utal a mű műfajára (*epithalamion*) és párbeszéd formájára (*quasi enim comico stilo compositus est*), követve ezzel a nyugati egyházban széles körben elterjedt órigenési hagyományt.¹² Az Órigenéstől származó műfajmeghatározás gyakori kellékévé vált a középkori Énekek éneke-kommentárok-nak. Toposszá válását jól mutatja, hogy az órigenési definíció a későbbi kommentárokban rendszeresen megjelenik, de mindig röviden, egyszerűsödve, új elemekkel nem bővülve.

A hatodik, hetedik és nyolcadik bekezdés származik Nicolaus de Lyra *Postilla super Cantica canticorum*ának 1. fejezetéből. Mint már volt róla szó, az Énekek énekéről alkotott értelmezési lehetőségek nehezen sorolhatók be a C-típusú előszavak bármelyik jellemző témakörébe.

¹¹ Dám Ince, *A szeplőtelen fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és a Jagellók korában*, Róma, 1955; Deák Viktória Hedvig, „»Mária, aki anyja méhében megtisztult az eredeti büntől.« Aquinói Szent Tamás Mária eredeti büntől való mentességéről”, in *A Szeplőtelen Fogantatás Dogmája* (Sapientia Füzetek 7), Vigilia Kiadó, Budapest, 2007, 25–44.

¹² Órigenész, *i. m.* (vö. 4. j.), 25, 31.

A tagolásom szerinti kilencedik fejezetnél, melyről már szintén esett szó, a prológuş megszakad. Ennél a pontnál a C-típusú elõszavak három témakõre nem szerepelt még Andreas Pannonius kommentárjában. Elképzelhetõ, hogy ebbõl a háromból, azaz az *ordo libri*, az *utilitas* és a *cui parti philosophiae supponitur* témakõröbõl szerepelhetett valamelyik az elveszett kódexlapon? Az *ordo libri* témakõre azt vizsgálja, hogy a szerzõ hogyan rendezte el az anyagot, a szöveg hány részre oszlik, az egyes részeknek kik a szereplõi. Bár bizonyítékkal nem szolgálhatok arra, hogy ez a témakõr valóban szerepelt Andreas Pannonius kommentárjának elveszett lapján, felmerül annak a lehetõsége, hogy elõszavát az *ordo librivel* fejezte be. Nagyon távoli bizonyítékot jelenthet, hogy a szerzõ mindig pontosan meghatározza, hogy az Énekek éneke egy-egy fejezetén belül ki és hány versen keresztül beszél. Az *utilitas* témakõrének jelenléte az elõszó elveszett részében nem valószínû, mivel a Biblia könyveinek esetében a hasznosság nem szorult külön magyarázatra. Hátra van még a *cui parti philosophiae supponitur*, azaz jelen esetben az Énekek éneke elhelyezése a filozófián belül. A témakõr gyakran felbukkan Énekek éneke-kommentárok elõszavaiban, valószínûsíthetõ, hogy Andreas Pannonius is ismerte Salamon könyveinek megfeleltetését a filozófia három ágával. Órigenés alapján sok kommentáráró az Énekek énekét a filozófián belül a teóriával azonosította. Ez könnyen összeegyeztethetõ lehetett Andreas Pannonius mint karthauzi szerzetes felfogásával, aki kommentárjában több Énekek éneke-szöveghelyet magyaráz a szemlélődés és a *vita contemplativa* fogalmával. Így nem lehet teljességgel kizárni, hogy az elveszett rész a *cui parti philosophiae supponitur* témakõrét is tartalmazhatta.

A kézirat kodikológiai szempontú vizsgálatai során még néhány megállapítást tehetünk az elveszett lappal kapcsolatban. A hiányzó lap (fol. 6) rectóján vagy versóján már biztosan elkezdõdött az *Expositio super Cantica canticorum* elõ fejezete, mivel a fol. 7^r tetején a másoló feltünteti az elõ caput sorszámát (C I). Ezt a sorszámozást minden recto oldalon megtaláljuk az egész kommentárban. A szöveg lapszêldíszei is arról tanúskodnak, hogy az elveszett lapon kezdõdött az Énekek éneke 1,1 versének magyarázata: az Énekek éneke többi hét fejezetéhez kapcsolódó szövegmagyarázatok következéseten növényi ornamentikával díszített oldalakon, iniciáléval kezdõdnek (31^v, 53^v, 61^r, 71^v, 87^r, 93^r, 99^v). Növényi ornamenteek ezeken kívül csak Andreas Pannonius elõszavának kezdetét (5^r) díszítik. Joggal feltételezhetjük, hogy az elõ fejezet elején is a többihez hasonló díszítés volt, amely a hiányzó lap rectóján vagy versóján lehetett.

(5ⁱ) **Incipit prologus fratris Andree Panonii in novam compilationem super Cantica Canticorum Salomonis**¹³

Prol. 1. Quia enim opifex Deus est principium et finis omnium rerum dicente divino sermone Apoc. 1.: *Ego sum alpha et omega, principium et finis* (Apc 1,8) – alpha namque est prima littera apud Grecos, et omega ultima, per quas preclare datur intelligi, quod Deus sit principium omnium effectivum et finis, secundum quem omnia ordinantur – ab illo igitur principio Patris lumine, a quo procedit omne datum optimum, et omne donum perfectum est, quod illuminat et intellectum dat parvulis, id est humilibus, et revelat profunda mysteriorum, et abscondita producit in lucem, imploro auxilium, ut meritum beatissime illibateque Virginis Marie sue Genitricis gloriose, per quam omnis gratia ad nos derivatur, ad cuius honorem et laudem hoc dedicavi opusculum, ut felicem et utilem faciat decursum.

Prol. 2. Sed forte aliquis occurrat et dicat, quid opus est amplius elaborare, si ante mille annos et post tam multis voluminibus stilo prorsus mirabili et divinis ingeniis huius libri editiones a doctoribus scripte manent. Sed depone, queso, quisquis talis es, hanc sollicitudinem! Non te res ista trahat ad inertiam! Hunc namque nobis ex veteribus abstulere et ego post me venturis aufero sollicitudinem. Decem adhuc annorum redeant milia secula, seculis aggregentur, nunquam satis laudabilis erit¹⁴ beatissima Dei Genitrix Maria a mortalibus. Nunquam ad amorem Dei excitandam eiusdemque Virginis et honorem precepta sufficient. Nunquam acutis ingeniis iter obstruetur ad novarum rerum indaginem. Bono igitur animo simus! Non laboramus in irritum. Non frustra laborabunt, qui post multas etates sub fine mundi senescentis orientur. Unde quidam eleganter dixit: *Ars crescit, vita decrescit*.¹⁵

Prol. 3. Sed ne verbis perefflui videar, ad rem ipsam venio, de qua fari gestio. Stultum est enim ante historiam verbis efflui, in ipsa autem historia succingi, quia brevis delectat, longa autem oratio fastidium parere consuevit. Salomon rex vere pacificus Divino Spiritu instinctus hunc edidit librum de nuptiis Christi, qui verus est rex, illibateque Virginis matris eius, quam primo sibi fide desponsavit et post Spiritu Sancto fecundante in utero eius virginali modo mirabili humanam naturam sibi inseparabiliter univit. De quibus ipse dominus Christus divino sermone Mathei 22. depinxit: *Simile est* – inquit – *regnum celorum homini regi, qui fecit nuptias filio suo* (Mt 22,2). Tunc autem Deus Pater eternus fecit nuptias Filio suo, quando naturam humanam copulavit divine nature in uno supposito, que quidem nuptie celebrate fuere in virginali utero beatissime Marie, quando Verbum caro factum est. Unde Christus dominus verus Deus et verus homo exivit salvo signaculo Virginis, tamquam sponsus de thalamo suo.

Prol. 4. *Super quibus nuptiis rex Salomon Spiritu Sancto dictante epithalamion edidit, quod est canticum nuptiale Christi et Virginis matris eius* (5^v) *gloriose, quod preclare Canticum canticorum nominavit, eo quod alia cantica superexcellit. Sicut enim dicitur Rex regum et Dominus dominantium Christus, et mater eius gloriosa Virgo virginum et Regina reginarum Dominaque dominarum, sic, sic eorum epithalamion Canticum canticorum ob excellentiam et dignitatem vocitatur.*

¹³ A szöveget betűhűen írtam át, kivéve a *ti-ci* és *v-u* alakváltoztatokat, amelyeket a klasszikus helyesírás szerint egységesítettem. A kézirat központosítását, valamint a kis és nagy kezdőbetűk használatát szintén egységesítettem, a szöveg rövidítéseit, ligatúráit jelzés nélkül feloldottam.

¹⁴ A szövegben: laudabiliter.

¹⁵ *Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi*, gesammelt und hrsg. von Hans Walther, Göttingen, 1963, 1389.

Prol. 5. *Est tamen obscurissimus liber iste in eo, quod commemorantur persone in illo, quasi enim comico stilo compositus est.*¹⁶ *Loquitur enim parabolice de amore mutuo sponsi et sponse, sed quis iste sit sponsus, clare non apparet ex littera, propter quod varie adversis Novi et Veteris Testamenti doctoribus accipiuntur.*

Prol. 6. *Quiddam enim perversi Hebrei, qui solum, que sunt carnis, sapiunt, viri futiles et ignavi asserunt, quod hic ad litteram accipitur ipse Salomon et sponsa eius, filia pharaonis, uxor predilecta. Sed hec traditio tam a Veteris quam a Novi Testamenti veris doctoribus tamquam erronea et falsa refellitur, quia licet hic amor inter sponsum et sponsam potuerit esse licitus, utpote infra limites matrimonii contentus, tamen carnalis fuit. Et frequenter talis amor habet aliquid inhonestum et illicitum adiunctum, propterque descriptio talis amoris ad sacros Scripture libros non convenit, qui canonici nuncupantur, presertim quia huiusmodi libri Spiritu Sancto dictante sunt editi. Salomonis autem amor et delectamenta ad uxorem suam fuere carnalia propter delectationis experientiam. Nec dignum quoquo pacto erat, quod talis amor carnalis Spiritus Sancti revelatione ad aliorum cognitionem deveniret.*

Prol. 7. *Hic autem liber ab initio tam a Veteris quam a Novi Testamenti doctoribus inter canonicos libros merito connumeratus est, ut patet per sanctum Ier. in prologo galeato, qui ponitur super librum Regum et quadrat omnibus Veteris Testamenti libris.*

Prol. 8. *Alii doctores Hebreorum dixerunt, quod iste liber loquitur de amore Dei et plebis Iudaice, quam sibi desponsavit in legis datione Exodi 20. (cf. Ex 20,7-17), et ita habuit eam, ut sponsam predilectam. Expositores vero catholici communiter dicunt, quod hic liber parabolice loquitur de amore Christi et ecclesie accipiendo ecclesiam prout dividitur contra synagogam, que processit de latere Christi dormientis in cruce, sicut Eva formata fuit de costa Ade dormientis. Et sic tam Hebreorum quam Christianorum doctores ad suam partem litteram huius libri applicare nituntur.*¹⁷

Prol. 9. *Verum obmissis Hebreorum opinionibus et controversiis ego fidem et doctrinam apostolicam iuxta symbolum apostolorum credo <...> ecclesiam sanctam catholicam, que est totius populi Christiani congregatio toto orbe terrarum diffusa, que propter fidei et caritatis unionem una ecclesia dicitur catholica, cuius caput in persona Christi Romanus dignissimus presidet pontifex, qui vice ipsius Christi fungitur loco beatissimi Petri apostoli, cui divino sermone dicitur: *Tibi dabo claves regni celorum* etc. Math. 26. (Mt 16,19), sub quo articulo omnia ecclesie sacramenta continentur, et quicquid sacra catholica credit ecclesia, que errare nusquam potest, quoniam fundata est supra firmam petram, hunc igitur librum Canticum canticorum non modo in speciali appropriat beatissime illibateque Virgini Marie Genitrici Dei et Domini nostri... [6^{r-v}]*

---

¹⁶ Vö. PL 117. c. 295: „Salomon, inspiratus divino Spiritu, composuit hunc libellum de nuptiis Christi et Ecclesiae, et quodammodo epithalamium fecit Christi et Ecclesiae, id est canticum super thalamos. Unde et Cantica canticorum vocavit hunc libellum, quia omnia cantica superexcellit. Sicut enim dicitur rex regum et Dominus dominantium, et solemnitas solemnitatum, sic dicuntur Cantica canticorum ob excellentiam et dignitatem. Est autem in hoc obscurissimus iste liber, quia nullae ibi personae commemorantur, et quasi comico stylo compositus est.”

¹⁷ *Biblia cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et adnotationibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering, Venezia, [Bonetus Locatellus], pro Octaviano Scoto, VI. Id. Sext. 1498. – OSZK, Inc. 131, vol. 2. CC^v, CIH 668.*

A MAGYARORSZÁGI HUMANIZMUS KEZDETEIRŐL (PIERPAOLO VERGERIO, VITÉZ JÁNOS ÉS JOHANNES TRÖSTER)

KISS FARKAS GÁBOR

A humanizmus magyarországi megjelenését nem lehet függetleníteni a XV. század első felének európai politikai eseményeitől. Két meghatározó folyamat tette szükségessé, hogy az európai államok szoros és állandó diplomáciai kapcsolatokat építsenek ki, és tartsanak fenn egymással. Egyrészt a katolikus egyházszakadást nagyrészt felszámoló konstanzi zsinat (1414–1418) adott alkalmat arra, hogy kontinens országainak küldöttei a hosszas tanácskozások alatt közlőrl találkozzanak azokkal a nyelvi, stílusbeli változásokkal és a kulturális ideálok alapvető módosulásaival, amelyeket a kor Európájának legfejlettebb térsége, Itália produkált a megelőző félévszázadban. A konstanzi zsinatot követő egyházegyesítési törekvések (a baseli zsinat – 1431–32,¹ később a keleti egyházzal szembeni skizma felszámolására kísérletet tevő ferrarai-firenzei zsinat – 1438–39, illetve az eretnek huszitizmussal szemben folytatott állandó teológiai és diplomáciai csatározás) újabb lehetőséget teremtettek, hogy a szellemi kapcsolatok ne csak a középkorra jellemző rendi és egyetemi közegben, a skolasztikus kultúrában jöhessenek létre.² Másrészlőrl az első rigómezei csata (1389) és a nikápolyi ütközet

---

¹ Ennek fontosságára legutóbb Pajorin Klára utalt: „A bázeli zsinat hatása Magyarországon (Görögök, görög tudósok és a korai magyar humanizmus)”, *ItK* 115 (2011) 3–26.– A tanulmány az MTA Bolyai Ösztöndíjának támogatásával készült. Itt köszönöm meg Jankovits László és Szilágyi Emőke korrekcióit is.

² Johannes Helmuth, „Diffusion des Humanismus und Antikerezeption auf den Konzilien von Konstanz, Basel und Ferrara/Florenz“, in *Die Präsenz der Antike im Übergang vom Mittelalter zur frühen Neuzeit*, hrsg. von Ludger Grenzmann, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 9–54. A magyar szakirodalomból ld. még Zsuzsanna Kiséry, „Raising the Dead to Raise the Money for his Living”, in *Strategies of Remembrance*, ed. Lucie Dolezalova, Newcastle, 2009, 185–200.

(1396) után a török terjeszkedés már közvetlenül a nyugati kereszténységet fenyegette, és a közös ellenállás megszervezése érintkezési pontot nyújtott az oszmán előretörés által közvetlenül sújtott területek (elsősorban Itália – Velence és a Pápaság, Magyarország, Német-Római Birodalom, Lengyelország) írástudói számára. A közös fenyegetés – visszanyúlva a középkori kereszties hadjáratok ideológiájához – teremtette meg a nem földrészként, hanem politikai és kulturális egységként tekintett Európa gondolatát is a kor egyik legfontosabb diplomatája, Aeneas Silvius Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) írásaiban.³

Talán Huszti József hangsúlyozta először e diplomáciai jellegű kapcsolatok fontosságát a magyarországi humanizmus genezisében, és külön kiemelte Pierpaolo Vergerio személyét,⁴ mint aki Zsigmond magyar király kancelláriájához csatlakozva elsőként segíthette a humanista írásformák terjedését a magyarországi scriptoriumokban. „Vergerio nélkül Vitéz János humanista voltát megmagyarázni nem tudom ... Úgy gondolom, hogy Vergerio nélkül nincsen Vitéz János, Vitéz nélkül nincs Janus Pannonius” – írta már Janus-monográfiájában is.⁵ Az Európát keresztül-kasul szinte egész életén át beutazó Zsigmond király Vergerio mellett számos más nagy hírű itáliai humanistától is kapott dedikált műveket, mint Ciriaco d’Ancona, Francesco Barbaro, Maffeo Vegio vagy Antonio Beccadelli, akit 1432-ben költővé koronázott, de közülük Vergerio az egyetlen, aki tartósan Magyarországon telepedett le. Huszti nem csak a személyes kapcsolat fontosságát hangsúlyozta Vitéz és Vergerio között, hanem a humanista nevelési elvek hatását is kiemelte Mátyás király és Janus Pannonius neveltetése kapcsán, és már azt is feltételezte, hogy Vergerio könyvtára Vitéz Jánoshoz kerülhetett.

A magyar humanizmus eredetéről mára tulajdonképp két párhuzamos elmélet alakult ki, amelyek ha nem is mondanak ellent egymásnak, a hangsúlyt máshová fektetik. Georg Voigt a XIX. század utolsó harmadában, klasszikus összefoglaló művében, a *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums*-ban a magyar humanizmus szülőaty-

---

³ Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia, 2004; Margareth Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Cambridge, Mass., 2008; Helmuth, Johannes, „Pius II. und die Türken”, in *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hg. v. Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann (Frühe Neuzeit 54), Tübingen 2000, 79–137; Pajorin Klára, „Keresztes hadjáratok és a humanizmus megjelenése Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006) 3–14.

⁴ Huszti József, „Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei”, *Filológiai Közlemények* 1 (1955) 521–533. Huszti József posztumusz cikke valójában 1941-ben elhangzott akadémiai székfoglalója, így megelőzi Kardos Tibor Huszti elképzelését tovább fejlesztő értekezését (Kardos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Budapest, 1955).

⁵ Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 20. A probléma Husztit már pályája kezdetétől foglalkoztatta, ld. uő., „Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában”, *EPHk* 42 (1919) 96–107, 220–238.

jának Aeneas Silvius Piccolominit nevezte meg,⁶ bár abban, hogy népszerűvé tudta tenni a humanizmust a magyarok körében, nagy szerepet tulajdonított olaszságának, és az érdekellentét ebből fakadó hiányának. Ezzel a végső soron nem olasz, hanem bécsi eredettel áll szemben Pierpaolo Vergerio szerepének hangsúlyozása, amelyet – ha jól látom – először Leonard Smith, Vergerio leveleinek kiadója fogalmazott meg 1934-ben művének egyik hosszú lábjegyzetében, ahol arra jutott, hogy mind a magyar, mind a lengyel humanizmus atyja (Vitéz János, ill. Sanoki Gergely) Vergerio tanítványa volt.⁷ Ezt a tézist tette akadémiai székfoglalója témájává Huszti József 1941-ben, (ez csak 1955-ben jelenhetett meg), és ennek a tézisnek a jegyében fogant Kardos Tibor humanizmustörténetének számos állítása, amely Vergerio műveinek későbbi magyarországi hatását hangsúlyozta, pl. Bartholomaeus Frankfordinus *Gryllus*-ára.⁸ E tetszetős, és az Aeneas Silvius-féle eredethez képest autochton elképzelésnek a legfőbb szépséghibája, ahogy arra nemrégiben Pajorin Klára is rámutatott, hogy Vitéz János és Pier Paolo Vergerio személyes kapcsolatára eddig csekély bizonyítékaink voltak csak.⁹ Vergerio nem a kancellárián dolgozott, ahol hatással lehetett volna a hivatalos írásbeliségre, hanem referendarius volt Zsigmond uralkodása alatt; 1426 után pedig teljesen eltűnt a politikai életből, és ezt követően Zsigmond egyetlen útjára sem vitte magát.¹⁰

Vergerio 1420 utáni humanista tevékenységéről csak az Arrianos-fordításának Zsigmondhoz szóló ajánlása, és három rövid anekdota tanúskodik, amelyeket moralizáló értelmezéssel látott el, és két levélbe foglalt; ezek közül azonban csak a második levél egyértelműen 1420 utáni, mert a csehek és lengyeleket összehasonlító novellát Smith csak a témája alapján tette erre az időszakra.¹¹ Meglehetősen bizonytalan emlékek állnak csak rendelkezésünkre Vergerio magyarországi hatásáról: egyrészt Sanoki

---

⁶ Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums*, Berlin, 1893, Bd. 2., 315. Aeneas Silvius szerepéről a humanizmus közvetítésében legutóbb ld. Johannes Helmrath, „Vestigia Aeneae imitari. Enea Silvio Piccolomini als Apostel des Humanismus, Formen und Wege seiner Diffusion”, in *Diffusion des Humanismus, Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, szerk. Johannes Helmrath – Ulrich Muhlack – Gerrit Walther, Göttingen, 2002, 99–141 és Gianni Zippel, „Enea Silvio Piccolomini e il mondo germanico. Impegno cristiano e civile dell’umanesimo”, *La Cultura* 19 (1981) 267–350.

⁷ Pier Paolo Vergerio, *L’Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, a cura di Leonardo Smith, Roma, 1934, 388.

⁸ Kardos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora* (vö. 4. j.), 276. Vö. Kiss Farkas Gábor, „Drámák a bécsi és a budai udvarban: Benedictus Chelidonius és Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius”, *Irodalomtörténet* 87 (2006), 498–514.

⁹ Pajorin Klára, *Vitéz János műveltsége*, *ItK* 108 (2004) 533–540.

¹⁰ Florio Banfi, „Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria”, *Archivio della Società Mattia Corvino* (Supplemento a Corvina) 2 (1940) 17–21; vö. Vergerio, *L’Epistolario* (vö. 7. j.), 379. Vergerio magyar kapcsolatairól ld. még Solymosi Milán, „Pier Paolo Vergerio e Coluccio Salutati”, *Verbum* 4 (2002) 147–163.

¹¹ Vergerio, *L’Epistolario* (vö. 7. j.), 388–395.

Gergely Filippo Buonaccorsi (Philippus Callimachus Experiens) által írt életrajzában bukkan fel Vergerio, mint a váradi udvar vendége, de sajnos egy kronológiai képtelenség közepén.¹² A Buonaccorsi által leírt helyzet, ahogy azt már többen elemezték, nem következhetett be, mert Podocataro csak 1445 után járhatott Váradon, Vergerio viszont 1444-ben meghalt, és ráadásul ekkor még Vitéz sem volt püspök: mai tudásunk alapján ez a szümpozion inkább Giovanni de Dominis váradi püspök udvarát írja le, és nem Vitéz Jánosét.¹³ Itt csak annyit jegyeznék meg, hogy könnyen lehet, a Philippus Callimachus által leírt találkozó nem több, mint egy valóságelemekkel ékesített fikció. Vergerio azt a témát veti fel (c. 19), hogy Charondas törvénye szerint, aki egyszer már megözvegyült, ne házasodjon újra, mert ha házassága szerencsés volt, nem érdemes kísértetni a szerencsét, ha pedig szerencsétlen, örülnék kell tartani, hogy nem tanult a rossz tapasztalatból.¹⁴ A választott vitatéma, Charondas törvénye a házasságról, hogy akinek házassága egyszer véget ér, az ne házasodhasson újra, mert aki kétszer téved ugyanabban a dologban, joggal lehet esztelennek nevezni, csak Diodórosnál maradt fenn (prózában: 12, 12; versben: 12, 14),¹⁵ és történeti műve 12. könyvének a vita fel-

¹² A téma nagy irodalmából ld. Toldy Ferenc, „Szánoki Gergely Magyarországon, és Kallimachus történetírói hitelessége”, *Új Magyar Musaeum* 10 (1860) 183–193 (Toldy még teljesen hiteles forrásnak tekinti Callimachust); Klaniczay Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Budapest, 1993, 27–37. Toldy kutatásainak történetéről ld. Olasz József, „Szánoki Gergely”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 13 (1903) 169–187; magyar kapcsolatairól: Balázs Mihály, „Veronai Gábor és Szánoki Gergely verses vitája”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 18 (1981) 3–9.

¹³ Ezt már Leonard Smith is feltételezte: Leonard Smith, „Note cronologiche vergeriane”, *Archivio Veneto* ser. 5. 4 (1928): 127; Pajorin Klára, „Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria”, in *L’umanesimo latino in Ungheria*, ed. Adriano Papo – Gizella Németh Papo, Budapest, 2005, 45–52; Pajorin, A bázeli zsinat hatása (vö. 1. j.), 12–13. Megfontolandó Florio Banfi álláspontja, aki nem egyetlen, hanem több beszélgetést lát a Philippus Callimachus által leírt szümpozion mögött, amelyek 1440–1454 között, Sanoki Gergely magyarországi tartózkodása idején zajlottak le (Banfi, *Pier Paolo Vergerio*, 29, n. 31.) Klaniczay Budára helyezné a társaság gyűléseit (Klaniczay, *A magyarországi akadémiai mozgalom* (vö. 12. j.), 30–35.)

¹⁴ Philippus Callimachus, *Vita et mores Gregorii Sanocensis Archiepiscopi Leopoliensis*, Krakkó, 1900, f. XVIIr-v: „ne quis, cui primum matrimonium feliciter cessisset, secundum iniret, illos vero, qui infortunati fuissent in primis nuptiis, loco insanorum ducendos, si iterum ea in re fortunam tentarent.” Callimachus forrásairól egyébként ld. Thaddaeus Sinko, „De Gregorii Sanocei studiis humanioribus”, *Eos* 6 (1900) 241–270; Adam Miodoński, „Spicilegium Gregorianum”, *Eos* 1907, 204–206. A vitában idézett másik charondasi törvény, a „szemet szemért” tilalma, szintén Diodóros-tól származik (*Bibl. hist.* 12, 17).

¹⁵ *Prózában*: Ἔφη γὰρ τοὺς μὲν πρῶτον γήμαντας καὶ ἐπιτυχόντας, δεῖν εὐημεροῦντας καταπαύειν τοὺς δὲ ἀποτυχόντας τῷ γάμῳ, καὶ πάλιν ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀμαρτάνοντας, ἄφρονας δεῖν ὑπολαμβάνεσθαι (Diodorus, *Bibl. hist.*, 12, 12).

Versben: Εἴτ’ ἐπέτυχες γὰρ φησὶ γήμας τὸ πρότερον // Εὐημερῶν κατάπαυσον εἴτ’ οὐκ ἐπέτυχες, // Μανικὸν τὸ πείρας δευτέρας λαβεῖν πάλιν (uo., 12, 14.).

tételezett idejében még nem létezett latin fordítása.¹⁶ Callimachus fordítása szó szerint követi Diodóros prózai variánsát, és nehéz elképzelni, hogy nem az eredeti görög szövegből dolgozott. Ez persze nem zárja ki, hogy Vergerio egykor olvasta a görög szöveget eredetiben, (ha ugyan hozzájutott a szöveghez)¹⁷, Sanoki Gergely erre emlékezett, és Callimachus visszakereste a locust, de ez nem látszik túl valószínű lehetőségnek. Gyanúra adhat okot a történet hitelességével kapcsolatban az is, hogy Callimachust Sanoki Gergelyt, a magasztalt püspököt életrajzában máshol is görög forrásokból (Diogenés Laertiosból) vett anekdotákkal ékesíti fel.¹⁸ Ehhez hasonlóan figyelemre méltó, amikor a Sanoki-életrajz 17. fejezetében a váradi püspök (vagy De Dominis, vagy Vitéz) *Pannonia inferior* és *superior* történetéről beszél – már az 1440-es évek elején („recensuisset varietatem fortunae utriusque Pannoniae”)! Mint Klaniczay Tibor kimutatta, valószínűleg Janus volt az első, aki „Pannonius” lett 1450 körül, és Vitéz János csak egyszer, egy 1464-es levelében említi, hogy a Száva „Pannonia folyója”; *Pannonia inferior* és *superior* elválasztása pedig csak a század végén kezd elterjedni.¹⁹ Összességében elmondható, hogy azok a történetek, amelyeket Callimachus a váradi contuberniumról elmesél, jobban illeszkednek az 1470-es évek, mint az 1440-es évek szellemi közegébe.

Szoros kapcsolatot feltételezett Vitéz és Vergerio között Csapodiné Gárdonyi Klára is, aki kéziratok egész soráról (Livius, Seneca, Lucanus) gondolta, hogy Vergerio tulaj-

¹⁶ Poggio Bracciolini fordította le latinra 1449-50-ben az első öt könyvet, ez háromszor jelent meg 1472–85 között. Ld. John Monfasani, *George of Trebizond*, Leiden, 1976, 69–70. Ezenkívül Stobaiosnál szerepelnek még Charondas törvényei, de nála csak annyit találunk, hogy „az, aki mostohaanyát hoz a családba, legyen elátkozott, mert saját maga nyugtalanságának a szülője” (Stob. *serm.* 42). Kulcsár Péter hasonlóképp ideálképnek tartja Callimachus Sanoki-jellemzését: „Gregorius Sanoceus”, *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, szerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 2005, III, 364.

¹⁷ Vincentius Obsopoeus az *editio princeps*ben (Diodorus Siculus, *Historiarum libri aliquot*, Basel, Oporinus, Aa 2v) Janus Pannoniusnak tulajdonít egy kéziratot, amely a kiadása forrásául szolgált. Ez a kézirat azonos lehet az ÖNB Suppl. gr. 30-cal, amelyet 1442-ben másolt Ioánnés Skutariótés Firenzében (Csapodi Csaba, „Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára”, in *Janus Pannonius*, szerk. Kardos Tibor – V. Kovács Sándor, Budapest, 1975, 194.). Vö. Csapodiné Gárdonyi Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz* (Studia Humanitatis 6), Budapest, 1984, 100–101. Alaposabb vizsgálatot igényelne, hogy ténylegesen igazolható-e Vitéz görög nyelvtudása, amelyet Csapodiné Gárdonyi Klára a kézirat marginális bejegyzései alapján bizonyosnak vesz. De még ebben az esetben sem valószínű, hogy az 1442-ben másolt szöveg eljuthatott 1444-ig, Vergerio haláláig Budára.

¹⁸ Vö. Olasz, Szánoki (vö. 13. j.), 185–186. Önmagában ez az adat sem perdöntő, mert Diogenés Laertios ismert lehetett Giovanni de Dominis és Vitéz számára Ambrogio Traversari 1437-től terjedő fordításából, ld. Pajorin, *A bázeli zsinat* (vö. 1. j.), 10.

¹⁹ A Pannonia elnevezés csak az 1460-as évek végétől lesz divat: Klaniczay Tibor, „Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban”, in *Uő, Stílus, nemzet, civilizáció*, Budapest, 2001, 80–82. Janus az 1462-ben írt *De stella aestivo meridie visa*-jában már „afflictas ... Pannonias”-t ír. Ld. Jankovits László, „De stella aestivo meridie visa”, sajtó alatt a 2008. évi Matthias rex (ELTE, Budapest) konferenciakötetben.

donából kerültek Vitézébe, a legtöbb esetben azonban ezek az attribúciók bizonytalanok, Vergerio halálozási évének megkérdőjelezése pedig teljesen alaptalan.²⁰ Ezért különleges fontossága van minden olyan adatnak, amely némi fényt vethet Vitéz, a magyar humanizmus atyja, és Vergerio, a legkorábbi, Budán élő humanista író kapcsolatára.

A brnoi Morva Könyvtár kéziratai között, az egykori nikolsburgi (mikulovi) Dietrichstein-könyvtár gyűjteményében között található Mk 96 jelzetű kézirat több a magyar irodalomtörténet számára érdekes emléket tartogat. Az egy kéz által, minden bizonnyal egyszerre másolt papírkézirat egy humanista miszcellánea. A kötet sajnos nem tartalmaz poszszeszorbejegyzést, de bizonyos, hogy a legkésőbbre datált szövegek, a mantovai gyűlés szónoki beszédei (1459) és II. Pius bullája (*Ezechielis prophetae magni sententia*, 1463) után másolták le, valószínűleg az 1460-as évek közepén.²¹ XV. század közepi ausztriai és itáliai humanizmus több fontos szövegét tartalmazza: Aeneas Silvius írását az udvaroncok nyomorúságáról, a toszkán Johannes Aloviusus buzdító versét II. Pius pápához a törökellenes háborúról,²² II. Pius mantovai, 1459. évi szónoklatát, több követi szónoklatot ugyanerről a kongresszusról, Vitéz János Hunyadi János nevében írt 1446. évi „Vim patimur expertes culpe” kezdetű panaszlevelét a császár ellen (a kéziratot nem használta fel a kritikai kiadás), Aeneas Silvius néhány korai levelét, értekező levelét a *Tiltott szerelem orvosságáról*, és végül Johann Tröster német humanista mintegy 20 levélből álló levelezését, mind általa írt, mind neki szóló levelekkel.²³

²⁰ Aeneas Silvius 1454. évi levelében Paulus nem maga Vergerio, hanem a rossz állapotú Arrianos-kézirat metaforája („Paulus ut videbis senio confractus est et ad sepulcrum festinat, tuum est curare magno vati et tui simili, ut exequie digne fiant.”; cf. Csapodi-Gárdonyi [vö. 17. j.], 26, 62 j.). Ezt már Klaniczay is hallgatólagos kritikával illette, nem említve a feltételezést (Tibor Klaniczay – S. Katalin Németh – Paul Gerhard Schmidt, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Budapest, Balassi Kiadó, 1993, 34). Azt, hogy Vergerio 1454-ben már rég halott volt, bizonyítja Tröster alább közlendő levele is.

²¹ A 28r-en olvasható prózai epitáfium II. Piusról ugyanattól a kéztől származik, mint a kézirat egésze, de más színű tintával van beírva, elképzelhető, hogy későbbi (Pius halála, 1464 utáni) hozzátétel a nagyrészt Piccolomini-műveket tartalmazó kézirathoz.

²² Brno, Mk 94, f. 31r-33v: Johannes Aloviusus Tuscanus: Ad summum pontificem Pium Secundum Oratio (*Inc. Tumba tenella tremi pelagus...*; vö. Roma, Ottob. Lat. 1834, 114r-116r). Johannes Aloviusus (Giovanni Alvise) nem közismert szerző, minden bizonnyal azonos azzal a Johannes Aloviusus Tuscanusszal, akit Sabinus Angelus *Paradoxa in Juvenali* című munkája említ, hogy az 1474-ben, Rómában megjelent kiadvány megjelenéséről gondoskodott, mint „legibus iurique pontifitio deditus et in aduocatum (sic enim hodie dicunt) ordine non minori contencione quam laude adscitus”. Kristeller *Iter Italicum*-ában két adatot találunk róla (Firenze, BN Acquisti e Doni 227 – Giorgio Valagussa levele hozzá; Milano, Triv. 751, 78v – levele Gaspar Pisaureushoz); a párizsi Bibl. Nat. Lat. 8378 egy verset (*Carmen de iuvenilibus annis Francisci Sfortiae*), a BNF Lat. 8258, 159v pedig egy epigrammát tartalmaz tőle (James L. Butrica, *The Manuscript Tradition of Propertius*, Toronto, 1984, 231).

²³ Részletes leírását ld. Dokoupil, Vladimír, *Soupis rukopisů mikulovské ditrichsteinské knihovny*, Brno, 1958, 164–167. Rövid jegyzék a tartalmáról: 1r-24v: Aen. Silv. Piccolomini: de miseria curia-

A kézirat több kiadatlan szöveget tartalmaz, ezek közül a legérdekesebb Johann Tröster levélgyjteménye. Az ambergi, kelet-bajorországi születésű Trösterre, és Vitéz Jánoshoz fűződő kapcsolataira már Szűcs Jenő felhívta a figyelmet *A magyar irodalom történetének* I. kötetéről írott bírálatában. 1966-ban elhangzott hozzászólásában a magyar humanizmus kezdetei kapcsán hiányolta a „közép-kelet-európai első nemzetközi humanista csoportnak” a vizsgálatát, amely Aeneas Silvius Piccolomini vezetésével jött létre Bécsben. „Ide tartozik jó néhány kancelláriai alkalmazott a bécsi birodalmi és osztrák kancellárián (Michael Pfullendorf, Wilhelm Furchtenauer, Johann Nihil de Prag császári asztronómus, az ismertebb nevű Georg von Peuerbach, Johann Rot, a későbbi boroszlói püspök és mások), az első osztrák humanista művecské (egy *Dialógus a szerelemről*, 1454) szerzője Johann Tröster, akinek személye már csak azért is érdekes, mert a jelek szerint 1454–57 közt Vitéz titkára volt.”²⁴ Ennek ellenére személyével azóta sem foglalkozott a magyar kutatás.²⁵

---

lium. 25r-28r: Clairvaux-i Bernát: Epistola de gubernatione rei familiaris (PL 182, 647–651). 28r: Epitaphium Pii II. Pape (*Inc.* Pius secundus pontifex maximus natione, cf. BAV Reg. lat. 1555; Eichstätt, cod. st. 519, 5v – ez utóbbiról ld. *Kataloge der Universitätsbibliothek Eichstätt, Die mittelalterlichen Handschriften*, Hrsg. Karl Heinz Keller, Wiesbaden, Harrassowitz, 2004, 172–181). 31r-33v: Johannes Aloviusius Tuscanus: Ad summum pontificem Pium Secundum Oratio (Tumba tenella tremit pelagus...; vö. Roma, Ottob. Lat. 1834, 114r-116r). 34r-46v: Aen. Silv. Piccolomini: Oratio Pii Pape secundi habita in conventu Mantuano (*Inc.* Cum bellum hodie adversus impiam Turchorum gentem; Pius, *Opera*, Basel, 1551, 905–914). 47r-51r: Instrumentum Conventus Mantuanij in causa defensionis fidei contra Turchos. 51v-64v: Oratio ambasiatoris regis Francorum Antonii. (*Inc.* Maximum et amplissimum onus. Cf. Milano, Braid. A F IX 32, 29r-66v; Göttingen, Philos. 88, 54v-70v és Roma, Ottob. Lat. 1834, 118v-127v – ez utóbbi kéziratról, amelyben több szöveg is azonos a brnoival, ld. Giovanni Cristina, „Un panegirico dei professore pavese Baldassarre Rasini per Francesco Sforza pronunciato davanti all’Università di Pavia”, *Bollettino della Società pavese di storia patria*, 1999, 44). 64v-74r: Jean Jouffroy: Oratio ad Pium II. (*Inc.* Frequenciam principum; Göttingen, Philos. 88, 86v-92v, Salzburg St. Peter b VIII 15). 75r-93v: Bulla Pii II. contra Turchos (*Inc.* Ezechielis prophete magni sententia; kiadva: Hain 261). 94r-125r: Aen. Silv. Piccolomini: Epistolae familiares (mind kiadva Wolkannál: *Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini*, 1909, I/1). 125r-126r: Epistola queremonialis a gubernatore Johanne de Hunyad (*Inc.* Beatissime pater, vim patimur expertes culpe; Iohannes Vitéz, *Opera quae supersunt*, ed. Iván Boronkai, Budapest, 1980, 69–71; ld. még Vorau, ms. 35, 174r; Schlägl ms. 124, 368r-368v). 126r-129r: Aen. Silv. Piccolomini: Responsio domini Enee Silvii super querelam (*Inc.* Tritum est sermone proverbium; ld. még Vorau, ms. 35, 174v-175r, Schlägl, ms. 124, 368r-370r és Rudolf Wolkan, „Eine ungedruckte Rede des Aeneas Silvius Piccolomini“, *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* 34, 1913, S. 522–6). 129v-133v: Aen. Silv. Piccolomini: Epistola de remedio amoris (*Inc.* Querebaris mecum nocte preterita; *Der Briefwechsel...*, ed. Wolkan, Wien, 1912, 33–39) 135r-155v: Epistolae Johannis Tröster et aliorum (Aen. Silv. Piccolomini, Johannes Hinderbach, Wolfgang Forchtenauer és mások).

²⁴ Szűcs Jenő, „Lovagság, kereszténység, irodalom (A magyar irodalom története I. kötetéről), in *uő*, *Nemzet és történelem*, Budapest, Gondolat, 1974, 403–404. Vö. *Itk* 71 (1967), 366.

²⁵ Ez remélhetőleg a közeljövőben meg fog változni: doktori dolgozatában Szilágyi Emőke Rita készíti elő a *Dialogus de remedio amoris* kritikai kiadását; Tröster és Iohannes de Castro Romano (Giacomo di Castroromano) Vitéz Jánoshoz és Janus Pannoniushoz intézett leveleit, vala-

Tröster az 1420-as évek elején születhetett, neve először az 1440-es évek második felében bukkan fel Aeneas Silvius bécsi levelezésében, talán azonosítható egy familiárral, akit Aeneas 1447 áprilisában említ.²⁶ Baccalaureátust szerzett a bécsi egyetemen, és ezt követően került Aeneas Silvius és a császár római kancelláriájának szűkebb körébe. Ahogy Paul Heinig megállapította, 1448, Kaspar Schlick eltávozása, majd halála, és 1452, a császár Róma-zarándoklata között nem nagyon különült el a római királyi és az osztrák kancellária.²⁷ Tröster személyes védnöke Aeneas Silvius lesz, annak ellenére, hogy legtöbb barátja, akit művében és levelében is említ, Ulrich Sonnenberger, Wolfgang Forchtenauer és Johann Hinderbach az osztrák kancellárián tevékenykedtek. 1451-ben Aeneas Silvius meghívta unokaöccsét, Francesco Piccolominit, a későbbi III. Pius pápát testvérével, Pietróval együtt Németországba, és két barátjára bízta fiatal unokaöccsét: Trösterre és Nicolas von Wartenbergre, aki Aeneas Silvius *Amoris illeciti medela*, azaz a Tiltott szerelem orvossága című levelének címzettje lesz.²⁸

E szépen induló udvari karriert egy rosszul végződő szöktetési kísérlet törte ketté. Caspar Wendel, V. László király nevelője, és szintén kancelláriai alkalmazott, a császár 1452. évi római útja alkalmával meg akarta szöktetni az ifjú királyt – Aeneas Silvius később III. Frigyesről írt munkája szerint azért, mert abban bízott, hogy a király majd püspökké nevezi ki őt. Aeneas szerint Caspar Wendel²⁹ már indulás előtt egyeztetett Grazban az egri püspökkel, hogy ha Itáliába indulva a császár Lászlót Stá-

---

mint Jacobus Johannes de Castro Romano Vitéznek dedikált pestisértekezését (*Regimen contra pestem*; Graz, Zentralbibliothek der Wiener Franziskanerprovinz, Codex Fratrum Minorum Graecensis A 67/36, ff. 97–106.) a közeljövőben publikáljuk. Vö. Szilágyi Emőke Rita, „Ajánlás bécsi módra. Enea Silvio Piccolomini ajánlólevele Johannes Trösterről Vitéz Jánosnak 1454 nyarán, in *Thesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest: rec.iti, 2010, 125–132.

²⁶ Életéről ld. Franz Josef Worstbrock, „Johannes Tröster”, in *Verfasserlexikon: Die deutsche Literatur des Mittelalters*, Begr. von Wolfgang Stammler, fortgef. von Karl Langosch, hg. von Burghart Wachinger, Berlin, 1995, IX, 1078–1083; Paul Lehmann, „Dr. Johannes Tröster, ein humanistisch gesinnter Wohltäter Bayerischer Büchersammlungen”, *Historisches Jahrbuch* 60 (1940), 646–663 (= Id., *Erforschung des Mittelalters*, Bd. 4., Stuttgart, 1961, 336–352); Mariarosa Cortesi, „Zur Büchersammlung des Johannes Tröster (†1485)”, in *Der Humanismus an der Universität Leipzig, Pirkheimer Jahrbuch* 2008, 217–232; Michaela Schuller-Juckes, „Johannes Tröster als früher Auftraggeber des Salzburger Buchkünstlers Ulrich Schreier“, in uo. 233–246. Ezeket várhatólag több új részlettel egészítik ki Szilágyi Emőke tanulmányai.

²⁷ Paul-Joachim Heinig, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493)*, 1. Bd., *Hof, Regierung, Politik*, Köln, 1997, 622–624.

²⁸ Ld. Alfred A. Strnad, „Francesco Todeschini-Piccolomini. Politik und Mäzenentum im Quattrocento”, *Römische Historische Mitteilungen* 8/9, 1964–66, 101–425, kül. 120–126.

²⁹ Vele talán Vitéz is kapcsolatban állt. Egyik müncheni Livius-kódexében (clm 15731) maradt fenn egy cédula egy listával, vélhetően az elintézendő dolgokról: „de decimis // **de literis casparis** // de Jo. pongracz // de dominico preposito // de Nicolao Banfy // de Stephano Bathor” Ld. Fraknói Vilmos, „Vitéz János Livius-kódexei”, *Magyar Könyvszemle* 1880, 11.

jerországba küldené, akkor kiszabadítják. A püspök azonban hiába várt rájuk lovasokkal, tervük nem járt sikerrel, mert V. László is követte a császárt Itáliába. Miután Firenzében sikertelenül próbálta megszöktetni a királyt, Verona felé menekült, de a császár köröztetni kezdte. Elfogása után Velencének szolgáltatták ki, ahol átadták Aeneas Silvius pápai legátusnak, és börtönben is maradt „nobis tandem iudicandus traditus est: et usque in hanc diem in carcere custoditur”. Caspar Wendel kalandja miatt Tröster is menekülni kényszerült, bár azt pontosan nem tudjuk, hogy milyen kapcsolat volt közöttük. Mindenesetre Aeneas Silvius tisztában volt vele, hogy Tröster csak áldozat volt ebben a történetben, és amikor 1453-ban levélben arra kérte Tröster Aeneast, hogy eszközöljön ki számára kegyelmet a császárnál, ezt az olasz humanista gyorsan megtette, és biztosította arról, hogy szabadon közlekedhet a császár felségterületén. Állást azonban nem tudott szerezni a kegyvesztett Tröster számára, és az ezért volt kénytelen magyar mecénáshoz fordulni azzal a művével, amellyel az udvar kegyét akarta újra elnyerni maga számára: a *Szerelem orvosságáról* szóló értekezésével.

A brnói Mk 96 kéziratban található levélgyűjtemény számunkra legérdekesebb darabjait Tröster egy János nevű váradi püspökhöz írta, akit az 1950-es évek végén készült katalógus Filipec Jánossal azonosított,³⁰ azonban a dátumból, 1454-ből nyilvánvaló, hogy Vitéz János a címzett, nem pedig Filipec, aki 1476–90 között volt váradi püspök. Négy levél szól magyarországi címzetthez,³¹ és az első, 1454. szeptember 14-én Prágából keltezett episztola e szavakkal kezdődik:

„Hogy itthoni, és kortárs emberekről szóljak, többen mesélték nekem, tisztelendő atyám, hogy annak a koperi születésű Pier Paolo Vergeriónak az volt a szavajárása, hogy *a halandók közt nincs üdvösebb dolog, mint a kiváló emberek barátjának lenni, és az ő tiszteletüket és szeretetüket kívívni.*”

Levelének kezdősora arról árulkodik, hogy Tröster arra gondolt, Vitéz szemében kedves dolog lesz Pier Paolo Vergerio nevét felidézni, szokott mondására hivatkozni, és ott *domesticus*, házi, itthoni szerzőként megemlíteni.

A Vitéz és Vergerio közt fennálló kapcsolatot tehát megerősíteni látszik Tröster levele, amelyből annyi biztosan kiderül, hogy 1454 őszén egy mecénáskereső német humanista azt gondolta, hogy Vitéz számára kedves lesz Vergerio nevének említése. Kicsit elbizonytalanodhatunk azonban, ha utánajárunk, hogy a kivülálló bécsi humanista kitől és hogyan hallhatott Vergerio budai tevékenységéről. A kulcs valószínűleg is-

³⁰ Dokoupil (vö. 23. j.), 166–167.

³¹ 149v-151r: Johanni ep. waradiensis Johannes Tröster (Prága, 1454. szept. 14); 151r-152r: Johannes tröster ad Johannem panonum Reuerendissimi patris episcopi waradiensis fratrem (Prága, 1454. okt. 2., Janus a levél szerint ekkor érkezett Prágába); 152r-152v: Johanni episcopo waradiensis ac excellentissimi regis regnique hungarie cancellario dignissimo Johannes Troster (Bécs, 1454. nov. 26); 153r-153v: Reuerendissimo patri ac d. d. Episcopo waradiensis Cancellario dignissimo Jacobus de Castro Romano Cesaris phisicus (Bécsújhely, 1454. nov. 20).

mét Aeneas Silvius Piccolomini személyében rejlik, aki megemlékezik későbbi, *Európáról* írott munkájában is Vergeriőről, ugyanabban a formában használva a nevét, ahogy Tröster.³² A Tröster által idézett, közhelyes, de mégiscsak Vergeriótól származó mondást ebben a formában egyetlen fennmaradt művéből sem ismerjük, bár leveleiben előfordul hasonló toposzjellegű levélkezdés.³³ Viszont épp az Európáról szóló munkában említi Piccolomini Vergeriusról, hogy „összehasonlította a görög és a barbár barátságot.”³⁴ A félmondat, ahogy Leonard Smith már megfejtette, Plutarkhos értekezéseire utal – Vergerio elveszett fordításában – tehát Piccolomini ezt a tematikusan kapcsolódó értekezést is Tröster figyelmébe ajánlhatta.³⁵

Abban az évben, mikor Tröster épp Vitéz Jánoshoz szóló levelét írta, mestere, Aeneas Silvius komolyabban foglalkozott Vergerióval, méghozzá annak Arrianos-fordítása miatt. Aeneas 1454. január 27-i, Antonio Beccadellihez, a nápolyi királyi titkárhoz írt levelében meséli el,³⁶ hogy három éve (tehát 1451-ben vagy 50-ben) Nápolyban Beccadelli megkérdezte tőle, miért van olyan hosszú ideig Németországban, és miért nem fedez fel legalább egy ismeretlen kéziratot ott, ahonnan oly sok szöveg került már elő. Mikor Piccolomini erre azt mondta neki, hogy tud arról, hogy Vergerio lefordította Arrianost, a palermoi humanista arra bízta, hogy küldje el Alfonz királynak. De 1454-ig nem merte rábízni senkire a kéziratot, mert az rossz állapotban volt, Vergerio sajátkezü lejegyzésében („prima editio est Pauli, sua manu conscripta”, „volumen est papyreum, lacerum et vetustate consumptum.”) Könnyen lehet, hogy Tröster az Arrianos-kézirat kapcsán találkozott Vergerio nevével, és csak Aeneas Silvius elbeszéléséből tudott bármit is róla.³⁷

³² „Paulus Vergerius Iustinopolitanus”

³³ Pl. 29. levele kezdetén: „ea enim vera amicitia, in unaquaque condicione sua iura deposcens, ut a presentibus amicis, sic et ab absentibus officia sua exigit, imperiosaque precipit, ut nullum tempus, nullam partem vite nostre suis muneribus vacuum sinamus. duo autem sunt, ut plenissime nosti, eius officia: unum amicis invicem benefacere, quod hic fiducia animi petendo, hinc liberaliter dando consumitur; alterum colloqui et mutuas animi affectiones exprimere, quod inter presenter coeundo, convivendo conversandoque fit, inter absentes autem alterum alteri scribendo et fidelibus litteris colloquendo.” (Vergerio, *L'Epistolario* [vö. 7. j.], 56–57). Hasonló gondolat fordul még elő Guarino Vergeriéhoz intézett levelében (1415. aug. 27): „nam quid mihi optabilius, quid in vita magnificentius contingere potest, quam ut excellentissimis et 'in omni laudis genere laudatissimis viris' placere dicar?” (uo. 358).

³⁴ „Scripsit de ingenuis moribus, graecas ac barbaras amicitias comparavit” (Vergerio, uo. 482).

³⁵ A *Quomodo adulator ab amico internoscatur?*-nak (*Moralia* 48e–74e) csak Guarinótól maradt fenn fordítása (De assentatoris et amici differentia), amely 1444 előtt elkészült. (Vergerio, uo. 482).

³⁶ *Der Briefwechsel* (vö. 23. j.), ed. Wolkan III/1, n. 249, p. 435–437.

³⁷ Aeneas már 1450. februárjában ismerhette Arrianost, mert a *De liberorum educatione* sajátkezü kéziratában hivatkozik rá: „sunt et historici legendi pueris ut Livius atque Salustius: quamvis ad eorum intelligentiam profectu sit opus Justinus et Quintus Curtius et, quem Petrus Paulus transtulit, Arrianus, in quibus vera, non fabulosa sunt, Alexandri gesta percurri debebunt”. (*Der Briefwechsel*, ed. Wolkan, II, 144). Vergerio ugyanezt mondja Arrianoszról: Arrianosz megbízhatóbb, mint a többi szerző, és kevesebb benne a mesészerű elem (Vergerio, *L'Epistolario* [vö. 7. j.], 382–383). A kézirat

Tröster, akinek 1454 előtti magyar kapcsolatairól nem tudunk, minden bizonnyal Aeneástól szerezte értesüléseit nem csak Vergeriőről, hanem a magyar humanista elittről is. Piccolomini már az 1440-es évektől közeli kapcsolatban állt Vitézzel, és épp a Vergerio halála körüli időszakban kezdi humanista levélírása kifejteni a hatását a bécsi körökben, 1443-ban Ludwig Scheitner kamarai írnok, majd Wenzel von Bochow, prágai klerikus gyűjteni kezdik leveleit.³⁸ Ekkor, 1443–46 között áll össze első levélgyűjteménye a bécsi környezetben.³⁹ 1444–45-ben kétszer is szónoklatot tart az egyetemen, a jogi fakultás félélvnyitóján, és egy disputáció alkalmával, mindkét alkalommal a költészet és az antik szerzők tanulmányozásának fontosságát hangsúlyozva a képzésben.⁴⁰ Piccolomini már ekkor számon tarthatta a Budán élő Vergeriőt, és emiatt az a valószínűleg tőle származó információ, hogy Vitéz számára kedves lehetett Vergerio emléke, minden bizonnyal hiteles lehet.

A levél betűhív kiadása (Brno, Moravská zemská knihovna, Mk 96, 149v-151r):⁴¹

R[everendissi]mo in Ch[rist]o p[at]ri ac d[omi]no d[omi]no Johanni ep[iscop]o waradiensi ac excellentissimi regis regni que hungarie cancellario dignissimo Johannes tröster commendacionem dicit humilem.

Retulere plurimi pater reuerendissime vt de domesticis nostrique eui gentibus dicam Iustinopolitanum illum petrum paulum vergerium semper id in ore sol[i]tum habuisse nichil inter mortales felicius quam preclarorum hominum familiaritate potiri ab hys obseruari diligique. Neque immerito magno etenim ubique virtus precio extimatur facitque ex mortalibus immortales similes dysque homines. Neque nostri eui pre[150r]claros viros ut de priscis sileam ab eo dissensisse minime uideor fecit hoc caspar slick trium regum cancellarius tuus antecessor ut de viuis loquar facit hoc reuerendissimus stringoniensis⁴² Sentit iuris peritus baciensis⁴³ Approbat studiosissimus optimarum arcium meique amantissimus Gurciensis.⁴⁴ Ostendunt ceteri simillimi antistites prelati gloriosi regni et tu horum

---

további sorsáról ld. még Voigt, *Die Wiederbelebung* (vö. 23. j.), II, 176 és ld. John M. Mcmanamon, *Pierpaolo Vergerio the Elder: the Humanist as Orator*, Tempe, Ariz., 1996, 157–158.

³⁸ Helmrath, *Vestigia Aeneae imitari*, 121. Ld. még Simone Iaria, „Tra Basilea e Vienna: Letture umanistiche di Enea Silvio Piccolomini e la frequentazione della 'Biblioteca' di Francesco Pizzolpasso”, *Humanistica Lovaniensia* 52 (2003) 1–32.

³⁹ A müncheni clm 12725 hagyományozza. Ld. H. A. Genzsch, „Die Anlage der ältesten Sammlung von Briefen Enea Silvio Piccolominis”, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte* 46 (1932) 372–464 és Christian Kiening, „Aeneas Silvius, Egidius Gruber und der Ackermann, Rhetorik und Zeitgeschichte in der Münchener Sammelhandschrift clm 27063”, *Zeitschrift für deutsches Altertum* 123 (1994) 130–173, itt 140–142.

⁴⁰ Uo., és Alphonse Lhotsky, *Wiener Artistenfakultät, 1365-1497*, Graz, 1965, 263–273.

⁴¹ A levél egyetlen példányban maradt fenn, de a kézirat igen sietősen készült pontatlan másolat. Ezért jobbnak látom a szöveget a rövidítések feloldásával, de a lehető legpontosabban közölni.

⁴² i. e. archiepiscopus, Széchy Dénes.

⁴³ Raphael Herczeg de Zékcheő? (1450–1456). Vö. Gams, *Series epp.* 372.

⁴⁴ Ulrich Sonnenberger 1454. január 20-án lett gurki püspökké felszentelve, ld. Jakob Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk (1072–1822)*, Klagenfurt, 1969, 237.

clarissimus omnium ut inter se altero alius ita potitur ut quorundam philosophorum in hys probato⁴⁵ opinio uidetur, vt in omnes vnam ab immortalibus dys sparsisse animam⁴⁶ putabant ita singula quaedam cum animi sinceritate faciunt / ut a stoycis minime [dis]senciunt, qui homines hominum causa generatos esse dixerunt ut alyis aly prodesse possint.⁴⁷ Agit id innata eorum bonitas virtusque prestantissima ut de natura deorum cicero ait. *Nichil uirtute amabilius quam qui adeptus fuerit ubique erit gencium diligeretur*,⁴⁸ postulat id amor patrie necessitas quoque summa ut et mecum necesse est plures senciant / nisi tantus inter hos amor atque familiaritas esset Nosque hoc in loco austrensisque populus an machometum aut summum ipsum philosophum⁴⁹ coli uideremus Ambiguitas haut ulla. ostendunt in dies cum ita periculum pro patria opponunt ut iam pro sanctos (!) ferro et igne cesos ab infensissimis barbaris cum Iuliano illo diuo cardinali⁵⁰ et paulo ante postque semper uisum est neque pericula neque genera⁵¹ eciam mortis in wlgaria⁵² timuere taliter [150v] ut ne dum togati, verum et armis patriam iureque fidei scutum defenda[n]t. Et si uniuersus te populus obseruat in primis ipse gloriosus ladislaus rex qui regnum gubernandum plurimum (sic!) inter paucos commisit Ipseque cesar apud quem fides plurimum ualet tua Reuerendissimus dominus senensis eneas meus preceptor qui in suis scriptis ac dictis immortalitatem parat / quantus et qualis diceris (nisi maximus) dicere me magis diminuere quam augere est, cum neque ingeniolum michi est Neque illustrium factis virorum id attigerim. Id quia plurimi admirantur ut propria nobilitate animique natura que in sola uirtute posita est attigeris omnia ut ea que tibi debentur (vniuersa quidem merito) Id non tuorum parentum qui optimi licet fuere, animo tamen magis nobiles quam bonis, neque hereditate, que plurimum tumentes facit homines / Sed tua optima natura Et sic ut ad ceptum redeam Neque tu a uergery illius petri pauli sententia uideris dissentire cum ea familiaritate potiaris vt dubium multis sit uter felicior an tu tanto a te instituto rege regnoque, an rex vniuersusque populus tanto cancellario. Ego uero homuncio nescio quo fato ita institutus ut ne dum a probatis verum et excellentissimis semper et obseruari atque amari uelim cum id sencio nullo in loco commercio carere uirtutem cum eo studio singuli trahimur vt preclare inquit cicero ut laudes meritis equentur⁵³ / Tuam doctissimam insuper atque reuerenciam⁵⁴ paternitatem nunc sequor que regis pre se fert effigiem licet mala me fata in hunc [151r] usque diem semper impeduere que singula malum quod conceperint expiasse nunc certe crede. Te humanissime pater apud quem et regum regnique fides est, penes quem post ytalos humanarum studia plurimum ualere scio / cum et regno populisque leges das, regemque instituis, scisque ignauiam regum non ferre regna Johannem qui hoc die et datus est et commendatus suscipe / cumque intuere et eam quasi tuis iohanni⁵⁵ gorroque⁵⁶ doctis ferrarie studentibus legalita[tem] quia⁵⁷ ostendit redde / quos qui (testes

⁴⁵ lege: probata

⁴⁶ Cf. Cic. *Cato* 21, 77: „Sed credo deos immortalis sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur”

⁴⁷ Cic. *off.* 1, 7: „Sed quoniam, ut praeclare scriptum est a Platone, non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici; atque ut placet Stoicis, quae in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari; homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliiis alii prodesse possent”

⁴⁸ Cic. *Nat. deor.* 1, 44, 121.

⁴⁹ Nem világos, hogy kire vonatkozik a mondat.

⁵⁰ Giuliano Cesarini kardinális (1398–1444)

⁵¹ gna:

⁵² Bulgária (utalás a várnai ütközetre, ahol Giuliano Cesarini is életét vesztette)

⁵³ Cf. Cic. *pro Arch.* 11: „trahimur omnes studio laudis, et optimus quisque maxime gloria ducitur”

⁵⁴ lege: reverendam

⁵⁵ Janus Pannonius.

⁵⁶ Talán Gregorio (Goro) Lolli, Aeneas Silvius magántitkára, később életrajzírója.

michi sunt) in huius regi[s] aulam bis terue duxit dextram dextra tangentes letos remisit. Videbis tunc que fides regis in eum sit / que beneuolencia omnium cuius aulam ut greci aiunt a teneris unguiculis⁵⁸ obseruauit Neque preceptis caruit suis Nunc ut ductis⁵⁹ finem imponam meis singularissime pater Neque tu ignarus malis miseris succurrere didicisti Neque ego aulam licet regiam incoluerim in aspero tamen unguis nutrita⁶⁰ est mea / fortiter labores ferre didici quidque in me esse poterit quod ad nostri regis gloriam tuamque immortalitatem esse poterit vbicunque gencium expediet facturum me semper polliceor atque spondeo prage xiiij septembris anno etc. liiij.

---

⁵⁷ A *legalita* utáni rész kihúzza, a *quia* alatt a másoló pontozással jelezte az érthetetlen szöveget. Talán: „eumque intuere et eum quasi tuis Johanni Gorroque doctis Ferrariae studentibus legentibusque comitem redde”

⁵⁸ Cic. *Ep. fam.* I 6 3; „ἐξ ἀπαλῶν οὐνύχων”

⁵⁹ lege: dictis

⁶⁰ Cf. Seneca, *Ep.* 51, 10 „Quamlibet viam iumenta patiuntur, quorum durata in aspero unguis est.”

**FRANCESCO PETRARCA:
INVECTIVA CONTRA QUENDAM MAGNI STATUS HOMINEM
SED NULLIUS SCIENTIE AUT VIRTUTIS
C. POLEMIKUS ÍRÁSA ÉS HELYE AZ ÉLETMŰBEN**

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

A szakirodalom polemikus írások összefoglaló megnevezés alatt többnyire Petrarca négy művét tárgyalja:¹ 1. *Invective contra medicum* (1352–53); 2. *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis* (1355); 3. *De sui ipsius et multorum ignorantia* (1371); 4. *Invectiva contra eum qui maledixit Italie* (1373).² Három kifejezetten *invektívának* nevezett műről van tehát szó, továbbá a *De ignorantia*-ról, amelynek műfaji besorolása problematikus.³

Dolgozatomban a második invektívát tárgyalom. Azért esett e műre a választásom, mivel olyan kérdések kerülnek elő benne, amelyeknek az egész életműben hangsúlyos szerepük van, gyakran foglalkoztatták a költőt, és összefüggést mutatnak későbbi, jelentős írásainak (a *Familiaries* egyes darabjainak, illetve a *De sui ipsius et multorum*

---

¹ Ld. legutóbb R. Fedi, *Invito alla lettura di Petrarca*, Mursia, 2002. Ezzel a csoportosítással értek egyet magam is. Egyes monográfusok (pl. Wilkins) a *De ignorantia*-t is az invektívák közé sorolják, figyelmen kívül hagyva egyéb tartalmi-műfaji megfontolásokat. Vö. E. H. Wilkins, *Vita del Petrarca e La formazione del „Canzoniere”*, Feltrinelli, 1990, 333–334. E műcsoportról a közelmúltban értékes tanulmánygyűjtemény jelent meg: F. Bausi, *Petrarca antimoderno. Studi sulle invettive e sulle polemiche petrarchesche*, Cesati, 2008.

² Az *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis* (a továbbiakban rövidítve: *C. magni st.*) az alábbi kiadás alapján idézem: *Opere latine di Francesco Petrarca a cura di Antonietta Bufano con la collaborazione di Basile Aracri e Clara Kraus Reggiani*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1987. (Újranyomás, eredeti kiadás: 1975)

³ Címe is mutatja, hogy nem illeszthető be az invektívák közé, polemikus hangneme miatt azonban rokonítható velük. A mű filozófiai vonatkozásairól ld. A. Buck bevezető tanulmányát az 1993-as latin-német kiadáshoz (F. Petrarca: *De sui ipsius et multorum ignorantia – Über seine und vieler anderer Unwissenheit*, herausgegeben und eingeleitet von August Buck, Felix Meiner Verlag, 1993).

ignorantia-nak) gondolatmenetével. Petrarca ezt az invektíváját 1355-ben, milánói tartózkodása idején írta. A címzett, a „bizonyos magas állású, ám tudásnak és erénynek híján levő ember” – amint a kutatás nagy valószínűséggel igazolta⁴ – Jean de Caraman, aki korábban apostoli protonotárius, 1350-től pedig bíboros volt az avignoni udvarban, s 1361-ben hunyt el. Apjának, aki XXII. János pápa (1316–1334) unokaöccse volt, maga a pápa eszközölt ki vicomte-i méltóságot 1331-ben. Jean de Caraman „magas állása” tehát nem annyira érdemeinek, tehetségének, mint inkább családi kapcsolatainak volt köszönhető. Korábban – mint azt megtudjuk a műből – tisztelte és kedvelte Petrarcát, alázatosan és hízelgően viselkedett vele szemben, azonban idővel ezek az érzései megváltoztak, és – különösen bíborosi kinevezése után – korábbi barátságukat megtagadta, sőt bírálta a költőt.

A szakirodalom ezt az invektívát szinte csak érintőlegesen tárgyalja, s leginkább a meg nem nevezett címzett identifikálásával foglalkozik. Többnyire megemlíti még, hogy a bíboros minden bizonnyal Petrarca szemére vethette, hogy a Viscontiak, a „zsarnokok” pártfogása alatt él, s ez alól tisztázza magát. Számunkra azonban fontos, hogy ugyanez a vád ez idő tájt firenzei barátai részéről is előkerül, védekezik is ellene,⁵ továbbá e művében a *tudatlanság* vádjára is válaszol a költő, ami több mint egy évtizeddel később a *De ignorantia* egyik fő témája s filozófiai nézetei kifejtésének kiindulópontja lesz.

Petrarca támadását igen hatásosan, szinte „lerohanásszerűen” indítja: már az első – gondos retorikával megfogalmazott, több szójátékot egymás mellé állító – mondatában rövid jellemzést ad a címzetről, örültnek mondja, akinek személyét nem az erénye, hanem hivatala teszi jelentőssé. „Bevallom, nem vagy méltatlan arra, hogy egy épelméjű ember örülségedet megvesse; hiszen nem az erényed, hanem egyedül méltóságod emelt tisztségedre.”⁶ A következőkben – a gúnyos tónust megtartva – a bíboros üres pompakedveléséről szól, amely már a köznép számára is nevetséges, s ami – még ha játszadozásként, kedvtelésként is fogná fel – nem illik az életkorához. Szarkasztikus kijelentései között egy nagyon lényeges figyelmeztetést is megfogalmaz: „...a cirkusz vezetője leráncigálja ruhádat, és mezítelenül kidob téged. Akkor majd megtudod, ki is vagy, és mit tartanak rólad.”⁷ Viselkedésével a bíborosi méltóságot is meggyalázza, bár ez a korban már nem szokatlan. Ezzel Petrarca minden bizonnyal az általa oly sokszor elítélt avignoni pápai udvar erkölceire utal: „Gondold csak meg, ennek a [bíborosi] rendnek korunkban hány, nemcsak hogy gonosz és rút, de alkalmatlan és örült tagja

⁴ U. Dotti, *Vita di Petrarca*, Laterza, 1992, 309.

⁵ Vö. *Familiarum rerum libri XXI*. 15. (1359. Boccaccióknak.)

⁶ Eras, fateor, non indignus, cuius ab homine non insano facile temni posset insania; tua non virtus quidem, sed sola te dignitas dignum facit... – *C. magni st.* 1.

⁷ ...detractis ... amictibus nudum te circi rector abiciet. Tunc quid esses et quid videris intelliges... – *C. magni st.* 2.

volt.⁸ A viszonyítási pont ebben az esetben természetesen Róma; ott is voltak az antikvitásban hasonló figurák, mint pl. Nero és Catilina. A kontraszt így megkétszereződik, egyfelől Avignon és Róma áll szemben egymással, másfelől a jelen kor avignoni típusai azonosítódnak az antik Róma hírhedett elemeivel, ráadásul ennek az összehasonlításnak – s így Petrarca teljesen kiaknázza a retorikai figurában rejlő lehetőséget – vigaszul is kell szolgálnia a bíborosi rend számára. „...van, ami vigaszt jelent számára, hiszen a római előkelők és fejedelmek sorában – amelynél nem létezik híresebb – ott volt Catilina és Nero, és Krisztus apostolai között – akiknél nincs szentebb – ott volt Júdás.”⁹

Miután az „alaphangot” a fentiekkel megadta, Petrarca rátér a lényegre (*Ad rem venio*), a személyét ért támadás okát próbálja felderíteni. Író emberként hozzászólt már ahhoz, hogy tudós emberek ítéletének vesse alá műveit. Ez elkerülhetetlen, hiszen „írni és az emberek ítélete elöl elmenekülni nem volnék képes jobban, mint ragyogó fényben állva elkerülni az engem körülvevő emberek tekintetét.”¹⁰ Attól tartott, hogy a tudós emberek miként vélekednek a művéről, ezért tehát nem a bíboros ítéletétől félt; így egyelőre csupán implicit formában, de műveletlennek nevezi a címzettet. Az *ad hominem* érvelést az előzőekhez hasonlóan maró gúnnyal folytatja. Örül annak, hogy Caraman nem dicséri, hiszen ez azt jelentené, hogy némely vonatkozásban hasonlítanak egymáshoz, amit nehezen viselne el. „Ugyanúgy vágyom arra, hogy hasonlítsak a derék és művelt emberekhez, mint arra, hogy különbözzek a rosszaktól és tudatlanoktól.”¹¹ A következtetés ezek alapján levonható: a bíboros támadásának oka egymástól való különbözőségük,¹² s nem lehet kétséges, hogy ki melyik kategóriába tartozik; ám mivel már a korábbiakban kétségeit fejezte ki a címzett értelmi képességeit illetően, *expressis verbis* is elmondja: „remélem és örülök annak, hogy különbözöm a rosszaktól.”¹³

A bíboros vádjai közül először arra felel, miszerint Petrarca tudatlan lenne.¹⁴ Csofálkozik ezen a véleményen, hiszen sokan ezzel homlokegyenest ellenkező nézeten

⁸ Cogita quot non iniquos modo vel turpes nostra ille [ordo] habuit etate, sed ineptos etiam et insanos... – *C. magni st. 2.*

⁹ ...habet autem quo se ipsum consoletur, quando, inter patritios et principes Romanorum, quibus nichil est clarius, Catilina et Nero, et inter apostolos Cristi, quibus nichil est sanctius, Judas fuit. – *C. magni st. 2.*

¹⁰ ...scribere autem, et iudicia hominum effugere, non magis potui, quam in luce positus a circumstantibus non videri. – *C. magni st. 3.*

¹¹ Non magis enim opto esse michi similitudinem cum bonis ac doctis viris, quam cum malis dissimilitudinem atque indoctis. – *C. magni st. 4.*

¹² Sentio igitur mali causam: dissimilis tui sum. – *C. magni st. 4.*

¹³ ...spero et gaudeo, si dissimilis malis sim. – *C. magni st. 4.*

¹⁴ Érdemes megfigyelni, hogy a tudatlanság vádjával szembeni érvelése a több mint tíz évvel később íródott *De ignorantia*-ban számos ponton rokonságot mutat az itt felvázolt gondolatmenettel.

vannak. Eljátszik azzal a gondolattal, hogy a többiek tévednek, s a bíboros ítélete felel meg a valóságnak: „Elhiszem, hogy te helyesebb véleményt alkottál rólam, mint a többiek. Gyakran egyetlen ostoba ember véletlenül észreveszi azt, ami elkerüli sok bölcs figyelmét.”¹⁵ Ha így is van, a helyzet még nem reménytelen: hátralévő életében még sok mindent elsajátíthat, hiszen ez nem példa nélkül álló, így tett Szolón, Szókratész, Platón és Cato. Ígéretet tesz rá, hogy igyekszik „pótolni hiányosságait”: „...ó hatalmas bírám, tanulni fogok, hogy ne tűnjek oly tudatlannak számodra.”¹⁶ Ez az ironikus megjegyzés is utal arra, hogy egyáltalán nem kell komolyan vennünk a feltételezést, miszerint a bíboros magállapítása helyes lett volna; ebben az esetben az „ostoba ember” még véletlenül sem látta meg a valóságot.

Mivel nem született magyarázat a bíboros vádjára, Petrarca továbbra sem érti, miért tudatlanságát veti szemére: „Miért vádolsz tudatlansággal, hiszen korábban csodáldat tehetségemet és tudásomat?”¹⁷ Lehetséges, hogy elfelejtette a bíboros, hogy korábban ki volt. Így Petrarcának alkalma nyílik, hogy visszatekintsen, és felidézze, miként ismerkedtek meg. Barátja, Agapitus Columnensis¹⁸ mutatta be egymásnak őket. Az akkor még egyszerű protonotárius nem tett rá túlságosan kedvező benyomást: „Megléhetősen vonakodva léptem barátságra egy műveletlen emberrel, akiben nem volt semmi remény arra [...] hogy akár tanuljon, akár tanítson bármit is.”¹⁹ Agapitus kérésére azonban mégsem utasította el teljesen a protonotáriust, akiben egyetlen dicséretes vonást fedezett csupán fel, az alázatosságát a tudás iránt, amely abból fakadt, hogy valamelyest fel tudta mérni tudatlanságát. Ezt követően Petrarca feltétlen tisztelőjévé vált: „...valahányszor csak véletlenül összeakadunk, úgy viselkedtél, mintha nem is emberrel, hanem Isten angyalával találkoztál volna [...]; bármit is beszéltem, feszülten figyeltél...”²⁰ Csodálata és barátsága szavai szerint még akkor is tartott, amikor „hosszú idő után, de érdemeihez mérten túl korán”²¹ bíborossá nevezték ki. Bár ekkor már „ábrázátán felismerhetőek voltak az örültség jelei”,²² biztosította Petrarcát arról, hogy baráti érzelmei változatlanok: „...biztosítalak arról, hogy e dicsőségem nem rabol el

¹⁵ Credo te [...] rectius de me sensisse quam reliquos. Sepe casu aliquo vidit stultus unus, quod multi non viderant sapientes. – *C. magni st. 5.*

¹⁶ ...magne censor, discam aliquid, quo non tam indoctus videar tibi. – *C. magni st. 5.*

¹⁷ Quomodo autem michi tunc ignorantiam obiectares, cuius in primis ingenium ac scientiam mirabarís? – *C. magni st. 6.*

¹⁸ Agapito egyes feltételezések szerint azonosítható Giovanni Colonna testvérével. Ld. Pio Rajna recenzióját (*Zeitschrift für romanische Philologie* 34 [1910] 588–603).

¹⁹ Ibam nempe invitus in amicitiam illiterati hominis, in quo nulla [...] vel discendi vel docendi aliquid spes esset. – *C. magni st. 7.*

²⁰ ...quotiens casu aliquo tibi occurrerem, quasi angelum Dei, non hominem invenisses [...] quicquid loquerer intentus excipiens... – *C. magni st. 8.*

²¹ ...post longum tempus, multo tamen ante meritum – *C. magni st. 8.*

²² ...in fronte tua multa signa demencie licentioris agnovi... – *C. magni st. 8.*

téged tölem.”²³ Újra és újra felmerül tehát a kérdés, hogy miért változott meg a véleménye: „Mi történt, vagy mit tettem, hogy barátból – aki csodált – gyalázkodó ellenség lettél?”²⁴ A magyarázat csak az lehet, hogy korlátolt ember lévén, amikor a magas tisztségbe került, elvesztette önértékelési képességét, és úgy gondolja, hogy „képes mindenről véleményt alkotni”,²⁵ így a korábban tisztelt barátját is lenézi.

Mint a korábbiakból egyértelműen kiderült, Caramant nem tehetsége juttatta a bíborosi székbe, így Petrarcának alkalma nyílik arra, hogy kifejtse, mit adhat a sors az embereknek. Az antik szerzők szerint a sors mindenben uralkodik; ezt állítja többek között Vergilius, Sallustius, sőt még Cicero is. Ezért lehetséges, hogy a bíboros tisztségeket, gazdagságot nyert el, bár érdemtelen volt rá.²⁶ Számba veszi, hogy mit adhat a sors az embereknek: „Bevallom – ha tagadnám, éppen a te eseted cáfolna meg –, hogy a sors adhat gazdagságot, hatalmat, tisztségeket, s ezekkel együtt ostobaságot, gőgöt, fennhéjázást, pöffeszkedést, önteltséget és kérkedést [...] A sors nem ad jó erkölcsöket, tehetséget, erényt, ékesszólást.”²⁷ Ez utóbbiakat egyedül Isten adhatja meg. Petrarca logikája szerint azonban kevésbé valószínű, hogy Isten tehetséget kívánna juttatni a bíborosnak, hiszen „ha akart volna neked adni, vajon ezt öregkorodra halasztotta volna?”²⁸ Bebizonyosodott tehát a bíboros tudatlansága, azonban ez még nem jelenti azt, hogy a Petrarcát részéről ért vád alaptalan lenne, így szükséges a tudatlanság fogalmának pontosítása, hogy a vita lezáródhasson: „...jól tudom, hogy az emberi elmére nézve nagy csapás a tudatlanság, ám ha szükséges lenne választani, mégis sokkal inkább az ártalmatlan tudatlanságot, mint a vétkes tudást választanám.”²⁹ A hozzá közelálló Szent Ágostont idézve jegyzi meg, hogy az emberek a nyelvtani szabályokra jobban odafigyelnek, mint az isteni parancsolatokra.³⁰ Ez a gondolatmenet vezet el a következtetéshez: „...mindig azt kívántam, hogy inkább jobb ember legyek, mint művelt.”³¹

A tudatlanság vádját Petrarca tehát elintézettnek tekintheti. Nem cáfolta meg ugyan, azonban egyrészt ékesszólóan és maró gúnnyal elemezte a bíboros ostobaságát és üres

²³ ...obtestorque te ne ... hoc michi glorie genus eripiat... – *C. magni st. 8.*

²⁴ ...quid accidit, aut quid feci, ut de miratore amico detractor hostis evaseris? – *C. magni st. 8.*

²⁵ ...tibi videaris posse de omnibus iudicare. – *C. magni st. 8.*

²⁶ Itaque liceat illi [sc. Fortunae] ad te bonis debitos honores divitiasque transferre. – *C. magni st. 8.*

²⁷ Ego autem opes, potentiam, honores, cumque his stultitiam, superbiam, elationem, iactantiam, presumptionem, vaniloquium dare illam fateor, ne, si negem, te teste, redarguar. [...] Non dat fortuna mores bonos, non ingenium, non virtutem, non facundiam. – *C. magni st. 8. és 9.*

²⁸ ...si tibi illud dare voluisset, an in senium distulisset.” – *C. magni st. 8.*

²⁹ ...humanae mentis ingens malum ignorantiam non ignoro, ut sit tamen necessitas optionis, multo magis ignorantiam innocentem eligam, quam scientiam peccatricem.” – *C. magni st. 9.*

³⁰ Vö. Szent Ágoston, *Vallomások* I. 18. 29.

³¹ ...semper optaverim, melior potius esse quam doctior... – *C. magni st. 9.* – Ezzel már itt ki mondja a több mint egy évtizeddel későbbi *De ignorantia* egyik alaptételét, amelyet ott részletesen kifejti: ...maluerim bonus esse quam doctus... (34)

felfuvalkodottságát, másrészt kifejtette a tudással kapcsolatos elveit. A tudás nincs közvetlen összefüggésben az ember számára legfontosabb cél, az üdvösség elérésével, tehát a jámbor tudatlanság ebből a szempontból sokkalta hasznosabb, mint a tudás, ha az erkölcsileg kifogásolható cselekedetekkel, életmóddal jár együtt.

A második vád más jellegű, Petrarca életmódjára vonatkozik, pontosabban arra, hogy befolyásos patrónusok támogatják, akik azonban zsarnokok, s ez a tény rossz fényt vet rá. „...gyakran ismételted, hogy a zsarnokok, akiknek fennhatósága alatt élek – mint mondod –, szegények és özvegyek munkájából élnek.”³² Ezt Petrarca elismeri, hozzátéve, hogy ez minden uralkodóra igaz. Nem mindegy azonban, ki hogyan él hatalmával: „azt lehet a legjobbnak mondani, aki kevésbé rossz.”³³ Miután ezt leszögezte, hosszasan és részletesen elemzi a bíboros életmódját, gazdagságát, szembeállítva Krisztus és a bibliai szentek szegénységével. „Honnan van, kérlek, fényűzésed és Péter szokásaitól annyira elütő életmódod? Honnan van aranyozott gerendázatú díszes háza, ha a szent atyák barlangokban vagy szabad ég alatt éjszakáztak? Honnan van ágyadon bíbortakaró és pehelypárna, ha Jákob a puszta földön feküdt és szent fejét kemény kőre hajtotta le? S végül honnan van bíbortakarós paripád, ha Krisztus számaron ült?”³⁴ Mindezt természetesen „Krisztus éhező szegényei” biztosítják számára. A bíboros ráadásul sokkal inkább vágyik a gazdagságra és a fényűzésre, mint az uralkodók általában: „...azok közül, akiket zsarnokoknak nevezel, senki sem áhítozik oly mohón a rablott zsákmányra vagy az ajándékokra, mint te.”³⁵ Saját családját sem kímélte, támogatóit is kiforgatta vagyonukból, ezért leginkább őt lehet a „legalávalóbb zsarnoknak” nevezni. Gondolatmenetével Petrarca tehát annak bizonyításához jutott el, hogy a bíboros nem vethet semmit a „zsarnokok” szemére, hiszen tulajdonképpen ő is közéjük tartozik.

Ami a zsarnokok barátságát illeti, a következőkben Petrarca e vád alól is tisztázza magát. Számos kiemelkedő személyiséget sorol fel az antikvitásból – többek között Sókratést, Platónt, Catót és Senecát³⁶ –, akik nem csupán zsarnokok uralkodása alatt éltek, hanem még baráti viszonyban is álltak velük, azonban ez morális tartásukat nem

³² sepe repetis, tyrannos, quorum, ut ais, sub ditone vitem dego, de laboribus inopum viduarumque vivere. – *C. magni st.* 10.

³³ ...ille optimus dici possit, qui minus est malus. – *C. magni st.* 10.

³⁴ Unde hic, queso, tuus luxus et Petri moribus tam dissimilis victus? Inde hec laqueata inauratis trabibus domus tua, sanctis patribus in speluncis aut sub divo pernoctantibus? Unde hic ostro et mollibus plumis instratus lectulus, Iacob humi iacente et sacrum caput supra durum lapidem reclinante? Unde demum sonipes iste purpureus, Cristo super asinam reclinante? – *C. magni st.* 11.

³⁵ ...nemo omnium eorum, quos tyrannos vocas, aut rapinis aut muneribus tam ieiune inhiat, quam tu. – *C. magni st.* 11.

³⁶ Érdekes, hogy éppen a Senecához írott levelében (*Rerum familiarum libri XXIV.* 5) erőteljes kritikával illeti a filozófust Neróhoz fűződő kapcsolata miatt, s nem tartja kielégítő magyarázatnak a kisebbik rossz választásának elvét.

befolyásolta. „Az erény nem fertőződik meg a hitványság közelségétől; ugyanis [...] a szilárd elmét az erkölcsi ragály nem érinti meg.”³⁷ Önmagáról szólva pedig határozottan leszögezi, hogy lelkén egyetlen földi hatalmasság sem uralkodhat: „...lelkemen senki sem uralkodik, kivéve Őt, aki nekem lelkemet adta, vagy azt, aki szilárd meggyőződéseem szerint az Ő barátja, ám ez ritka embertípus.”³⁸ Lelke tehát független, Istenen kívül senki sem áll felette, kivéve azokat, akiknek szeretetből alárendeli magát. Ezek az emberek azonban sokfélék lehetnek, „...alacsony rangúak, híresek, pápák és királyok egyaránt”,³⁹ nem a helyzetük számít, hanem erényük. Barátairól van tehát szó, akik mellett szeretetből élete végéig kitart.⁴⁰

Lelkével szemben azonban teste nem élvez teljes szabadságot: „Másik részem, ez a földi, szükségképpen alárendelt azon terület urainak, ahol lakik.”⁴¹ Csak néhányan uralkodnak az egész emberi nem felett, tehát a többség alattvalói helyzetben van. Bárhová is megy, az egész földkerekségen mindenütt így van. Nem jobb azonban az uralkodók helyzete sem, mert tőlük „nem fél jobban a nép, mint ők a néptől.”⁴² Petrarca filozofikus gondolatmenete szinte észrevétlenül vált át gyilkos iróniára, hogy ismét indirekt módon a bíboros zsarnokságát még jobban kiemelje. „Bevallom, van egy szent hely, ahol te laksz, ahol jelenléteddel és megfontoltságoddal, ó második Saturnus vagy Augustus, ismét megteremtetted az aranykort. [...] Mondom, valóban szent az a hely, ahol laksz! Ilyen értelemben beszél Vergilius a gyógyíthatatlan betegség szent tüzéről, a szent aranyéhségről, az alvilág szent kapujáról.”⁴³ Petrarca nem kommentálja tovább ezt a részletet, hiszen *sapientia sat*, hanem minden átmenet nélkül rátér a Viscontiak jellemzésére és saját életére.

Miután kimentette magát a zsarnokság haszonélvezőjeként ellene megfogalmazott vád alól, visszatér a türannisz fogalmának körülírásához. Véleménye szerint a Viscontiak egyáltalán nem tekinthetők zsarnoknak, sokkal inkább „a haza kormányzói, nem pedig zsarnokok; számukra ugyanúgy ismeretlen a zsarnoki lelkület, mint számodra a

---

³⁷ Nec infecta est virtus in vicinitate nequitie; nam [...] solidas mentes morum contagia non attingunt. – *C. magni st.* 12.

³⁸ Animo quidem sub nullo sum, nisi sub Illo qui michi animum dedit, aut sub aliquo quem valde Illi amicum ipse michi persuaserim, rarum genus. – *C. magni st.* 12.

³⁹ ...et humiles et illustres et pontifices ... et reges... – *C. magni st.* 12.

⁴⁰ Ez a hely fontos adalék ahhoz, hogy Petrarca miként értelmezi a barátságot.

⁴¹ Pars autem mei altera hec terrestres terrarum dominis quorum loca incolit subdita sit oportet. – *C. magni st.* 12.

⁴² ...non formidolosiores populis quam populi illis sunt. – *C. magni st.* 12.

⁴³ Unus est, fateor, sacer locus, ubi tu degis, ubi tua presentia tuisque consiliis, Saturne alter vel Auguste, aureum seculum renovasti. [...] Vere, inquam, locus sacer, quem inhabitas! Sic apud Virgilium, „sacer ignis” insanabilis morbi, „sacra fames auri”, „sacrae portae” dicuntur inferni.” – *C. magni st.* 12.

méltányosság és igazságosság”.⁴⁴ Élesen szemben áll tehát Milánó urainak kormányzói módszere a bíboroséval, aki „úgy vársz hasznot az emberektől, mint a barmoktól, és sokkal többre tartod a hasznos kerítőt, mint a hasznot nem hajtó filozófust.”⁴⁵ Ha megváltozna a helyzet Milánóban, Petrarca máshová költözhetne. S még ha igaz is lenne a zsarnokság vádja, a költőnek nem sok köze van a város uraihoz, hiszen: „a területükön, nem a házukban lakom”.⁴⁶ A Viscontiak jóindulatukkal, bőkezűségükkel tüntetik ki, nem kell részt vennie a kormányzás adminisztratív teendőiben, biztosítják számára a nyugalmat, csendet és a szabadságot. Összefoglalóan a kérdésről annyit lehet mondani, hogy „ők nem zsarnokok, én pedig a lehető legnagyobb mértékben szabad vagyok”.⁴⁷ Arról pedig, hogy mit tart a bíboros már az előzőekben is részletesen taglalt kormányzási módszereiről, amelyek a Milánó felett uralkodó Viscontiakéval összevetve még inkább gyalázatosnak tűnnek, igen határozott kijelentést tesz. „Ha a ...sors arra kényszerít, hogy szolga legyek, feltett szándékom, hogy sehol ne érezzem rosszul magam, csak ne jussak a te uralmad alá...”⁴⁸

Petrarca tehát mindkét vádat megcáfolta, sőt visszájukra fordítva a bíboros ellen használta fel. Nem kétséges számára sem, hogy írásával felkelti Caraman bosszúvágyát, ezért – jóllehet az invektíva érdemi részét tekintve már befejeződhetne – még egy kis részt hozzákapcsol. Felhívja a bíboros figyelmét arra, hogy nem tudja megfélemlíteni: „Úgy gondolom, azt reméled, hogy nagy méltóságodtól megijedek. Tévedsz; senkitől sem félek, csak attól, akit szeretek; téged nem szeretlek, mert nem engeded; erkölcsöidet és gögödet, valamint gögösséged okát, nagy méltóságodat pedig utálom.”⁴⁹ Figyelmezteti a bíborost, hogy mindeddig senkinek sem sikerült őt megfélemlítenie, bár igen nagy hatalmú emberek próbálkoztak ezzel.⁵⁰ Azáltal, hogy Caraman esetleg kísérletet tesz a költő megfélemlítésére, csupán még inkább megvetésre méltóvá válik.⁵¹

Petrarca érzése ebben az invektívájában már számos ponton hasonlóságot mutat a több mint egy évtizeddel később keletkezett *De ignorantia*-val. Az egyik vád itt is az

⁴⁴ ...rectores patriae, non tyranni; tamque omnis tyrannici spiritus quam tu equitatis ac iustitiae sunt expertes. – *C. magni st. 12.*

⁴⁵ ...ex hominibus, quasi ex pecudibus, lucrum queris, multoque pluris lenonem utilem facis, quam inutilem philosophum. – *C. magni st. 12.*

⁴⁶ ...in illorum terris, non domibus habito. – *C. magni st. 12.*

⁴⁷ ...neque hos tyrannos, meque esse liberrimum. – *C. magni st. 12.*

⁴⁸ Et si ... servum esse sors adigat, hoc animo sum, ut nosquam male sim futurus, modo sub te non sim... – *C. magni st. 12.*

⁴⁹ Tu me quidem, ut intelligo, magnitudine tua territum iri speras. Falleris; nullum timeo, nisi quem diligo; te non diligo, quia non sinis; mores autem ac superbiam superbieque causam, magnitudinem tuam odi. – *C. magni st. 13.*

⁵⁰ Erre vonatkozóan ld. P. G. Ricci, „Il Petrarca e Brizio Visconti”, in: *Leonardo XVI.* (1947) 337–345.

⁵¹ Terribilis fieri optabas: contemptibilis factus es. – *C. magni st. 13.*

ignorantia, amelyet nem csupán visszafordít a vádlóra, hanem részben, pontosabban definiálva el is fogad az „inkább jó ember legyek, mint tudós” gondolat jegyében, azaz a jámborságot előbbre valónak tartja az olyan műveltség fitogtatásánál, amely nem jár együtt az erkölccsel. A barátság is mindkét műben hangsúlyosan van jelen. Bár itt lát-szólag csak egy részletkérdés kifejtésének egyik elemeként (lelke szabad) szerepel, azonban ha kiemeljük a gondolatsorból, feltűnik, hogy rendkívüli fontossággal bír Petrarca számára: Isten mellett a barátai azok, akiknek alárendeli magát! A két – tematikáját tekintve is összevethető – műben meglévő gondolati rokonság és azonosság még egy fontos mozzanatot is feltár: Petrarca gondolkodásának következetességét és koherenciáját.

EGY PETRARCÁNAK TULAJDONÍTOTT VERGERIO-HELY A SZALKAI-KÓDEXBEN (1489/90)

LENGYEL RÉKA

Mészáros István a Szalkai-kódex keletkezését, jellegzetességeit, és a sárospataki iskola történetét, működését tárgyaló monográfiája egyik rövid fejezetében méltatja Szalkai László későbbi esztergomi érsek tanárának, Kisvárdai Jánosnak műveltségét.¹ Szalkai órai jegyzetei alapján egyértelműen megállapítható, hogy Kisvárdai – azon túl, hogy jártas volt a *studia humanitatis* egyes ágaiban – alaposan ismerte mind az antik, mind a keresztény irodalmat. A kolligátum 172. lapján olvasható egyik bejegyzés szerint az itáliai humanisták legnagyobbika, Petrarca neve sem volt ismeretlen a sárospataki plébániai iskola tanára számára. Mészáros az alábbiak szerint idézi a kódex sorait:

Verum Franciscus Petrarcha de eruditione puerorum similiter dicit et declarat, quas materias perlegere debemus et quos preceptores sequi et habere conveniat, cum dicit in has rationes: animadvertendum, quod non modicum maiora illa praecepta, quae pro minoribus traduntur. Scilicet est prima, quod tironum elementam ab optimis praeceptoribus accipere convenit et ex autoribus librorum [...] optimis.

Qua ratione et Philippus rex Macedonum primas litteras ab Aristotele discere Alexandrum voluit. Et veteres Romani suos liberos scholae manicipantes in Vergilio primo erudiri curabant. Optima utique ratione, nam quod semen intibus insitum est, alte radices mittit, sed facile divelli vi ulla potest, ergo sic meliorizantur (sic!). (172 v)²

Mészáros feltételezése szerint, mivel Petrarcának nincsen olyan műve, mely a *De eruditione puerorum* címet viselné, Kisvárdai ezen a helyen talán az itáliai humanista

---

¹ Mészáros István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Budapest, Akadémiai, 1972, 255–258. – Köszönöm Szörényi Lászlónak, hogy néhány éve felhívta a figyelmemet erre a könyvre és benne a Petrarca-utalásra.

² Uo., 256. – A szöveg hely némileg romlott, erről ld. alább.

De remediis utriusque fortunae (A jó- és a balszerencse orvosságai) című írásának megállapításait idézte. Ebben ugyanis több olyan fejezetet találunk, melyben szó esik a gyermekek neveléséről, ilyen például a *De filii fortitudine et magnanimitate* (A fiúk vitézsége és bátorsága, I 73), a *De excellenti praeceptore* (A kiváló tanár, I 80), a *De insigni discipulo* (A kiemelkedő diák, I 81). Mészáros egyik fejezetben sem találta meg a Szalkai-kódexben olvasható részletet, megjegyzi viszont, hogy Nagy Sándort Petrarca említi az első könyv 41. fejezetében. Az sem kerüli el a figyelmét, hogy Fülöp makedón királyra egy helyütt Quintilianus is hasonlóképpen utal (*Institutiones oratoriae*, I, 1. 23).

Kisvárdai Jánosról igen keveset tudunk, de az bizonyos, hogy 1481-től négy-öt éven keresztül a krakkói egyetem hallgatója volt. Széleskörű humanista műveltségre tett szert, és kétségtelenül hallhatott Petrarca műveiről is, talán olvasta is egyiket-másikat. A Petrarca-művek utóéletének korai történetét, a szövegek itáliai és európai elterjedésének sajátosságait illetően igen alapos ismeretekkel rendelkezünk. Ezek alapján kijelenthető, hogy Petrarca 14-15. századi recepcióját latin nyelvű műveinek gyors tempóban történő, Itáliából kiinduló s igen nagy hatósugarú terjedése jellemzi, szemben a népi nyelven íródott szövegek olasz nyelvterületen való széleskörű ismeretével, hatásával, de szinte teljes ismeretlenségével az ország határain kívül.³ Fennmaradt kéziratának magas száma (amihez nagyon korán elkészülő fordításainak szövegét megőrző kódexek is hozzájárulnak) egyértelművé teszik továbbá, hogy a latin nyelvű művek közül a *De remediis utriusque fortunae* volt az, mely a kezdetektől a legtöbb olasz és más nemzetiségű másolóra, olvasóra talált.⁴ Nicholas Mann-nak 1971-re sikerült összeállítania a mai napig fellelhető, vagy hiteles leírásokból ismeretes *De remediis*-kódexek listáját.⁵ E szerint több mint százötven olyan kódexről van tudomásunk, melyekben a mű teljes latin szövege (volt) olvasható, és további közel száz, melyekben rövidített, kivonatos szövegváltozatokat, illetve fordításokat találunk (az összes közül nagyjából hetvennek csak a leírását ismerjük). Mann listáján négy olyan 14-15. századi kódex szerepel, melyek a *De remediis* teljes szövegét tartalmazzák, és ma is megtalálhatóak a krakkói Jagelló-könyvtárban.⁶ Közülük kettő (722, 725) már 1430 körül biztosan Krakkóban volt. Ez alapján kijelenthetjük, hogy Mészáros István feltételezése

³ Carlo Dionisotti, „La fortuna del Petrarca nel Quattrocento”, *Italia Medievale e Umanistica* 17 (1974) 61–113. Ld. még Petrarca két további, hasonlóan népszerű műve, a *De otio religioso* és a *De vita solitaria* olvasóiról, recepciójáról Kertész Balázné (Bíró Csilla), „Petrarca-idézetek Andreas Pannonius fennmaradt műveiben” in „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”: *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, Budapest, OSZK – Balassi, 2010, 361–371.

⁴ A *De remediis utriusque fortunae*-ről további bibliográfiával ld. Lengyel Réka, „Petrarca, a morálfilozófus”, *Tiszatáj* 2012. március, 57–64.

⁵ Nicholas Mann, „The Manuscripts of Petrarch’s ‘*De remediis*’: a Checklist”, *Italia Medievale e Umanistica* 14 (1971), 57–90.

⁶ Bibl. Jag. 721, 722 (ff. 1r-113r), 724 (ff. 1r-167r), 725. Ld. Mann, 1971, 66.

nem volt alaptalan: könnyen elképzelhető, hogy a krakkói egyetem diákjaként Kisvárdai János kezéhez is eljutott a *De remediis* egy példánya (ahogyan esetleg más Petrarca-műveké is).

A további kutatás, a *De remediis* szövegének alapos vizsgálata azonban nem vezet eredményre: sem az említett fejezetekben, sem másutt nem találunk egyetlen olyan szövegrészletet sem, ahol Petrarca szót ejtene arról, milyen fontos odafigyelni rá, hogy az ifjak tudásuk első elemeit a legjobb szerzőktől sajátítsák el. A terjedelmes műben több, Quintilianus műveire utaló hely van, Petrarca makedón Fülöpöt és Nagy Sándort is sokszor, sokféle vonatkozásban említi, de a Szalkai-kódexben olvasható adat nem fordul elő.⁷ Az ok egyszerű: a Szalkai László jegyzetfűzetében szereplő idézet forrását ugyanis nem Petrarca művei között kell keresnünk.

Solymosi Milán 2002-ben megjelent tanulmányában részletesen elemezte Pier Paolo Vergerio és Coluccio Salutati kapcsolatát, levelezésük ránk maradt darabjait.⁸ Cikkében szó esik Vergerio fő művéről, a *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adolescentiae*-ről is, melyből több részletet idéz. Az egyik idézet majdnem pontosan egybevág a Szalkai-kódexben Petrarcának tulajdonított szöveghely egy mondatával.⁹ Ha megvizsgáljuk a *De ingenuis moribus* szövegét, rá kell jönnünk, hogy a Szalkai által lejegyzett idézet teljes egészében Vergeriótól származik. Mivel a Szalkai-kódexbeli változat jelentősen eltér az eredetitől, ezt is idézem a mű 1502-es velencei kiadásából:

Ac de doctrinis quidem et ingeniis: ac utrorunque generibus ita videt diffiniendum, in quibus est id ante omnia animadvertendum, quod non modo maiora illa praecepta, quae provectoribus minoribus traduntur. Sed et prima quoque artium elementa ab optimis praeceptoribus accipere convenit et ex auribus¹⁰ non quibuslibet passim imorari sed optimis.

Qua ratione et Philippus rex Macedonum primas litteras ab Aristotele discere Alexandrum voluit. Et veteres Romani suos liberos scholae manicipantes in Vergilio primo erudiri curabant. Optima utriusque ratione, nam quod teneris mentibus insitum est, alte radices mitti, nec facile postea divelli vi ulla potest. Ergo si melioribus in initio assueuerint: illos hebebunt praecipuos: et veluti ducibus semper utentur.¹¹

⁷ A *De remediis*nek nincs modern magyar kiadása, angol egynyelvű és francia kétnyelvű kiadásai és azok mutatói azonban további információval szolgálnak az egyes szöveghelyekről. Vö. Conrad H. Rawski, *Petrarch's Remedies for Fortune Fair and Foul*, Bloomington–Indianapolis, Indiana Univ. Press, 1991, 5 voll.; Pètrarque, *Les remèdes aux deux fortunes*, vol. I. Texte et traduction, vol. II. Notes et commentaires, texte établi et traduit par Christophe Carraud, Grenoble, Millon, 2002.

⁸ Solymosi Milán, „Pier Paolo Vergerio e Coluccio Salutati”, *Verbum – Analecta Neolatina*, 2002, IV/1, 147–163.

(Az interneten: http://www.uni-mannheim.de/mateo/itali/autoren/vergerio_itali.html.)

⁹ Uo., 154.

¹⁰ Sajtóhiba, valójában: 'auctoribus'.

¹¹ Solymosi a következő kiadásra hivatkozik: Petri Pauli Vergerii, *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adolescentiae*, a cura di Attilio Gnesotto, Padova, 1918. Mivel ezt nem találtam meg, az

Vergerio művének ezen a helyén arról beszél, hogy mi a véleménye Aristotelésnak az egyes tanulmányok elsajátításának optimális menetéről, időbeli beosztásáról. Ezeket a gondolatokat tartotta érdemesnek arra Kisvárdai János, hogy megossa őket tanítványaival. A Szalkai-kódex sorainak az eredetitől való eltérését többféleképpen magyarázhatjuk: talán Kisvárdai nem idézte pontosan forrását, vagy Szalkai jegyzetelt gondatlanul, esetleg szándékosan rövidítve a hallottakon. (Ráadásul a Mészáros-által közölt átirat, minden bizonnyal a kolligátum szövegének nehéz olvashatósága miatt, láthatóan több ponton javításra szorul, a ma az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kódexet azonban ezidáig nem volt módom eredetiben megvizsgálni.)

A Szalkai-kódex egyedülálló dokumentuma és forrása a 15. századi pedagógia-, művelődés- és irodalomtörténetnek. A jegyzetfüzetek tartalmának Mészáros által elvégzett alapos feltárása, elemzése igen sok vonatkozásban gazdagította a korszak műveltségéről alkotott tudásunkat. Igen örvendetes lett volna, ha a számos szerző között, akiktől Kisvárdai az oktatás során merített, ott tudhatjuk Petrarcát is, hiszen – bár tudjuk, hogy írásai a magyarországi humanisták kezébe is eljutottak, sőt zsoltárainak a 15. század végén magyar fordítása készült – úgy tűnik, az itáliai humanista műveit nagyon kevesen olvasták hazánkban, jóval kevesebben, mint Európa más országaiban.¹² Más részről viszont az, hogy kiderült, mi volt a tévesen Petrarcának tulajdonított szöveghely valódi forrása, rávilágított arra, hogy a Szalkai-kódex Pier Paolo Vergerio hazai ismeretéhez szolgál nagyon értékes adattal. Ez alapján egyértelmű, hogy az 1402-ben íródott, és 1471 és 1500 között több mint harminc kiadást megért pedagógiai traktátus, az első ilyen tárgyú humanista munka¹³ gyorsan elérte célközönségét: Kisvárdai János a sárospataki plébániai iskolában a gyakorlatba is átültette Vergeriónak az ifjak nevelésére vonatkozó elgondolásait.

1502-es velencei kiadást használtam, mely az alábbi linken érhető el: http://www.uni-mannheim.de/mateo/itali/autoren/vergerio_itali.html

¹² Vö. Kardos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Budapest, Akadémiai, 1955; Katona Lajos, *Petrarca*, Budapest, Franklin-Társulat, 1907.

¹³ Vergerio munkássáának részletes bemutatását ld. Huszti József „Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete”, *Filológiai Közlöny* 1 (1955) 521–533. Tudjuk, hogy Vergerio művének első olvasói között lehetett Vitéz János is, akinek házában a humanista az 1440-es évek elején gyakran megfordult. Ld. Pajorin Klára, „Mátyás király és a humanista nevelés”, *Vigilia* 1990, 824–827, vö. továbbá „*Margarita Poetica*”. *A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig* (antológia), összeáll. Ekler Péter, Budapest, OSzK – Gondolat, 2011, 31–33. – A *De ingenuis moribus* rövid részletét ld. in *Antologia della letteratura del Quattrocento*, a cura di Éva Vigh – Judit Tekulics, Szeged, JATE Press, 2005, 65–66. – Vergerio művének legutóbb megjelent angol fordítását ld. in Craig W. Kallendorf, *Humanist educational treatises* (The I Tatti Renaissance Library, 5), Cambridge, Harvard University Press, 2002.

SURSUM SONET LAUDIS MELOS

MADAS EDIT

Egy középkori magyarországi szekvencia külföldi előzményei,
liturgikus és liturgián kívüli használata

„Nagy édességes dicséretnek éneklése zengedez” – tolmácsolja az *Érsekújvári Kódex* fordítója a Krisztus mennybemenetelének ünnepére szánt szekvencia első sorát. Most Pajorin Klárát köszöntse e nagy édességes dicséret, aki előadás formájában hallotta már az alábbi tanulmánynak egy filológiával kevésbé megterhelt változatát.¹

A mű nem tartozik a misszálék, graduálék, szekvencionálék törzsanyagába, mégis nagy jelentőségű, mert emlékekben nem bővelkedő középkori liturgikus költészetünk egyik kiváló darabja. A hét párversből álló magyarországi változat kvalitásai különösen akkor szembetűnőek, ha a tizenegy versszakos, külföldi forrásokból ismert, „hosszú” változattal összehasonlítjuk, amely a mienknek előzménye volt. Mindkét költeményről elmondható elsősorban, hogy nem liturgikus könyvekben élt és hagyományozódott tovább, hanem az Ascensio ünnepére írt prédikációk és traktátusok kiegészítéseként, mint elsőrendű tanító és szemléltető anyag. A szereplőket megnevező, kérdésfelelet formájában előadott kis misztériumjáték ez esetben inkább olvasni és elmélkedni való volt. A mennybe tartó győzelmes Krisztust a főangyalok és a pokolból kiszabadított lelkek kísérik, a különleges eseményre ujjongva gyűlnek össze az égi seregek. Vannak köztük egyszerű, tudatlanabb angyalok, akik sosem látták a megtestesült Krisztust, és megkérdetik a magasabb rendű angyalokat, hogy: „Quis est iste glorio-

---

¹ Az *áldozócsütörtöki Sursum sonet laudis melos kezdetű szekvencia Laskai Osvátnál és az Érsekújvári Kódexben* c. előadás a Laskai Osvát halálának 500. évfordulójára rendezett konferencián hangzott el 2011. november 28-án az OSZK-ban. A tanulmány a 72105 azonosító számú OTKA támogatással az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

„sus”, „Ki ez a dicsőséges?” Addig tart a kérdezősködés, míg a türelmes válaszokból teljessé nem válik Krisztus megtestesülésének, kereszthalálának, feltámadásának, pokolra szállásának és dicsőséges mennybemenetelének története. A szekvencia tehát egyfelől olvasmány- illetve prédikációs anyaggá vált, másfelől azonban rendszeres „színe vitele” is megtörténhetett. Timár Kálmán², majd az ő nyomán Bálint Sándor³ hivatkozik arra a szokásra, hogy a mennybemenetelt – liturgikus keretek között – egy Krisztus-szobor segítségével meg is jelenítették. A szobrot kötéllel húzták fel a templom padlására, s közben két kórus, mint két angyali kar, egymásnak valóságosan felelgetve énekelhette ezt a szekvenciát.

Most pedig térjünk a fennmaradt szövegekre, s annak bizonyítására, hogy a rövidebb változat a későbbi, mely egyszersmind Magyarországhoz köthető. A hét párversből álló szekvenciát G. M. Dreves adta ki először az *Analecta Hymnica* 10. kötetében 1891-ben az 1511-ben Velencében nyomtatott *Missale Zagrabienséből* (A variáns).⁴ Ugyanitt apró betűkkel megadja a hosszabb változat (B variáns) eltérő szövegeit és kiegészítő versszakait egy 1523-ban ugyancsak Velencében nyomtatott domonkos misszáléból, megjegyezve, hogy „Im ersten Texte, der der ursprünglichere zu sein scheint, fehlt Str. 3b, die hier aus B ergänzt ist.” Ő tehát a gyengébb B variánst tekinti a későbbinek, de mindkét esetben 16. század eleji nyomtatott forrást használ. Holl Béla sok éven át dolgozott a magyarországi himnuszköltészet kritikai kiadásán, halálával azonban a hazai medievisztika nagy veszteségére a munka megszakadt és kiadatlan maradt. Az óriási, rendszerezett forrásanyag kimeríthetetlen kincsesbánya, melynek jelentőségét végre felmérhetővé teszi az az incipit- és forrásmutató, melyet Körmendy Kinga rendezett sajtó alá.⁵ A 756. sorszám alatt található *Sursum sonet* szekvenciát Holl Bélának négy zágrábi forrásban és a *Futaki-graduáléban* sikerült azonosítania.⁶ A zágrábi források közül kettő 14. századi. A szekvencia csak magyarországi forrásokból ismert, ráadásul – egy kivétellel – csak zágrábiakból. Magyarországi, közelebről zágrábi eredete így kétségtelen. Holl Béla kritikai kiadásban közölni is kívánta a szövegét. Az új szöveg egyetlen ponton tér el a Dreves-féle közléstől, a 3b versszak ugyanis

² Timár Kálmán, „Falegény”, *MNy* 25–26 (1929), 376.

³ Bálint Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösöd*, Budapest, Szent István Társulat, 1976, 329–330.

⁴ *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 10. *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. Hrsg. v. Guido Maria Dreves, Leipzig, 1891, 36–37.

⁵ Béla Holl, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae. Initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque*, recensuit Kinga Körmendy, Budapest, OSZK, 2012 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, Subsidia 1).

⁶ *Graduale Zagrabiense*, saec. 14. (HR-Za III.d. 182); *Missale Zagrabiense*, saec. 14. (HR-Zu MR 133); *Missale Zagrabiense per manum Matthaei de Milemicz presbyteri et plebani*, 1495. (HR-Zu MR 170); *Graduale per manum Francisci de Futak*, 1463 (TR-Itks 68); *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesie*, Venezia, 1511 (H-Bn RMK III. 176).

szerepel a kéziratos forrásokban. Alább magunk is az eredeti 3b versszakkal kiegészített szöveget adjuk. (A többi apró olvasati eltérés pusztá szövegromlás.)

A hosszabb változat egy variánsát Cl. Blume egy 16. század eleji bázeli szekvencionáléból az *Analecta Hymnica* 34. kötetében *Iesum sonet* incipittel közölte.⁷ Blume nem hivatkozik Dreves kiadására, és egyikük sem hivatkozik Gall Morel 1868-ban egy 15. századi einsiedelni kéziratból kiadott szövegére.⁸ Ezekon kívül a *Manuscripta Mediaevalia* adatbázis tartalmaz még két 15. századi kéziratot, melyekben olvasható a szekvencia.⁹ Mindezen szövegek még feltételezhetővé tehetnék a hosszabb változat 15. századi keletkezését, bár az valószínűtlen, hogy közös forrásuk egy 14. századi magyarországi szekvencia lenne. A datálás kérdése azonban váratlanul megoldódott, amikor Ubertinus de Casale *Arbor vitae crucifixae Iesu Christi* című terjedelmes teológiai traktátusában rábukkantam a szövegre.¹⁰ A ferences teológus 1305-ben írta művét. A szekvencia a 4. könyv 33. fejezetének végén olvasható, a fejezet címe: *Iesus celo levatus*. A szerző úgy gondolta, hogy ennél jobb összefoglalását nem adhatja fejtegetéseinek: „Hanc autem solemnitem gratioso dictatu quidam describit, ubi quasi tota haec materia delectabiliter continetur.” Ekkor következik a szekvencia. A „gratioso dictatu” megírt költemény ezek szerint 1305 előtt készült, az auctor neve ismeretlen („quidam”). A versszakok közé paragrafusjellel be van toldva, hogy éppen kié a szó és mire vonatkozik a kérdés. E betoldásokat alább közöljük. (A mű 1485-ben megjelent velencei kiadásában a verskezdő vörös *S* iniciálét véletlenül *R*-re cserélték, így az incipit hibásan *Rursum sonet* valamennyi általam látott példányban.) A megoldás megtetszett Sziénai Szent Bernardinnak (†1444) is, aki az Ascensio ünnepére írt 4. beszéde végére átemelte a szekvenciát Ubertinustól a bevezető ajánlással együtt.¹¹ (A kései Bernardinus-kiadásban jobb szöveg olvasható Ubertinusénál, de nem dönthető el, hogy melyik kiadó jóvoltából.) Egymás mellett él tehát a 14. század elejétől a két hagyomány, az önálló szekvenciáé és az elmélkedésre, prédikációra szánt szövegé. A szekvencia önálló használata mindenesetre nagyon korlátozott volt.

A zágrábi változat elkészítése a 14. században tudatos elhatározás volt, melyet az egyházmegye hosszú távon érvényesíteni is tudott a liturgiájában. Érdekes azonban, hogy míg a rövidebb szekvenciát szinte csak zágrábi forrásokból ismerjük, két fontos dokumentum tanúskodik arról, hogy ennek is élt egy szereplőkkel kiegészített, olvasás-

⁷ *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 34. *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. Hrsg. v. Clemens Blume, Leipzig, 1900, 36–37.

⁸ Gall Morel, *Lateinische Hymnen des Mittelalters, grösstentheils aus Handschriften schweizerischer Klöster ...*, Einsiedeln, 1868, 46.

⁹ Frankfurt am Main, Stadt- und Univ. Bibl. Ms. Praed. 162, 122v; Olmütz, Wiss. Staatsbibl. M. I. 336. Utóbbiról jelenleg csak feltételezem, hogy a hosszabb változat.

¹⁰ Ubertinus de Casali, *Arbor vitae crucifixae*, Venetia, 1485, Lib. 4, cap. 33.

¹¹ Bernardinus Senensis, *Sermones*, Venezia, 1745. (In Ascensione Domini Sermo IV, p. 25–26).

ra szánt variánsa. Laskai Osvát két beszédében idézi a *Sursum sonet* szekvenciát, pontosabban a *Biga salutis*¹² 65. számú, áldozócsütörtökre írott beszédének vonatkozó részletét átemelte a *Gemma fidei*¹³ 16. számú beszédébe, melyet ugyancsak az Úr mennybemenetelének szentelt.¹⁴ Laskai nem a teljes szöveget adja, hanem csak a 3a-7b versszakokat. Bár éppen ezek a versszakok majdnem azonosak a magyarországi és a korábbi, Magyarországon kívüli változatban, de öt esetben itt is van eltérés, ami éppen elegendő annak megállapítására, hogy Laskai a rövid, hazai változatot idézi. Ubertinus de Casale áldozócsütörtöki fejezetében szerepel az a jelenet, amikor a Krisztust kísérő angyali sereg találkozik az őket fogadó angyalokkal. A kérdések és feleletek ekkor Izaiástól és a zsoltárokból vett idézetek formájában hangzanak el. A hivatkozott auktoritás Dionysius Areoptagita *Égi hierarchia* című műve. Ubertinus afeletti öröme már utaltam, hogy talált egy olyan szekvenciát, amelyben mindez költőien össze van foglalva. Laskainál is megjelennek ugyanezek az idézetek, de nem Ubertinus a közvetlen forrása, hanem a nála sokkal népszerűbb itáliai domonkos Jacobus de Voragine (†1298). A *Legenda aurea* Ascensióra írt LXVII. fejezetében¹⁵ sikerült azonosítani mind Ubertinus, mind Laskai forrását. Laskai tulajdonképpen ugyanúgy felismerte a *Sursum sonet* szekvencia megjelenítő erejét, mint Ubertinus kétszáz évvel korábban, de ő nem függelékben adja, hanem beépíti a szövegbe, – azt a verziót, amelyet ő ismer.

A körképet teljessé a szekvencia magyar fordítása teszi. A Nyulak szigetén az 1529 és 1531 között Sövényházi Márta által összeállított *Érsekújvári Kódex* Áldozócsütörtökre a misén latinul elhangzó szentlecke és evangélium fordítása mellett kínálja még a *Sursum sonet* szekvencia magyar szövegét¹⁶ és egy magyar nyelvű prédikációt is. Mindezeket a domonkos apácák számára a refektóriumban olvasták fel az ünnepen. A választás nyilván tartalmi megfontolásból eset a domonkos gyakorlattól eltérő, de a hallgatóság képzeletét megmozgató szekvenciára. A prózai fordítás egyúttal magyarázat is, megtűzdelve a párbeszéd szereplőinek megnevezésével. Érdemes idézni a bevezető sorokat: „Ez szentséges dicséretet mondja és éneklí anyaszentegyház és minden híveknek gyülekezeti, kit szerzett az szent atya Kapisztranos János az áldott Úr Jézus Krisztusnak, mi édes Megváltónknak mennyben menetiről...” Vajon hogy került Kapisztrán Szent János neve a 14. századi magyarországi szekvencia élére? Az egyetemes elterjedtség ugyancsak túlzás, a fordítás maga azonban mégiscsak a tágabb ismertséget tanúsítja.

¹² Osvaldus de Lasko, *Biga salutis*, De tempore, Hagenau, 1498, Sermo 65 (F5^v).

¹³ Osvaldus de Lasko, *Gemma fidei*, Hagenau, 1507, Sermo 16 (i4^v).

¹⁴ Timár Kálmán, „A »*Gemma fidei*« himnuszai”, *Religio* 67 (1908) /21, 337–339.

¹⁵ Iacobus de Voragine, *Legenda aurea* (ed. Giovanni Paolo Maggioni), Firenze, 1998, LXVII De Ascensione Domini, 485–487.

¹⁶ Timár Kálmán, „Falegény” (vö. 2. j.), i. h.; Bálint Sándor (vö. 3. j.), i. h.; *Érsekújvári Kódex*, p. 129–131.

A két vers összehasonlító elemzésében most nem tudunk elmélyedni, csak néhány példát emelünk ki. A magyarországi változat sokkal feszesebb szerkezetű és szabályosabb felépítésű. Az első versszakpár a győzelmes mennybemenetel hatalmas aktivitását érzékelteti. Mindkét fél-versszakban szerepel a *scandit* ige. A második fél-versszak a hosszú változat 8b szakaszának felel meg, de micsoda különbség van a kettő között! Azzal, hogy a pokolra szállás ide előre kerül, a meglehetően távolság és a győzelem nagysága is megnő. Az ablativus absolutusok ugyanakkor elegánsan befejezetté nyilvánítják a küzdelmet.

8b *Qui moriens hostem stravit
et infernum spoliavit et
de morte triumphavit
resurgens in gloria.*

1b *Hoste nostro triumphato
et inferno spoliato
scandit cum victoria.*

A 2b versszak közvetlenül a 23. zsoltárra utal: „Attollite portas, principes, vestras, et elevamini, portae aeternales, et introibit rex gloriae” (23,7 és 9). Ezzel a következő, 3a vers „Quis est iste gloriosus” kérdése mögött, melyeket a kisebb angyalok tesznek fel a tudósabbaknak, a 23. zsoltár 8. és 10. versének felséges, kétszer megismételt kérdése is felsejlik: „Quis est iste rex gloriae?”

Nem folytatjuk az elemzést, inkább a két szöveget párhuzamosan közöljük. Az elsőbe Ubertinus, a másodikba Pelbárt kiegészítéseit fűztük bele, ezzel megbontva ugyan a szekvencia párverseit, de érzékeltetve az azonos megoldást. A hosszabb változatnál az Ubertinus által közölt szöveget adjuk, a biztosan romlott helyeket más variánsokból korigálva.

A „külföldi” változat

A magyarországi változat

1a *Sursum¹⁷ sonet laudis melos,
rex virtutum scandit caelos
sublimi potentia.*

1a *Sursum sonet laudis melos
rex virtutum scandit caelos
caelesti potentia.*

1b *Totus caeli potentatus
exit¹⁸ illi laureatus
summa cum laetitia.*

1b *Hoste nostro triumphato
et inferno spoliato
scandit cum victoria.*

2a *Iubilant et admirantur¹⁹,
laude simul iucundantur
circa haec magnalia.*

2a *Lauda caelum et congaude
Redemptori nostro plaude
iubilo laetitiae.*

2b *In dulcorem sonant voces,
distinguuntur per cohortes
astra caeli fulgida*

2b *Para thronos principales,
leva portas aeternales,
ut intret rex gloriae.*

¹⁷ Ubertinus: *Rursum*

¹⁸ Ubertinus: *erit*

¹⁹ Ubertinus: *mirantur*

3 *In amore inardescunt,
quaerunt sic et extupescunt
et respondent qui cognoscunt
Iesu mirabilia.*

(Quaestio minorum angelorum de regis persona)

4a Quis est iste gloriosus,
sua forma speciosus
tanto fulgens lumine?

(Responsio maiorum)

4b Hic est rerum procreator²⁰,
Adae lapsi reparator
gratuito munere.

(Quaestio minorum de assumpta natura)

5a Quid est istud, quo²¹ vestitur,
cur maiestas operitur,
quae non eget tegmine?

(Responsio maiorum)

5b Haec est vestis illa pia
caro sumpta de Maria
sine viri semine.

(Quaestio minorum de passione re-cepta)

6a Cur est vestis lacerata,
et hinc inde concavata,
quasi tincta sanguine?

(Responsio Iesu Christi)

6b Hae sunt plagae, quas portavi,
hic est sanguis, quo manavi
moriens pro homine.

(Quaestio de comitiva sanctorum)

7a Quis est iste comitatus
tam *sublimis* apparatus,
quo procedit rex vallatus
quasi cinctus agmine?

(Responsio maiorum)

7b Hae sunt animae beatae,
de inferno liberatae
quo fuerunt captivatae
pro parentum crimine.

(Angeli medii superioribus)

3a Quis est iste gloriosus,
sua forma speciosus
mira pulchritudine?

(Responderunt angeli summi)

3b Hic est rerum procreator,
Adae lapsus reparator
sua fortitudine.

(At illi dixerunt)

4a Quid est istud, quo vestitur,
cur maiestas operitur,
quae non eget tegmine?

(At illi responderunt)

4b Haec est vestis illa pia
caro sumpta de Maria
sine viri semine.

(At illi dixerunt)

5a Cur est vestis lacerata,
et hinc inde concavata,
quasi tincta sanguine?

(Responderunt)

5b Hae sunt plagae, quas portavit,
hic est sanguis, qui manavit
moriens pro homine.

(Tunc iterum quaerunt)

6a Quis tam magnus comitatus
tam solemniss apparatus,
quo procedit rex vallatus
tanta multitudine?

(Responderunt)

6b Hae sunt animae beatae,
de inferno liberatae
quae fuerunt captivatae
parentali crimine.

²⁰ Ubertinus: *procurator*

²¹ Ubertinus: *quod*

(Nunc simul maiores et minores laudant
ascendentem)

- 8a Ergo cantent in hac die
tres caelestes hierarchiae
Nato Virginis Mariae
laudes et praeconia.
- 8b *Qui moriens hostem stravit
et infernum spoliavit et
de morte triumphavit
resurgens in gloria.*
- 9a Sic naturam reparavit
et ruinas restauravit,
nobis sanctos sociavit
aequa dans fastigia.
- 9b Nunc ascendit sic patenter,
caelos penetrat potenter
et transcendit excellenter
omnium cacumina.
- 10a Pater stringit, amplexatur
Unigenitum testatur²²,
in quo solo iocundatur,
cui dedit omnia.
- 10b In dextra iam Patris sedet,
unde sanctas mentes replet
et conformes sibi praebet
tribuens carismata.
- 11 Rex benigne nos conforta
et semper tibi nos concorda,
in te ipsum nos transporta,
qui adimplet omnia.
Amen.

(His auditis dixerunt omnes
animae beatae)

- 7a Ergo cantent in hac die
tres caelestes hierarchiae
Nato Virginis Mariae
laudes et praeconia.
- 7b Qui naturam coniugatam,
sua morte reparatam,
quasi sponsam adornatam
transduxit ad propria.

---

²² Ubertinus: *unigenitumque prostrat*

CORVIMACHIA, AVAGY A SÓLYOM-HOLLÓ HÁBORÚ MOTÍVUMA PICCOLOMINITŐL PRAYIG¹

MÁTÉ ÁGNES

E kötet lapjain Pajorin Klárát, Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa magyarországi kapcsolatrendszerének kiváló ismerőjét köszöntjük születésnapján. Jelen tanulmányomban egy, a XVIII. századi magyar művelődéstörténet körébe tartozó Piccolomini szöveghely esetét szeretném átnyújtani neki ajándékként.²

Pray György 1749-ben Nagyszombatban jelenttette meg *De institutione ac venatu falcorum libri duo* című művét. Solymászati tankölteményét később kibővítette, ám az abban a formában nem került sajtó alá. Az újabb változat második könyvében Pray csaknem nyolcvan soron keresztül (239–316 skk.) a sólyom és a holló ősi ellenségeskedéséről mesél, s egyik jegyzetében a történet forrásait is megjelöli:³

Hoc metuens prius a parvis exordia sumas
250 *Et graculis sine, vel raucis cornicibus arma*
Inferat, aut etiam corvos in proelia poscat,
Tantum neu multos contra pugnaverit unus.
Ni caveas, forsán veteres injuria motus
Excitet, et patrum reparent bene damna nepotes.
255 *Nam major vero est nisi fama, et crevit eundo,*
Qua se se miris Belgarum (u) litora pandunt

---

¹ A tanulmány létrejöttét támogatta a Foundation for Polish Science – International PhD Program, valamint az Európai Unió European Regional Development Fund alapja. A szerző jelenleg az Institute for Interdisciplinary Studies „Artes Liberales” University of Warsaw hallgatója.

² Itt szeretném megköszönni Kasza Péternek, hogy Pray művének erre a helyére felhívta a figyelmemet, s rendelkezésemre bocsátotta Pray szövegének latin és magyar változatát kéziratban, melynek kiadási munkálatait szegedi kollégáinkkal, Czerovszki Mariannal közösen végzik.

³ Österreichische Nationalbibliothek, ms. 10070, 24.

*Flexibus, exesa perhibent in rupe locasse
Falconem nidos, sive illum huc copia praedae,
Sive loci facies traxit: jam prolibus auctus*

(u) *Hujus proelii meminit Aeneas Sylvius in Europ. cap. LIII.
et ex illo Gesnerus Ornitholog. Lib. III. ad eum fere modum, ut
utraque pugnantium pars ratione praedita fuisse videri possit. Eam
narrationem, quia poetae, non historici partes agimus, excutere
non vacat. Consertum autem id proelium est in Germania inferiore
haud procul Leodio.*

Pray tanúsága szerint a sólyom-holló háborúról Aeneas Sylvius Piccolomini *De Europa* című művének ötvenharmadik fejezetében emlékezik meg, és tőle veszi át a történetet Conrad Gesner *Ornithologia*-ja harmadik könyvébe. Ami Gesner munkáját illeti, Pray adatai helytállóak, hiszen a svájci természettudós *Historia animalium libri V.* című munkájának harmadik kötete a *De avium natura*, amely először 1555-ben jelent meg. E kötet 59–60. oldalain hivatkozik Gesner Piccolomini szövegére:⁴ „In Gallia Belgica, non longe ab urbe Leodio (verba sunt Aeneae Sylvi in descriptione Europae capite 53.) praelium inter falcones et corvos constanti fama gestum ferunt huiusmodi.”

Gesner hivatkozásából ez nem derül ki, de a szóban forgó fejezet Bologna városáról mesél, s a *De Bononiensibus et factione inter Baptistam Connetulum et Hannibalem Bentivolum* címet viseli. A caput egy furcsa hangyaháború leírásával kezdődik, amely Bologna környékén esett meg, majd egy ehhez hasonló, állatok közötti harc példájaként hozza fel Piccolomini a Liège környéki madárháború esetét. Ez aztán ürügyet ad neki arra is, hogy említést tegyen egy emberek közötti, ugyancsak Liège szomszédságában lezajlott nagy csatáról, majd végre eljut szorosabb tárgyához, a bolognai Conevoli és Bentivoglio család közötti konfliktushoz. Nekem két olyan kiadást sikerült kézbe vennem, amelyben a madarak háborúja valóban a *De Europa* ötvenharmadik fejezetében található, ezek pedig II. Pius *Opera omnia*-jának 1551-es és 1571-es bázeli kiadásai.⁵ Ezeken kívül egy korábbi és egy későbbi kiadást vizsgáltam meg. Az 1491-ben Memmingenben⁶ megjelent ösnyomtatványban az egyes országokról szóló részek nincsenek külön címszerű összefoglalóval és sorszámmal ellátva, azokat csak egy kis

⁴ A Gesner által idézett részt a függelékben olvasható Piccolomini-szövegben dőlt betűvel jeleztem.

⁵ Pius II. Pontifex Maximus [Aeneas Sylvius Piccolomini], *Opera quae extant omnia*, Basel Henricum Petri, 1551, 451–452. Jegyzetekben: *B1*. Illetve Pius II. Pontifex Maximus [Aeneas Sylvius Piccolomini], *Opera quae extant omnia*, Basel, ex officina Henricpetrina, 1571, 451–452. Jegyzetekben: *B2*.

⁶ Aeneas Sylvius Piccolomini, In Europam, Michael Cristan ed., Memmingen, Albrecht Kunne, [1491 márciusa előtt], számozatlan. Jegyzetekben: *M*.

kezet formázó bekezdésjel különíti el egymástól. Az 1609-ben Helmstedtben⁷ napvilágot látott kiadásban pedig – amely Gesner munkájánál jó ötven évvel későbbi, de Pray szempontjából szóba jöhetne forrásként – a Bolognáról szóló fejezet nem az ötvenharmadik, hanem az ötvennegyedik (LIV.).⁸

A fentiek közül tehát az 1551-es *Opera omnia* szövege megjelenési idejét tekintve meg is felelhetne Gesner és Pray forrásának. Ha azonban összevetjük egymással a *De Europa* LIII. fejezetét és Gesner szövegét, találhatunk bennük néhány árulkodó eltérést. A svájci tudós kihagy egy mondatot arról, hogy a marhapásztorok a közelből látták, amint a holló feldúlja a sólyom fészket, és észre vették a vonakodó és nyugtalan sólymot: „Spectaverunt id ex proximo bubulci, fugientemque trepidum Falconem annotavere”.

Mutat némi eltérést a két szöveg szóhasználata ott is, ahol arról mesél, hogy a hollók a csatatér északi, míg a sólymok annak déli részén csoportosultak, hiszen míg a Piccolomini-szöveg 1551-es változatában „septentrionalem” szóalak szerepel, addig Gesnernél „septentrionem”. „Postridie (mirabile dictu) Falcones Corvique quasi ex toto orbe ad pugnam vocati, isti septentrionalem, illi meridionalem partem tenentes [...]”.

Végül, míg az *Opera omnia*-ban a liège-i lakosságot „populus Leodiensis”-ként említik, Gesner „Leopoldiensis”-ről beszél, amely azonban nem Liège, hanem Lemberg, avagy lengyelül Lwów városának lakóit jelenti. Ezek alapján tehát azt mondanám, hogy Gesner forrása nem pontosan az 1551-es *Opera omnia* lehetett, hanem egy ahhoz igen közel álló latin változat.

Mi a helyzet azonban Piccolomini és Pray szövegének viszonyával? Úgy vélem, Pray György szövegében közvetlen bizonyíték nincs arra, hogy Piccolomini munkáját a jezsuita kézbe is vette volna. Pray valóban *poetico more* kiszínezi a sólymok és hollók csatájának leírását, de a benne foglalt pusztá tények ismeretéhez, hogy a csata Leodium mellett játszódott le „non longe ab urbe Leodio”, és hogy a madarakat, mint szinte értelemmel bíró lényeket „tanquam rationes capaces essent” ábrázolja Piccolomini, nem kellett feltétlenül olvasnia is a sienai humanistát, elég volt Gesner szövegét ismernie. A Gesner-féle és a Piccolomini szöveg közötti eltérések közül pedig Pray munkájában is csupán az látszik, ami nem látszik, azaz Gesnerhez hasonlóan a magyar jezsuita sem utal a marhapásztorokra, mint a madarak közti harc szemtanúira. Feltételezésem tehát az, hogy Pray György csupán Conrad Gesner munkájának egy jól kivá-

---

⁷ Pius II. Pontifex Maximus [Aeneas Sylvius Piccolomini], *Opera geographica et historica*, Helmstadt, Johann Melchior Sustermann, 1609, 333–335. Jegyzetekben: *H*.

⁸ A tanulmány függelékében e négy kiadás szövegét kollacionáltam, az 1551-es *Opera omnia* (B1) szövegét véve főszövegnek, csupán azon az alapon, hogy időben ez áll legközelebb Gesner munkájához. A jegyzetekben jeleztem, ha más kiadás(ok) szövege(i) ettől eltérő olvasatot hoznak.

lasztott helyét színezi tovább saját tankölteményében, de az eredeti forráshoz, Aeneas Sylvius művéhez nem nyúl vissza.

Pray György idézett jegyzetében azzal mentegetőzik, hogy költőként nem feladata a történész munkáját elvégezni, s ezért nem kutatja a sólyom-holló háború valós alapjait. Magam sem történészként, s ezért talán néhol hiányosan, de megpróbáltam fényt deríteni a *De Europa* szóban forgó fejezetének néhány érdekességére.

Ahogy történeti munkája egészében, Piccolomini ebben a fejezetben sem szolgál részletesebb felvilágosítással az események pontos dátumáról. Már műve elején felhívja rá a figyelmet, hogy a III. Frigyes császársága idején történt, kortárs európai, avagy keresztény népek körében lezajlott eseményekről ír⁹ – közönsége tehát emlékszik, vagy emlékezhet még az események többségére. Nem így a mai olvasó. Az ötvenharmadik fejezet nyitójelenete a hangyaháború, amelyről Piccolomini egy bizonyos Nicolaus Pistoriensistől hallott, de hogy ez az ember valóban a sienai püspök helyettese volt-e, ahogy ez egyes szövegváltozatokban áll, arról nem sikerült többet megtudnom. A forrásul szolgáló elbeszélő azonosíthatatlansága ellenére a kisebb és nagyobb méretű hangyák harcát leíró történet valós alapokon nyugszik. Egy útikönyvből tudom,¹⁰ hogy Bologna járás területén fekszik a Monte delle Formiche, vagyis a Hangyák hegye. Minden évben szeptember elején, Kisboldogasszony ünnepe körül egy érdekes természeti jelenség figyelhető meg itt. Erre a helyre rajzanak ugyanis egy szárnyashangyafaj, a *Myrmica Scabrinodis* egyedei, s násztáncukat követően a kisebb méretű hímek tömegesen elpusztulnak. Ami tehát a XV. századi szöveg tanúsága szerint csata, valószínűleg a hangyák párzási szertartása volt. A néphit szerint, tekintve a jelenség időpontját, ezek az állatok Mária születésnapja tiszteletére mártíromságot szenvednek, ezért a hangyatekemeket, amelyeknek gyógyerőt tulajdonítanak, Kisboldogasszony ünnepén még ma is megáldják a templomban és szétosztják a hímek között. A hegyen a XIII. századtól Santa Maria di Zena néven tartanak számon egy szentélyt, amelyet a források a XV. századtól már Santa Maria Formicarum néven említenek. Nem találtam pontosabb adatot arról, hogy mióta hívják így a szentélyt, de lehetséges, hogy a Bologna környéki hangyarajzás jelenségét éppen Piccolomini írja le először, itt a *De Europa* lapjain.

A fejezetbe ennek az állatok közötti csatának az ürügyén kerül be a belga területen lejátszódott s Praytól is idézett sólyom-holló háború története. Itt sincs pontosabb utalás az esemény időpontjára, csupán azt tudjuk meg, hogy kis idővel később ugyanazon

---

⁹ „Quae sub Frederico tertio eius nomine Imperatore apud Europeos, aut qui nomine Christiano censentur, insula, homines, gesta feruntur memoratu digna, mihique digna tradere posteris, quam brevissime libet commiscebimus, aliqua interdum alius repetita, quemadmodum locorum, rerumque ratio exposulare videbitur.” Lásd: B2, 387.

¹⁰ [http://www.provincia.bologna.it/turismo/Download//Pubblicazioni/Itinerari_di_Vallata/Guida Itinerari_di_Vallata_completa.pdf](http://www.provincia.bologna.it/turismo/Download//Pubblicazioni/Itinerari_di_Vallata/Guida%20Itinerari_di_Vallata_completa.pdf). 2012. január 26.

a helyen került sor egy, a liège-i püspökségért vívott harcra, amelyben az egyik felet XIII. Gergely [!], a másikat XII. Benedek [!] pápa támogatta. „Exin parvo tempore interjecto, cum duo de Leodiensi ecclesia contententes, alter a Gregorio tertio decimo, alter a Benedicto duodecimo in episcopum electus, (erat enim inter illos de Romano Pontificio discrepatio) ambo cum copiis in eundem locum pugnaturi venerunt”. Kis kutatás után azonban kiderül, hogy e két egyházfő nem lehetett egymás vetélytársa a pápák és ellenpápák mégoly zavaros időszakában sem, ugyanis XIII. Gergely 1572–1585 között, XII. Benedek pedig 1335–1342 között ült Szent Péter trónján. Ez esetben egy, már az általam látott legkorábbi nyomtatványban is meglévő szedési hibáról van szó, a két pápa sorszámát ugyanis felcserélték. Valójában tehát a XII. Gergely (1406–1415), azaz *Gregorio duodecimo*, és XIII. Benedek (1394–1423), vagyis *Benedicto tertio decimo* pápa által támogatott harcoló felekről van szó. A szóban forgó csata 1408. szeptember 23-án a Liège-hez közeli Othée-nál zajlott le. Bajor János liège-i püspök érdekeit Félelemnélküli János (Jean-sans-Peur) burgundi herceg serege képviselte, amely a liège-i lázadó polgárság Thierry de Perwez vezette csapataival küzdött meg.¹¹ A mi szövegünk tanúsága szerint a kegyetlen csatában János herceg mintegy harmincezer ellenséges katonával végzett, egy másik forrás azonban a csata összes áldoztának számát teszi ugyanennyire. IV. Henrik angol király a csatát követő évben levélben fordult XII. Gergely pápához, s tiltakozván a további vérontás ellen, kérte őt a XIII. Benedekkel való megbékélésre.¹² A király levele azonban nem érte el célját, hiszen a két pápa sosem egyezett ki egymással, s a mindkettejüket deponáló 1408-as pisai zsinat határozatát sem tartották magukra érvényesnek, így az ott megválasztott V. Sándorral együtt hét évig három pápája is volt a katolikus egyháznak.¹³

Piccolomini kételkedve ír a sólyom-holló háború hitelességéről: „Sed de illo Falconum atque Corvorum suam cuique opinionem relinquimus, veri periculo penes famam dimisso.” Az esetről azonban egy egykorú forrás, Monstrelet város krónikája is beszámol.¹⁴ A francia szöveg szerint hollók (corbeaux) szálltak szembe egy vörös kányák

¹¹ Richard Vaughn, *John the Fearless: the Growth of Burgundian Power*, Vol. 2, The Boydell Press, Woodbridge, 2005, 49–67.

¹² „[...] and now of late, to the number of thirty thousand soldiers, who have been slain through the dissension moved about the bishopric of Leodium between two set up, one by the authority of one pope, the other by the authority by the other pope, fighting in camp for the title of that bishopric [...]” The Acts and Monuments of John Foxe with a preliminary dissertation by the Rev. George Townsend, Vol. 3, 1837, 308. <http://books.google.hu/books> 2012. január 26.

¹³ V. Sándor alig egy évvel megválasztása után meghalt, s XXIII. János lépett a helyébe, XII. Gergely pedig 1415-ben hunyt el.

¹⁴ De Gerlache, *Histoire de Liège depuis César jusqu'à Maximilien de Bavière*, Edition M. Hayez, Bruxelles, 1843, pp. 131 et suiv. „Avant la bataille, un étrange phénomène vint pour quelques instants divertir l'attention des deux armées: c'était un grand combat aérien entre deux troupes de volatiles, dont l'une se composait de corbeaux, et l'autre de milans, d'éperviers et de différents oi-

(milans), ölyvek avagy sólymok (éperviers) és más ragadozó madarak (différents oiseaux de proie) alkotta sereggel, amely megsemmisítő csapást mért rájuk. Érdekes különbség az is, hogy míg Aeneas Sylvius időben kicsit elkülöníti az eseményeket egymástól („Exin parvo tempore interjecto”), addig a krónika szerint a madárháború már a csatára készülők szemé láttára, közvetlenül a harc előtt zajlott le, s mindkét fél kedvező jósjelet látott benne. Persze utólag, mondja a krónikás, már mindenki meg volt győződve róla, hogy az elpusztított *corbeaux* csakis a liège-i polgárságot jelenthette.

A *De Europa* LIII. fejezete a belgiumi eset után tér rá végre tulajdonképpeni témájára, a közelmúlt bolognai eseményeire. Szerzőnk nincs túl nagy véleménnyel a bolognai politikai életről, hiszen szerinte a város egyedül az állhatatlanságban állhatatos, vezetői pedig különböző pártokhoz tartoznak ugyan, de egyformán vérszomjasak. A bemutatott események 1445-ben játszódtak le, amikor Battista Conetoli meghívására, aki akkor a városi tanács feje volt, Annibale I. Bentivoglio, a tulajdonképpeni politikai vezető egy keresztelőre érkezett a Conetolókhoz, s ott merénylet áldozata lett. Sajat pártja persze bosszút állt Annibale életéért a Conetoli és a Ghislieri családon, s ekkor a város szinte vezető nélkül maradt. Annibale fia, Giovanni II. még túl kicsi volt a kormányzáshoz, így hívta haza Bologna népe a Piccolomini szövegében is szereplő Sante Bentivogliót, Annibale testvérének, Ercolének a fiát. A történetnek az a része nem teljesen igaz, hogy Sante azt se tudta volna biztosan, hogy ki az apja, s takácsból egyik napról a másikra lett volna lovag, mert ugyan házasságon kívül született, de Firenzében, Cosimo de' Medici udvarában neveltették. Hazatérve Bolognába ő lett tehát unokaöccse, Giovanni II. gyámja, és Bologna vezetője egészen 1463-ban bekövetkezett haláláig, amikor Giovanni vette át helyét Bologna élén.¹⁵

Mint láttuk, a *De Europa* ötvenharmadik fejezetében leírt események mindegyikének van valós alapja, de mivel egymástól időben és térben távol zajlottak le, az olvasó hajlamos valamiféle szándékosságot, allegorikus értelmezés lehetőségét feltételezni velük kapcsolatban. Úgy vélem, a motívum, amely miatt Piccolomini a belga és bolognai történeteket összekapcsolja, az a testvérháború: harc a hangyák között, majd sólymok és hollók háborúja, ezután egy véres csata, amely számtalan áldozatot követel, s végül egy város két vérszomjas vezetőjének politikai csatározása, mely mindkettőjük halálához vezet, s egy harmadik személyt juttat hatalomra. Szerintem ezzel a

---

seaux de proie: après une lutte longue et acharnée, les corbeaux furent presque tous détruits. Chacun se hâta d'interpréter le pronostic en sa faveur; mais depuis la bataille, on convint généralement que les corbeaux ne pouvaient représenter que les Liégeois.” <http://perso.infonie.be/liege06/09neufc.htm#1> Letöltés ideje: 2011. január 31. Itt szeretném megköszönni Natalia Obukowicznak a szöveg pontos értelmezéséhez nyújtott segítségét.

¹⁵ <http://www.webcitation.org/query.php?url=http://it.geocities.com/wbpezz/bolognastoria.htm>. 2012. január 26.

fejezettel és talán a *De Europa* egészével Piccolomini egyik célja, hogy az európai beháborúk ellen emeljen szót, s összefogásra buzdítson egy külső ellenség, a török veszedelem ellen, ahogyan ezt majd a pápai trónra jutva, élete utolsó percéig tettekkel is próbálja megvalósítani.

Aeneas Sylvius Piccolomini mesélő kedve a *De Europa*-ban, de a saját élettörténetét megörökítő *Commentarii* című művében is sokféle történetre kiterjed. Az államok földrajzi jellemzése és a politikai események bemutatása mellett Piccolomini műveiben itt is, ott is helyet kaphat egy kis kuriózum, legyen az szerelmi ügyekről szóló pletyka, különös testi adottságokkal megáldott emberek esetei,¹⁶ vagy éppen, mint fentebb láttuk, egy-egy érdekes állattörténet. Ennek köszönhetően a Piccolomini munkáiból származó idézetek a legváratlanabb helyeken bukkanhatnak fel, nem kevés nyomozási izgalmat adva a kutató számára. Remélem, a fentebb bemutatott, nem csak filológiai érdekességekkel szolgáló madárháború esetével sikerült az ünnepelt kedvében járnom.

Függelék

Aeneas Sylvius Piccolomini, De Europa, De Bononiensibus et factione inter Baptistam Connetulum et Hannibalem Bentivolulum LIII.

In agro Bononiensi pirum quendam aridam ex minoribus formicis pastus causa complures ascendentur supervenere maiores non parvo numero, quae illas partim occiderunt, partim deiecerunt. Post duas ferme horas tanta minorum formicarum vis exorta est, ut totus ager nigro tectus agmine videretur, accessere stipatae omnes, et arboris undique stipitem circundantes paulatim ascendere coeperunt.¹⁷ Maiores formicae ubi hostes adesse animadverterunt, conglobatae superne pugnam expectaverunt. Postquam simul acies convenere, commisso praelio maiores morsu rabido, modo illas, modo istas e minoribus interemere, totoque brevi spacio confecerunt, ut cadentium morientiumque cumulus ad piri radices non parvus in terra succreverit. Sed cum pertinacius instarent minores: semperque acies aciem praemeret, vigintique aut plures unam ex hostibus circumdarent, et a tergo et a fronte pugnantes, undequaque latera confoderent, victae tandem maiusculae et ad unum omnes necatae; illati prius temere praelii poenas dedere. Haec acta sunt, spectantibus Romanae ecclesiae copiis, cum Petri cathedram Eugenius quartus teneret,¹⁸ ea nobis qui se vidisse ait vir fide dignus et autoritate retulit Nicolaus Pistoriensis utroque iure consultus, qui tum in castris apostolicis Nerii Senensis epidices agebat.¹⁹ Simile hoc illi est, quod in *Gallia Belgica non longe ab urbe Leodio constanti fama gestum ferunt*,²⁰ *nidum sive in rupe sive in arbore falco sibi paraverat, ovaque; fovens pullos avidus expecta-*

¹⁶ Lásd például a *Commentarii* IV. könyvének 32. fejezetét sienai hűtlenségi ügyekről. A *De Europa* LVI. fejezetében egy piombinói fekete, „aethiopus” gyerek születéséről, illetve a Sienáról szóló LV. fejezetben egy hermafrodita haláláról számol be Piccolomini.

¹⁷ Margón: Mira formicarum pugna.

¹⁸ IV. Jenő pápa (1431–1447).

¹⁹ *M, H Nerii Senensis episcopi vices agebat.*

²⁰ Margón: Praelium inter Falcones et corvos.

bat. *Hunc Corvi supervenientes loco deturbavere, ovis ejus effractis ac voratis. Spectaverunt id ex proximo bubulci,²¹ fugientemque trepidum Falconem annotavere. Postridie (mirabile dictu) Falcones Corvique quasi ex toto orbe ad pugnam vocati, isti septentrionalem,²² illi meridionalem partem tenentes, ordinatis aciebus et tanquam rationis capaces essent, aliis²³ qui cornua observarent, aliis qui media ducerent agmina dispositis, atrox ac ferocissimum praelium in aere commisorunt.²⁴ In quo cum modo Corvi, modo Falcones cederent et iterum resumptis²⁵ viribus, certamen instaurarent, totus undique subjectus ager et pennis et cadaveribus obtectus est. Ad extremum victoria penes Falcones fuit, qui non solum rostris, sed etiam unguibus accerrime decertantes, corvos omnes ad internecionem delevere. Exin parvo tempore interjecto, cum duo de Leodiensi ecclesia contententes, alter a Gregorio tertio decimo, alter a Benedicto duodecimo in episcopum electus, erant enim inter illos de Romano Pontifice disceptantes²⁶, ambo cum copiis in eundem locum pugnaturi venerunt. Joannes dux Burgundiae alterum armis iuvit, alterum Leodiensis populus sequebatur. Pugnatum²⁷ est collatis signis summa utrinque²⁸ contentione, horrendum cruentumque praelium factum. In quo tandem victor Ioannes dux triginta milia²⁹ hostium cecidit.³⁰ Memorabile³¹ ejus rei fanum conditum est, quod nos illac postea transeuntes caesorum ossibus plenum vidimus. Sed de illo Falconum atque Corvorum suam cuique opinionem relinquimus, veri periculo penes [452] famam dimisso. Bononia quae non tam studiorum mater, quam seditionum altrix appellari potest, soror et ipsa civitatis Genuae, ac solius inconstantiae constans, cum³² factionem Lambecariam non sine caede multosque cives domo pepulisset, Comum Cinetulorum³³ consilio regi cepit. Principes factionum Baptista Conetulus et Hannibal Bentivolus fuere, ambo sanguinarii, ambo paratis³⁴ caedibus³⁵ insignes, qui licet simul comparatus³⁶ sacramento iuncti essent, nihil tamen inter se meliores fuere: nam³⁷ Hannibal levato de sacro fonte Baptistae filio, visurus puerperam, compatrem sequitur, eique manu presso pro novo nato congratulatur, ab irruentibus ex improvise Baptistae satellitibus obruncantur³⁸, ut manifeste apparverit Baptismi sacramentum non tam foederis retinendi, quam caedis patrandae causa a Baptista quaesitum fuisse: sed non inulta³⁹ mors Hannibalis fuit, nam⁴⁰ qui partes eius sequebantur, sumptis paulo post armis*

---

²¹ *M* bubulo.

²² *M* septentrionem.

²³ *M* új mondat.

²⁴ *M*, *B2* és *H* commiserunt.

²⁵ *H* redemptis.

²⁶ *M* (erat enim inter illos de Romano Pontifice disceptatos), *H* (erat enim inter illos de Romano Pontificio discrepatio).

²⁷ *M* az előzővel egy mondatban.

²⁸ *H* utriusque.

²⁹ *M* xxx.milia; *B2* millia.

³⁰ *B2* caecidit.

³¹ *M* az előzővel egy mondatban.

³² *M* új mondat.

³³ *M* Connetulorum. Ez a helyes olvasat is.

³⁴ *M*, *B2* patratris.

³⁵ *B2* coedibus.

³⁶ *B2* compatratus.

³⁷ *M* új mondat.

³⁸ *M* obruncatur.

³⁹ *M* multa.

⁴⁰ *M* új mondat.

fugatis adversariis, plateam obtinere. Baptista iudicio⁴¹ tandem puerili in specu quodam subterraneo, cum plerisque complicitibus suis latitans, repertus, et fumo compulsus exire, mox pluribus vulneribus confossus est. Cadaver eius in forum tractum, et diu ludibrio habitum, cum plerique more ferarum cor eius dentibus laniassent, cruoremque bibere non horruissent, tandem exustum est.⁴² Apud Florentiam per id tempus Xanthus latebat Herculis Bentivoli, quem quondam Eugenius Pontifex Maximus interfici sive iusserat sive permiserat, filius extra matrimonium natus, pauperem vitam in lanificii exercitio ducens, nec satis gnarus quo patre genitus esset: hunc Bononienses ex vestigio vocant, recusantem, et quodammodo invitum in patriam ducunt, equitem ex lanifice faciunt, tutorem Hannibalis filio reipublicam principem tradunt. Cuius ea in rebus adversis fortitudo, ea in secundis moderatio hactenus ostensa est, ut Herculis filium omnes norint, qui cum exules per proditionem nocte quadam urbem intrassent, ac exercitus rumore quasi victores insultassent, haud quaquam destitutus animo, excitis amicis, correptis armis, in eos prosiliit, nec mora victos, caesis captisque pluribus ex civitate deturbavit. Bessarion eo tempore Cardinalis Nicenus, natione Graecus, prudentia singulari, et nostra suaque lingua peritissimus, Nicolai quinti Pontificis Maximi in ea urbe vices gerebat, qui usque ad ipsius pontificis obitum legatione functus, nobilitati plebique iuxta charus fuit, quamvis eo deducta civitas est, ut legati Papae rogare magis quam imperare queant, quod plane nunc experitur Ludovicus sanctorum quatuor coronatorum Cardinalis legatus, qui quamvis ingenio valet, et ea praeditus est autoritate, quae summi sacerdotis nepoti deberetur, non plus tamen in urbe potest quam senatui placet et Xantheo.

---

⁴¹ *M* in iudicio.

⁴² Margón: Horrenda in cadaver savities.

CERES ÉS IACCHUS AJÁNDÉKAI

Adalékok egy Janus Pannonius-epigramma értelmezéséhez

POLGÁR ANIKÓ

A neolatin költészet fordítása Csorba Győző szerint külön metodológiát igényelne, mely az antik költészet fordításától bizonyos tekintetben eltér. Ez a metodológia ugyanúgy, ahogy a neolatin költészet magyar fordítás- és hatástörténete, máig kidolgozatlan, a fordításokat filológiai alapon értékelő szakirodalom pedig e munka felvállalása helyett többnyire csupán elvárásait fogalmazza meg a magyar költészeti hagyományba több-kevesebb sikerrel beépülni próbáló fordításokkal szemben.

Csorba a neolatin irodalom fordítását azért tartja specifikusnak, mert ezeket a műveket a nemzeti irodalom részének tekinti, annak ellenére, hogy nem a nemzeti nyelven készültek.¹ „Janusnál a nehézségeket növelte, hogy magyar költőt kellett magyarra fordítani.” – írja.² Janus-fordításaink többsége azonban nem a Csorbához hasonló elvi elgondolások alapján kialakított, tudatos fordítói hozzáállás tükré, hanem az aktuális „irodalompolitikai és kiadópolitikai program eszköze”,³ a fordítók nagy része felkérésre alkotott, s nyersfordításokból, filológiai instrukciók alapján dolgozott. Kovács Sándor Iván megállapítása, mely szerint „a magyar Janust mára elporosodott, tudós fordítások kezdték közvetíteni”,⁴ tulajdonképpen a fordítások döntő hányadára vonatkozóan máig is érvényes.

---

¹ Csorba Győző, „Magyar versek latinból”, in *Csorba Győző, a fordító*, szerk. Tüskés Tibor, Pécs, Pannónia Könyvek, 1998, 87.

² Csorba Győző, „Az 550 éves magyar költő”, in *Csorba Győző, a fordító*, i. m. 102.

³ Csorba, *Magyar versek latinból*, i. m. (vö. 1. j.), 89.

⁴ *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, szerk. Kovács Sándor Iván, Pécs, Pannónia Könyvek, [1987], 11.

A Janus Pannoniusz-fordítások értékelésének, s elsősorban az ezekben fellelhető hibák kiigazításának külön tanulmányt szentelt a Janus-szöveghagyományt és utóéletet kutató Juhász László⁵ és Török László.⁶ Jelen írás tárgya egy kétsoros Janus-epigramma (127.⁷, I 176 Tel.), melynek fordítása (bár nem szerepel sem Juhász, sem Török hibalistájában) szintén kiigazításra szorul. Az epigrammát a Kardos Tibor⁸ és a V. Kovács Sándor⁹ által szerkesztett Janus-kötet is Weöres Sándor fordításában közli:

A szőlőről

Szőlőt élvezel: ím, egyszerre iszol s eszel; és ezt
Ceresről Bacchus kapta, csak ő egyedül.

Bár a szőlő tekintetében Ceres és Bacchus funkciói minden bizonnyal metszik egymást (ha a szőlőt ételként, s nem a borkészítés alapjaként fogjuk fel), ám a latin epigramma nem erre a Weöres Sándor idézett fordításában homályos célzással utalt átfedésre épül. (Mintha a szőlő ételként való felhasználása eredendően nem tartozna a bor istenének fennhatósága alá, s ezt csupán Ceresről, a földművelés istennőjétől vette volna át.)

A Janus-epigramma alapját valójában a két antik isten ajándékainak az összehasonlítása adja, nála azonban az összehasonlításból – legalábbis egy bizonyos aspektus tekintetében – Iacchus kerül ki győztesen. Míg ugyanis Ceres csupán ételt ad az embe-
reknek, Bacchus ajándéka, a szőlő egyszerre szolgál ételként és italként is.

Est simul et potat, qui dulci vescitur uva:
hoc tibi, sed solo, cedit Iacche, Ceres.

(Nyersfordításban: Egyszerre eszik és iszik az, aki az édes szőlővel táplálkozik: e tekintetben, de csakis ebben az egyben, Bacchus, felülmúlod Ceres.)

Hegedüs István 19. század végi fordítása, mely ugyan nyelvileg kissé darabos, az epigramma csattanóját remekül érzékelteti:

Az egyszerre eszik meg iszik, szőlőt aki élvez:
Így győződ le bizony Bacchus ez egybe' Ceres.¹⁰

⁵ Juhász László, „Janus Pannoniusz epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához”, *Filológiai Közlöny* 14 (1968) 146–185.

⁶ Török László, „Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában”, in Uő, *Janus-arcok. Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*, szerk. Mayer Gyula, Typotex, Budapest, 2008, 69–98.

⁷ Felhasznált kiadás: Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia, Vol. I. Epigrammata*, edidit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török, Budapest, Balassi, 2006.

⁸ Janus Pannoniusz *Versei*, szerk. Kardos Tibor, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 97.

⁹ Janus Pannoniusz *Összes munkái*, szerk. V. Kovács Sándor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 111.

¹⁰ Janus Pannoniusz *Költeményei*, ford. Hegedüs István, Budapest, MTA, 1938, 198.

Igaz ugyan, hogy az ősváltozat, mely vélhetőleg Weöres Sándor fordításának közvetlen előképe lehetett, még másképpen adja vissza a csattanót:

A ki eszik szőlőt, iszik is egyszerre, oh Bacchus
Ezt az ajándokot is csak neked adta Ceres.¹¹

Az eredeti poénjától kicsit eltolódott Geréb László megoldása is, aki az epigramma egy-egy sorának megállapítását ellentétként mutatta fel. A fordítást olvasva olyan érzésünk lehet, mintha a fordító – aki saját bevallása szerint ismerte s fel is használta Hegedüs István fordításait is¹² – tisztában lenne ugyan az eredeti szöveg jelentésével, ám azt, talán valamiféle morális aggályok miatt, elbizonytalanítja. Ceres neve elé, hogy a fordító értékítélete világos legyen, beiktatja a „jó” jelzőt, a „mégis” ellentétes kötőszó viszont arra is utal, hogy a szőlő fogyasztása közben az evés és ivás nem egyenrangú tevékenység, hiszen Bacchus (vagyis a bor ivása) nagyobb élvezetet nyújt, mint Ceres (vagyis a szőlő evése).

Egyben eszünk meg iszunk, amidőn élvezzük a szőlőt.
Mégis a jó Cerest Bacchus előzi meg itt.¹³

A szöveget ugyancsak átalakító Weöres Sándor idézett fordítása esetében azonban semmi nem utal arra, hogy valamiféle tudatos áttranszformálásról, fordítói átértelmezésről lenne szó, sőt, abban sem lehetünk biztosak, hogy a magyar fordítás szövegét valóban az eredeti latinhoz, s nem a fordító által segédanyagként kapott nyersfordításhoz, illetve a korábbi fordításokhoz kell-e mérnünk. Weöres Sándor fordítói életművének ugyan szerves részét képezik a latin fordítások,¹⁴ ám nyilatkozata szerint a latin fordítások esetében az ő munkája főként a stilizálás, nem a szöveg értelmezése, hiszen általában nyersfordításokból dolgozik: „Egy kicsit konyitok az olaszhoz, latinhoz, de a nyelvtudásom kevés ahhoz, hogy nyersfordítás nélkül dolgozhassak.” „... tulajdonképpen magyarról fordítok magyarra az esetek 95%-ban, mondjuk” – írja.¹⁵

Az ilyen esetekben tehát nem tarthatjuk jogosnak a fordítók elmarasztalását, s a kétnyelvű kiadások esetében inkább a tudós szerkesztők feladata lehetett volna a tanulmányokban utólag listázott hibáknak, félrefordításoknak legalább a jegyzetekben

¹¹ *A Kisfaludy Társaság Évtárlapjai* 28 (1893–1894), Budapest, Franklin, 1895, 134.

¹² „Kegevelettel tartozom néhai Hegedüs István úttörő Janus fordításainak is.” in Janus Pannonius, *A Duna mellől*, ford. Geréb László, Budapest, Officina, 1940, 115.

¹³ Janus Pannonius, *A Duna mellől*, i. m. 37.

¹⁴ Weöres Sándor, *Egybegyűjtött műfordítások*, Budapest, Magvető, 1976, 27–78.

¹⁵ Weöres Sándor, „Milyen szerepe van a költő életében a fordításnak?” in *A műfordítás elmélete és gyakorlata*, szerk. Takács József, ELTE Olasz Tanszék, Budapest, 1973, 177.

történő kiigazítása.¹⁶ A latint félreértő fordítói megoldás kritikája helyett próbáljunk meg inkább a görög–római mitológiára épülő vers forrásait feltárva közelebb kerülni az epigramma csattanójának értelmezéséhez.

A klasszikus irodalomból a legújabb kritikai kiadás a hasonló helyek között két latin szöveget jelöl meg, Ovidius *Tristia*-ját (3, 10, 71) és Statius *Silvae* című művét (2, 2, 103).¹⁷ A két megidézett szövegben valóban szerepel a *dulcis uva*, illetve a *dulces uvas* (édes szőlő, édes szőlőket) jelzős szerkezet, tartalmilag azonban ezen felül nem kötődnek Janus szövegéhez. Ovidiusnál a száműzetés helyének, a téli Tominak a leírásába illeszkedik a szőlő említése: a rideg vidéken nem terem szőlő sem („*non hic pampinea dulcis latet uva sub umbra*”).¹⁸ Statiusnál a szőlőmotívum a Pollius surrentumi villáját leíró vers része. A tenger és a szőlősdombok közelségét egy bájos mitológiai kép érzékelteti: ősszel egy Nereis jött elő a vízből, és édes szőlőket csent a dombról („*et dulces rapuit de collibus uvas*”).¹⁹ Mind az ovidiusi, mind a statiusi szöveghely csak a nyelvi megformálásban mutat némi hasonlóságot, ám az adott jelzős szerkezet használata a megadott két esetben sem grammatikai, sem metrikai szempontból nem azonos Januséval, így azok ismeretének és hatásának feltételezése nem indokolt. Hasonlóságokat keresve érdemesebb felütnünk Martialis epigrammakötetét, aki *Uvae duracinae* (Keményhúsú szőlők) című kétsoros epigrammájában (XIII. 22) a szőlő ehető és iható voltának ellentétét hangsúlyozza: a bemutatott keményhúsú szőlők nem Bacchus italaként, sokkal inkább ételként szolgálnak.

Non habilis cyathis et inutilis uva Lyaeo,
sed non potanti me tibi nectar ero.²⁰

„Nem serlegbe való vagyok én, nem Bacchus italja:
Hogyha eszel s nem iszol, nectarod is lehetek.”²¹ (Csengery János fordítása)

„Nem serlegbe való s noha nincs hasznodra, Lyaeus,
Jóízű nektár bornemiszáknak e fűrt.”²² (Balogh Károly fordítása)

¹⁶ Ilyen jegyzetapparátus található a *Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény* I. részében (*Humanizmus*, szerk. Ács Pál – Jankovics József – Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 1998, 184–285), melyben a Janus Pannonius szövegeit sajtó alá rendező Török László nemcsak a szövegek utalásrendszereit fejtí ki részletesen, hanem alkalmanként a fordítások hibáira is figyelmeztet.

¹⁷ Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia*, i. m. (vö. 7. j.), 119.

¹⁸ Ovid, *Tristia. Book III.*, by S. G. Owen, Oxford, Clarendon Press, 1893, 21.

¹⁹ Publius Papinius Statius, *Erdők. Latinul és magyarul*, ford. Muraközy Gyula, Budapest, Akadémiai, 1979, 130.

²⁰ Martial, *Epigrams*, Volume III, ed. by D. R. Shackleton Bailey, Cambridge–London, Harvard University Press, 1993, 182.

²¹ Marcus Valerius Martialis *Epigrammáinak tizennégy könyve a Látványosságok könyvével*, ford. Csengery János, Budapest, MTA, 1942, 413.

²² Balogh Károly, *Martialis*, Budapest, Studium RT., évszám nélkül, 52.

A Martialis-vers alapgondolata, a szőlő ehető és iható voltának megkülönböztetése Janus versötletéhez hasonlít. Az ajándékkísérő epigramma olyan keményhúsú szőlőkhoz írt ajánlás, amelyek ugyan borital alapjául nem szolgálhatnak, ételként azonban kitűnőek. Janus a Martialis epigrammagyűjteményének XIII. könyvébe tartozó xéniák (ajándékversek) kétsoros disztichonformáját használja, ám verse nem ajándékkísérő formulaként szolgál, inkább gnómaszerű, általánosító jellegű, s az ételhez és italhoz rendelhető két isten (Ceres és Bacchus) klasszikus mitológiai egyenrangúságának gondolatával is polemizál. Euripidész Bakkhánsnők című darabjában Teiresias két isten ajándékát emeli ki mint az emberek számára a legfontosabbakat: Démétér száraz étellekkel táplálja őket, Semelé gyermeke pedig, aki az istennő ellenfelének tartható, s aki nem marad alul a vele való összehasonlítás során, a szőlőfűrtből nyerhető italt fedezte fel s ezt hozta el vigaszul a halandóknak (*Bacch.* 274–283).²³ A Bakkhos kultuszát újként bemutató, s értékeit kiemelve a régóta tisztelt Démétér mellé emelő Teiresias-monológon túllépve Janus (mondandóját mesterien két sorba sűrítve) már azt igazolja, hogy a két isten nemcsak hogy egyenrangú, hanem (a sokak szemében kevésbé értékesnek tartott, s kezdetben új istenként el nem ismert) Bacchus felül is múlja vetélytársát. Az ő ajándékának, a szőlőnek olyan tulajdonsága, olyan kettős jellege is van, mely joggal helyezi azt Ceres ajándékai elé. A szőlőnek mint kulcsmotívumnak a kiemelése a xéniákhoz köti Janus versét, Iacchus megszólítása a második sorban viszont a martialis ajándékozási szituációtól el is távolít (Martialisnál a megszemélyesített ajándék tárgy szólítja meg a megajándékozottat, Janusnál a szőlő különleges jellegén s az istenek ajándékain tűnődő narrátor szólítja meg Bacchust). A „sed solo” kitétel finoman azt is jelzi, hogy a szőlő csodája egyedi eset, Iacchusnak nem kell túlságosan elbiznia magát, hiszen egy komplexebb összehasonlítás nem biztos, hogy az ő győzelmét hozná.

Janus költői ötletének egy másik előzményét az evés-ivás párhuzamosságának kiemelésével (igaz, az evéshez-iváshoz köthető antik istenek nevének említése nélkül) Philostratos görög prózai művében találjuk meg, nem a szőlőre, hanem a gránátalmára vonatkoztatva (ám egy hasonlat erejéig a szőlővel is párhuzamba vonva). Philostratos szerelmes leveleinek 45. darabja Martialis verséhez műfajilag is hasonlít, hiszen levél formájú xéniának, ajándékkísérő levélkének tartható.

Διοδώρω

Τὰς ἀπυρήνους ῥοιαὶς Ἐρυθραὶ κηπεύουσιν οἰνοχοοῦσας νᾶμα πότιμον, ὥσπερ τῶν βοτρυῶν οἱ εὖ πράττοντες. δέκα σοι τούτων τρυγῆσας ἔπεμψα. χρωῶ δὲ αὐταῖς σιτούμενος μὲν ὡς οἴνω, μεθύων δὲ ὡς σίτω.

²³ Euripidis *Tragoediae*, Vol. I., Lipsiae, Teubneri, 1876, 99–100.

„Diodóroshoz

Az erüthraibeliek nem csontos magvú gránátalmát termesztenek, melyből kellemes ital nyerhető, akárcsak a lédús szőlőfürtökből. Tízet szedtem és el is küldöm neked: ha épp eszel, élvezd, mint a bort; ha részeg vagy, szolgáljanak eledelül.²⁴

Nem véletlen, hogy a szerelmes levélben gránátalma szerepel ajándékként, hiszen ez a sokmagvú gyümölcs a szerelem, házasság és a termékenység szimbóluma. A Philostratos-levél kíséretében küldött ajándék univerzálisabb Martialis keményhúsú szőlőinél, hiszen a megajándékozott igényeitől függően kettős funkciót is betölthet: ha jóllakott, italként, ha lerészegedett, ételként szolgálhat. Janusnál ez a kettős szerep egybeolvad, nála a szőlő fogyasztása evés és ivás is egyben. A Philostratos görög szövegét több helyütt is félreértő Bonfini latin fordítása²⁵ esetében a gránátalma-motívum elmarad, így az ő latin levele (az erotikus utalásrendszerrel is megfosztva) Janus verséhez hasonlóan a szőlő kettős jellegét teszi meg fő témául.

De Diodoro

[R]ecentes²⁶ uvas rubras fluviumque vini profusuras boni agricolae racematim legerunt: e quibus decem tibi vindemiando misi. Tu autem his utere: tanquam vino cibatus: et tanquam cibo ebruus iam futurus.

(A jó földművesek fürtönként szedték le a friss, vörös szőlőket, melyek a bor áradatát öntik majd magukból: ezekből küldök neked szüretelés közben tízet. Te pedig, ha épp eszel, élvezd őket, mint a bort; ha lerészegedsz, szolgáljanak eledelül.)

Bolonyai Gábor több előadásában és publikációjában mutatott már rá Bonfini görögül készült fordításainak hibáira.²⁷ Ennek a szerelmeslevél-fordításnak az első mondata is ezen hibalisták sorába kívánczik. Bonfini feltehetőleg nem tudatosan, hanem nyelvtudásának hiányosságából adódóan hagyja el a gránátalma-motívumot, a görög ροιᾶ (‘gránátalma’) és ροή (‘folyás, áramlás’), valamint az Ἐρυθραὶ (‘Erythrai kis-ázsiai város’) és ἐρυθρός, ἄ, ὄν (‘piros’) szavak jelentését összerosva. Fordítása azonban így Janus versének lett rokona, hiszen a szőlő igazi élvezetet nyújtó, kettős természetét dicséri.

²⁴ Philostratosz, *Erősz szárnyai. Ógörög szerelmes levelek*, ford. Polgár Anikó, Pozsony, Kalligram, 2008, 59.

²⁵ Philostrati *Heroica ... Epistolae ab Antonio Bonfine traducte*, 167r. OSZK Cod. Lat. 417. (elérhető a www.corvina.oszk.hu címen)

²⁶ Az eredeti Iecentes alakot Recentes-re javítottuk. Hibás iniciálékkal a kódex több pontján találkozhatunk, pl. 169v. Dalvus helyett: Salvus.

²⁷ Bolonyai Gábor, „Philostratosz szofistái – Bonfini fordításában”, in *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. Déri Balázs, Budapest, L’Harmattan, 2008, 47–58.

JANUS PANNONIUS ÉS VÁRAD

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

A címben jelzett kapcsolat legfontosabb megnyilvánulása kétségkívül a Váradtól búcsúzó költemény:¹

Omnis sub nive dum latet profunda
tellus, et foliis modo superbum
canae dum nemus ingravant pruinae,
pulchrum linquere Crysium iubemur,
ac longe dominum volare ad Istrum.
Quam primum, o comites, viam voremus.
Non nos flumina, nec tenent paludes,
totis stat gelidum gelu lacunis.
Qua nuper timidam subegit alnum,
nunc audax pede contumelioso,
insultat rigidis colonus undis.
Quam primum, o comites, viam voremus.
Non tam gurgite molliter secundo
lembus remigio fugit volucris,
nec quando Zephyrus levi suburgens
crispum flamine purpuravit aequor,
quam manni rapiunt traham volantem,
Quam primum, o comites, viam voremus.
Ergo vos, calidi, valetate, fontes,
quos non sulfurei gravant odores,
sed mixtum nitidis alumen undis

visum luminibus salubriorem
offensa sine narium ministrat.
Quam primum, o comites, viam voremus.
Ac tu, bibliotheca, iam valetote
tot claris veterum referta libris,
quam Phoebus Patara colit relictis,
nec plus Castalios amant recessus
vatum numina, Mnemonis puellae.
Quam primum, o comites, viam voremus.
Aurati pariter valetate reges
quos nec sacrilegus perussit ignis,
dirae nec tetigit fragor ruinae,
flammis cum dominantibus per arcem
obscura latuit polus favilla.
Quam primum, o comites, viam voremus.
At tu, qui rutilis eques sub armis
dextra belligeram levas securim,
cuius splendida marmorum columnis
sudarunt liquidum sepulcra nectar,
nostrum rite favens iter secunda.
Quam primum, o comites, viam voremus.

Versei születésével kapcsolatban a környezet hatásáról Janus maga nyilatkozott:

---

¹ Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia*, Vol. I. *Epigrammata*, edidit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török, Budapest, Balassi, 2006, 321.

Szítja vagy oltja a lángelmét a hely, érzik a versen,
benne a dalban az ég, amely alatt született.²

(Vas István fordítás)

A Várad-vers elemzésére sokan és sok oldalról vállalkoztak már. A következőkben én csak magának a városnak a szerepét vizsgálom, azt a környezetet, amelyet az a fiatal Janus életpályájának alakításában betöltött. A tanulmány elején ismertetem vázlatosan azokat a küldő körülményeket, amelyeket azután a Búcsúvers tárgyalásához nélkülözhetetlennek tartok.

Ismeretes, hogy a szlavóniai kisbirtokos, literatus-nemes család sarja Csezmiczei János apját már hétéves kora előtt elvesztette. A négy gyermeket nevelő özvegyen annak bátyja, Vitéz János úgy kívánt segíteni, hogy a legkisebb fiú neveltetésének a gondját magára vette. Vitéz a királyi kancelláriában elért pozíciói mellett 1442-től a váradi székeskáptalan prépostja, 1445-től pedig váradi püspök lett. Székhelyén püspökölödjje, a várnai csatában elesett Johannes de Dominis volt. Várad még az ő idejében vált meglehetősen tág horizontú szellemi központtá, ahová magával vitte a kancelláriában már korábban is vele együttműködő Vitéz Jánost.³

Janus egy későbbi elégiájában így említi a tanulmányait irányító báty szerepét:

Imbiberam tenerae vix prima elementa Mineræ
nec mala venturi jam documenta dabam,
cum tuus Ausonias tradit me frater ad oras,
longinquo et Musas quaerere in orbe jubet.
Illius impensa Venetas celebravimus urbes,
dum sol undecies per sua signa redit.⁴

A szlavóniai Körös megyében cseperedő fiúcska Budától is, Váradtól is nagyon meszsze volt. Mivel a külföldi tanulmányok nagyon sokba kerültek, csak a nagyon érdemeket juttatták ehhez. Nehezen képzelhető el, hogy a báty nem kívánta maga is megismerni a fiú képességeit. Erre lehetősége is volt, mert székhelyén, a váradi káptalan statútuma biztosította nemcsak a tagoknak, hanem ezek hozzátartozóinak, megnevezetten az unokaöccsöknek (*nepotes*) taníttatását is. A káptalan lectorának fölügyelete mellett foglalkoztak a diákokkal, méghozzá kinek-kinek tudásszintjét figyelembe véve! A tananyagot, az időbeosztást is ismerjük. Reggel a grammaticával kezdték, majd ennek

² Uo., 377. Scilicet ingenio multum locus addit et aufert, // inter et est, sub quo sidere carmen eat.

³ Pajorin Klára, „A Bázeli Zsinat hatása Magyarországon (Görögök, görögtudósok és a korai magyar humanizmus)”, *ItK* 115 (2011) 593–616. Uő, „L’influsso del Concilio de Basilea sull’Umanesimo in Ungheria. I primi contatti degli Ungheresi con gli umanisti greci”, in *Italy and Hungary. Humanism and Arts in the Early Renaissance* (Villa i Tatti. The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies 27), Florence, 2011, 97–125.

⁴ Iani Pannonii poemata. P. 1. Traiecti ad Rhenum 1784. El. I. 6, 103–108.

alkalmazására került sor. A szövegértést és helyes latin beszédet deklamációkban gyakorolták. „Poeticaliát” nem oktattak rendszeresen, mert azt a diákok maguk, vagy segítséggel a korábban tanultak alapján könnyen elsajátíthatták. A továbbiakban sor kerülhetett még filozófiai és más „facultások” megismerésére is⁵. Ha a Ferrarában 12 évesen érkező Janus már akkor elismerten jó latin-nyelvi fölkészültségét nézzük, akkor nagyon valószínűnek tűnik, hogy az otthoni plébániai iskolában nyert indítás után, alaposabb ismereteit a váradi káptalani iskolában szerezte. Ez eddig föltételezés is lehetne, de megtámogatja az a már korábban is ismert adat, hogy Janust bátyja 1450 végén Ferrarából hazarendelte. A tény ismert, de okát adni eddig nem tudtuk. A káptalani rendelkezésekből ez is megmagyarázható. Egy egész fejezet rendelkezik ott arról, hogy a támogatott külföldön tanuló diákoknak minden harmadik év végén haza kell térniök, hogy elvégzett tanulmányiokról számot adjanak.⁶ Janusnak ez az első hazatérése éppen harmadik ferrarai tanulóévének, 1450-nek végére esik.⁷ Tanúsítja ez azt, hogy nagybátyja támogatása a káptalan anyagi segítségének történt.

Újabb három év elteltével megismétlődött a hazatérés. 1454 októberben Prágában volt, a király környezetében ott tartózkodó, akkor már kancellár nagybátyja Vitéz János óhajára.⁸ A püspök és környezete a karácsony megünneplésére nyilvánvalóan hazatért székhelyére Váradra. Januárban ismét útra keltek, hogy a Budán megnyíló országgyűlésen részt vegyenek. Innen folytatták útjukat Bécsújhelyre a birodalmi gyűlésre. Erre 1455 február és április között került sor. Janusnak ebből az időszakból több verse is tanúsítja, hogy az események is, a közszereplők is Janusban költőjükre találtak. Legismertebb az ekkorra datált Aeneas Silviuszal való verses levélváltása.⁹ Az ajánló föliratok oda is és vissza is „*Johannes Varadiensis ecclesiae custos*”-ként említik. Ez tanúsítja, hogy Janus a második harmadéves beszámolási kötelezettségének is eleget tett. Megfelelt, és 21 évesen elnyerte a káptalanban az örkanonoki tiszteletet. Ez a dignitas komoly felelősséggel járt. Elnevezésének megfelelően ő volt az őrzője a székesegyház kincseinek, a szentek, legfőképpen az alapító Szent László király nagy tisztelettel körülvett ereklyéinek, az ünnepi szertartásokhoz tartozó könyveknek és a káptalan féltett

⁵ Bunyitay Vince, A váradi káptalan legrégebbi statútumai, Nagyvárad, 1886, 92.

⁶ Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. Kiad. Kollányi Ferenc, Történelmi Tár Uf. II., 1901, 263. A székeskáptalanok statútumainak rögzítése, mai ismereteink szerint a XIV. században történt. Az Egyház közös gyakorlatának megfelelően ezek nem sokban különböznek egymástól. Mivel a váradi statútumok csonkán maradtak ránk, a pótlás más káptalanok szabályzataiból kiegészíthetők. Az esztergomi statútumok idézett redakciója éppen a Janus verseit is megőrző Kesztheli Mihály lector idejéből való a XV. századból.

⁷ Iohannes Vitéz de Zredna opera Quae supersunt. Ed. I. Boronkai, Budapest, Akadémiai, 1980 (BSMRA S.N.), 158–160.

⁸ Kiss Farkas Gábor, A magyarországi humanizmus kezdeteiről, e kötetben, a 31. jegyzet (127. l.). Köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot láthattam.

⁹ Iani Pannonii Opera, (vö. I. j.), 197–198, 263.

pecsétjének.¹⁰ A custos megfelelő javadalmazásban is részesült. A dicsőség mellett, amit Aeneas Silviuszal való levélváltásból láthatóan igen nagyra tartott, ez bizonyos anyagi segítséget jelentett továbbtanulásához.

Külföldi egyetemet ebben a században leginkább csak az látogatott, akinek ez a pályáján való emelkedéséhez szükséges volt. Különösen állt ez a jog tanulmányokra. A kétféle jogi képzés, a civil/római jogi, vagy az egyházi/kánonjogi képzést illetően az erre való igény esetében Magyarországon ekkor sajátos volt a helyzet. A hazai törvénykezésben elég volt az itthoni gyakorlatban elsajátítható jogismeret.¹¹ Egyházjogászokat, (ők a *decretorum doctorok*), az esetlegesen a Kúriáig fölterjesztett ügyekre való tekintettel, a szentszéki bíróságok igényeltek. Vitéz az öccse pályáját határozott terv szerint irányította.¹² Janus földadata ezért az volt, hogy legmagasabb egyházi méltóságok majdani elérését segítő kánonjogi doktorátust szerezze meg Padovában. Nincs is nyoma, hogy a döntés ellen lázadózott volna. Az akkor már Itália-szerzte nevet szerzett poéta versben búcsúzott el a múzsáktól, értsd a felelőtlen élettől. Ciceróval vallotta azt, hogy a számára megszerzendő tudás nem az övé, azzal a köznek tartozik.¹³ Négy év padovai jogi tanulmányainak újabb hazahívás vetett véget.

Magyarországon 1458 tavaszán az új király Mátyás uralkodása elején vagyunk. Vitéz a király legszorosabb környezetéhez tartozott, öccsének is fontos szerepet szánt. Erről a velencei követ május utolsó napjáról keltezett, eddig még nem publikált jelentése tudósít.¹⁴ Azt írja, hogy beszélt a váradi püspökkel, akitől megtudta, hogy a pécsi püspök nagyon beteg, utóda Vitéz öccse lesz, aki már most is a coadiutóra. Ez a tudósítás egészen más megvilágításba helyezi Janus padovai tartózkodásának utolsó időszakát. Eddig ugyanis úgy tudtuk, hogy éppen Budán kelt tudósítás napjaiban Janus barátjával Galeottóval Rómából, a narnii forrást is meglátogatva hazafelé tartott. Római

¹⁰ „Statuta Capituli Zagrabiensis”, in I. Tkalčić, *Monumenta Historica Episcopatus Zagrabiensis*, II, Zagreb, 1874, 98.

¹¹ „seculares iudices non sunt edocti in dando iudicio ab aliquibus doctoribus, nisi unus ab alio utpote iuvenes a senioribus et conpares a conparibus ex auditu percipiunt”. Bónis György, *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*, Budapest, 1972, 161. Magyarországon a XV. század derekán mintegy száz kánonjogi doktorról vannak adataink. Közülük ötnek volt civiljogi doktorátusa is, azaz neve mellett dr. u.i. olvasható!

¹² „Archiepiscopi Strigoniensis imperio ad ius pontificium Paduam sese contulit, utpote quod futuro pontifici vehementer possit conducere” – Battista Guarino levele 1467-ből, in Ábel Jenő, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Budapest–Lipsiae 1880, 207. Adatai általában helyesbítésre szorulnak. Vitéz ekkor még nem volt esztergomi érsek. Az a közlése, hogy oriundus fuit Ianus hic noster Varadinae (204) csak úgy értendő, hogy közös tanulóéveik alatt Janustól hajdani otthonaként ezt a várost hallotta emlegetni.

¹³ Ábel *i. m.* (vö. 12. j.), 125–126. El. XXX. Cicero, *De officiis* I 22 és *De finibus* II 45.

¹⁴ Petrus Thomasii velencei követ jelentése. Buda 1458 ultimo mai. Milano Archivio di Stato. Potenze Estere. Ungheria, Copia. Másolata: OSzK Fraknói Gyűjtemény. Fol. Hung. 1880. ff. 330–331.

látogatásáról azt gondoltuk, hogy az az ókori emlékeknek szóló búcsúlátogatás volt, bár közben kieszközölt néhány pápai engedményt is a családjának a Kúriánál. Talán új javadalmának a titeli prépostságnak ügyét is ekkor intézte el.¹⁵ Valójában ez az út is jogi doktorátusának része volt, és hazatérése miatt kellett ezt megtennie. „Videndo ibi practicam” járt több jogásztársa is a vizsga letétele és az avatás között Rómában, vagy ezután, hogy valami fogalmat szerezzenek maguknak a szentszéki ügyek intézésének módjáról.¹⁶ Janus padovai vizsgáit illetően nincsenek megbízható adataink. A közjegyzői tanúsítványokat utólag vezették be az anyakönyvekbe. Janus idejében ezekben üres lapok tanúskodnak a hanyagságról.¹⁷

Janus tehát hazatért, és ezúttal ismét Váradra. A pécsi püspöki szék várományosa ugyanis az időközben Aeneas Silviusból II. Piusszá lett pápától kinevező bullát kapott, amely a váradi püspök coadiutorává és vicariusává tette. Az 1459 márciusában kelt pápai irat Johannes Chezmicza legum doctor, titeli prépostnak szól.¹⁸ Minthogy a titulusok biztosan megfelelnek a jóval korábban, talán még 1454 végén megfogalmazott kérvénynek, el kell fogadnunk, hogy Janust tanulmányai közepén rendelték haza. Ahhoz, hogy a civil jog doktorából egyházjogász azaz decretorum doktor legyen, még legalább három évet kellett volna Padovában maradnia. A pápai kinevezés itthon egy már megváltozott helyzetben érte Janust. 1459 február 10-én meghalt Barius Miklós pécsi püspök. Mátyás király tüstént kinevezte a helyére electus Quinqueecclesiensis-nek Janust,¹⁹ ehhez joga is volt. Püspöki székét viszont csak pápai megerősítéssel foglalhatta el. A confirmációt pártfogói, Vitéz és a pápai legátus, az éppen akkor a mantovai kongresszust irányító pápától várták és sürgették. Meg is született az, még ott a kongresszuson 1459 november 5-én. Ebben Pius pápa János electus Quinqueecclesiensist, váradi kanonokot, diaconust a pécsi püspökség világiakban és lelkiekben teljesjogú adminisztrátorává kinevezte. Ezt azzal az engedménnyel tette, hogy ha a most 26 éves eléri a kánonjog kívánta 27. évét, akkor a püspökségben megerősítést nyer.²⁰ A bulla „literarum scientia preditus”-nak mondja Janust. Ez az ismert kúriai formulák között szokatlan megnevezés. Megfogalmazása magától a pápától eredhet, akinek a korábbi 1453-as futó találkozásuk után, 1455-ben Bécsűjhelyen volt lehetősége arra, hogy az

¹⁵ Ritoókné Szalay Ágnes, „Csezmiczétől Pannoniáig. Janus Pannonius első látogatása Rómában”, in Uő, *„Nympha super ripam Danubii”*, Budapest, Balassi, 2002, 31–36.

¹⁶ Köröndy Kinga, *Studentes extra regnum 1183–1543*, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 58–62.

¹⁷ Juhász László megállapítása. Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 356, 22, jegyzet.

¹⁸ Augustinus Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia*, II, Roma, 1860, 320.

¹⁹ *Raguza és Magyarország összekötéseinek oklevéltára*. Összeáll. Gelchich József, bev. Thallóczy Lajos, Budapest, 1887, 616

²⁰ Iosephus Koller, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, IV, Posonium, 1796, 37.

egyházi pályán is emelkedőben lévő ifjú poétát megismerje. Különös figyelmet érdemel, hogy az időközben elnyert javadalmakat természetesen mellőzve csak váradi kanonokként említik. A váradi káptalanhoz tartozása tehát egészen a püspöki székig kísérte.

Arról a városról volt eddig szó, amely Janusnak az egyházi társadalomban való fölemelkedéshez a kereteket biztosította. Váradról, hogy ez a város a költőnek mit jelentett, versében maga vallott. Halálának 500. évfordulóján, 1972-ben a Kortárs szerkesztősége fölhívást tett közzé a Várad-vers műfordítására. A beérkezett válaszokhoz a költőtársak megjegyzéseket is fűztek. Ezek között a vers forrásvidékére, az ókori áthallásokra is születtek figyelemre méltó javaslatok. Csak a városleírásra, minthogy a vers ennek is értelmezhető, nem találtatott előkép. Mivel Janus egész életműve szorosan kapcsolódik az ókor alkotásaihoz, Hippokratés alapművétől kezdve a rétorika tankönyvekig adottak a minták. Történtek is kísérletek arra, hogy az előzményt valahol fölfelezzék – eredménytelenül. De nem hozható ez a vers semmiféle kapcsolatba a kortársak várost dicsérő irományaival sem. Elég itt utalnunk Leonardo Bruni nagyon népszerű *Laudatio Florentinae urbis*-ára, vagy az éppen ezzel vetélkedő Pier Candido Decembrio *Milano-panegyricus*-ára. Ezek mind terjedelmes értekezések, az ideális közösség példáiként magasztalják vagy védelmezik városukat. Janus esetében legszerencsésebbnek a Kortárs szerkesztőségének megfogalmazását tarthatjuk. Azt írták, hogy ez egy állókép, amelyet a visszatekintő, búcsúzó szem befog a hátrahagyott városról. Tegyük hozzá, hogy a műalkotást egy Catullustól kölcsönzött mívés keret fogja egybe.

Visszatekintés-e a kép? Lehet a versnek egy más olvasata is, ha a költőre hagyatkozunk. Induljunk hát el a vers elejéről. Az első kép a mozdulatlan pusztai táj, jeges ragyogás, ahol élőlénynek nyoma sincs. Majd föltűnnek a sokféle nyavalyát gyógyító fürdők. Benr a városban fogad a régi szerzők műveit őrző gazdag könyvtár. A test után így a szellem is fölüdülhet. Emelkedetté, ünnepélyessé válik a helyzet amikor a térre lépőt a három szent király földrengéstől, túztól megkímélt szobra fogadja. Az aranyozott szobrok mintegy megfelelő környezetet alkotnak a vár közepén a László királyt megjelenítő lovasszobornak. Aranyvértézetében, az elmaradhatatlan csatabárdal a hű képmás emlékeztet arra, hogy itt a székesegyházban márványsír rejt a csodatevőt. A fokozás tagadhatatlan. Ide vezeti a költő az érkezőt, hogy innen kérjen áldást a távozóra a Szent királytól.

Várad városa akkor is, most is elválaszthatatlanul összeforrott Szent László nevével. A székesegyház fölépített királyt, és akarata szerint majdani temetkezőhelyét, később maradványait, a csodatevő ereklyéket itt századokon át különös tisztelet övezte. Képek, mára megsemmisült szobrok őrizték emlékét, leginkább a székesegyház előtt lévő lovasszobra. Úgy tartják, hogy a tetteit megörökítő legendák némelyikének is éppen ez volt az ihlető forrása. Ilyen például az övét megsegítendő, még a sírját is

elhagyó szent emlékezete. A történet megverselt formája jól ismert Arany Jánostól. A költői földolgozás hű forrásához a Dubnici krónikához. Ez a krónika-változat ma ismert formájában Váradon keletkezett 1470 táján. De ez a viszonylag késői dátum csak a lejegyzés időpontja. A legenda jóval korábbi lehet. Indító formulája: „azt mondják”, „dicitur”. Még a forrás is meghatározható, ahonnan a legenda elterjedt. Az ismeretes történet szerint a tatárokkal vívott csata idején a szent hült helyét a káptalan subcustosa észlelte. Ez így is van rendjén, mert ahogyan korábban láttuk, a custos, vagy helyette-se, a subcustos gondozta a székesegyház relikviáit. A krónika szerint azután ugyanő talált rá ismét a helyén pihenő királyra, és ő mesélte el fűnek-fának a tapasztaltakat.²¹

Nem Szent László az egyetlen „athleta patriae” a középkorban, aki hogy szorongatott népét segítse, még sírját is odahagyta. Ilyen volt például Padova első püspöke Szent Prodocimus is. Ő még Péter apostoltól kapta annak idején a föladatot, hogy térítő útra menjen. Elvégezvén föladatát, mint a püspökség alapítója, utóbb szentje, a város akkor első bazilikájában kapott nyughelyet. De nyugovása nem volt háborítatlan. Amikor 1320-ban Can Grande della Scala veronai serege éjszaka a városra támadt, akkor a védősereg is aludt. Csak a város sok szentje volt ébren, sírjukból ők riasztották a szentet. Prodocimus kikelt nyughelyéről, lóra pattant és serege élén, ezt már a fölriadt város is látta, megfutamította az ellenséget.

A padovai legendának van terjengős epikus változata Albertino Mussatótól. Az itt idézett rövidebb leírás egy Padova városát ismertető műben található. A XV. század második negyedéből való mű *Laus* (vagy) *Libellus de magnificis ornamentis Regie Civitatis Padue* címet viseli.²² Városleírás lévén, fölkeltheti figyelmünket már csak a Padovában is, Váradon is első, alapítószenhez fűződő legenda hasonlósága miatt is.

A padovai útikönyv valóán több meglepetést tartalmaz Janus versével kapcsolatban. Váradon természetesen Szent László sírjától indulunk. A régi források csak annyit mondanak, hogy az a Szent Királyhoz méltó márvány műalkotás volt a székesegyházban. Janus az egyetlen forrás arra, hogy a síremléket márvány oszlopok díszítették: „splendida marmorum columnis ... sepultura”. Ez a közlés sok találgatásra adott okot. Balogh Jolán a tumba fölött oszlopokon nyugvó baldachin lehetőségét vetette föl.²³ Janus verse a társakhoz szól, csak a valóságot írhatta le. De miért éppen ezt a részletet tartotta megörökítésre valónak a minden bizonnyal pompás márványalkotásból? Érdekes módon a padovai útikönyv is úgy emlékezik meg a város múltjának szinte valam-

²¹ „Anonymus Dubnicensis, Liber de rebus gestis Ludovici R. Hung.”, in *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, ed. Franciscus Toldy, ac Geisa Érsegi, Budapest, Academia, 1986, 97–98.

²² Michael Savonarola, *Libellus de magnificis ornamentis Regie Civitatis Padue* a cura di Arnaldo Segarizzi, Città di Castello, 1902 (RISXXIV/XV.)

²³ Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára 2* (Művészettörténeti Füzetek 13/2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 232.

ennyi személyiségéről, hogy más-más helyütt, de négy márványoszlopon elhelyezett sírládában nyugszanak. A várost alapító Antenor ilyen síremléke ma is látható. Sorra ismerteti is ezután a szentek hasonló síremlékeit. De megemlíti még Petrarcat is a Padovához közeli Arquában. Ott a sokat bolygatott kőláda ma is négy oszlopon nyugszik.²⁴

A középkori városokban nagy pusztítást végző tűzvészek Padovát sem kímélték. De a szentek relikviái itt is ugyanúgy épen maradtak, mint Váradon. A földrengés ezeknek itt sem és ott sem ártott.

Az útikönyv szerint Padovában Szent Antal templománál akkor már állt Gattamelata hatalmas lovasszobra. „Veluti Cesar triumphans non parva cum magnificentia sedet” – mondja rólkunk vezetőnk.²⁵ Váradon is a székesegyház közelében volt László király lovasszobra. A középkorban szokatlanul nagy méretét, és azt, hogy talapzaton állt, minden forrás megemlíti. Szamosközy István még látta a lovasszobrot a XVI. század végén. Azt írja, hogy az megegyezik egy valódi lovas méretével, éppen úgy, mint Rómában Antoninus császáré, vagy Padovában a Gattamelata és a velencei Colleoni.²⁶

A Libellus szerint Padova igazi nevezetessége a Bibliotheca Eremitanorum, az Ágostonosok kolostorának könyvgyűjteménye. Részletes és pontos leírást ad a helyiségről és a szakrend szerint elhelyezett, leláncolt könyvekről. A tudósítás idején a gyűjtemény 400 kötetből állt.²⁷ A Várad versben is méltó helyet kap a könyvtár, mint a régi szerzők gazdag gyűjteménye.

Mielőtt végképp búcsút vennénk Padovától, az ismertető kiter még a város közelében lévő meleg gyógyfürdőkre is. Ezt azért teszi – mondja – mert ha eddig a szellem, most a test javát kívánja szolgálni. Alapos eligazítást ad a különféle gyógyvizetek más-más betegséget orvosló hatásáról.²⁸ Miért-miért nem ezt a témát Janus is kedvteléssel részletezi egy egész versszakon keresztül. Mindketten említik a sulphurt és alument (timsó) tartalmazó meleg forrásokat. Janus gyógyászati ismeretei gazdagabbak, mert a kellemetlen szagról és a timsó látásjavító hatásáról a padovai szerző itt nem tesz említést.

Összegezve az itt is, ott is olvashatókat megállapíthatjuk, hogy Itália ősi városának jónéhány nevezetességével – Janus szerint – Várad is büszkélkedhetett. Gyógyfürdői, könyvtára, a tűzvészből csodálatosan megmenekedett emlékek és ereklyék, győztes hősénekek lovasszobra, végül a Szent Király oszlopos márványsírja mind-mind olyan látványosságai Váradnak, amelyekhez hasonlók Padovát híressé tették.

Méltán vagyunk kíváncsiak ezek után a Laus/Libellus de magnificiis ornamentis Regie Civitatis Padue szerzőjére. A büszke padovai: Michele Savonarola, a nagy domi-

²⁴ Savonarola *i. m.* (vö. 22. j.) hét ilyen oszlopon nyugvó síremléket említ, közöttük Szent Antalét is.

²⁵ Uo., 32–33.

²⁶ Balogh, *i. m.* (vö. 23. j.), 56.

²⁷ Savonarola *i. m.* (vö. 22. j.), 56.

²⁸ Uo., 58.

nikánus prédikátor nagyapja. Orvosdoktor volt. Ötvenéves koráig szülővárosában tanított az egyetemen és praktizált. 1440-től Ferrarában élt, ahová Guarino da Verona közvetítésével jött át. A hercegek udvari orvosa volt, de itt is tanított az egyetemen. Guarinóhoz barátság fűzte, föltételezhetően diákjaira is gondot viselt. Szakkönyvei mellett gyakorlati kézikönyvet írt a terhes anyák számára, meg a pestis-betegségről. Ezeket „lingua materna” írta, hogy azok is értsék, akiknek tanácsaira szükségük van. Az embert ő test és lélek egységében látta. Karitatív tevékenységéért fölvetették a Jeruzsálemi Szent Sír lovagrendbe. Vallotta: „Dominum ut expertum misericordemque medicum in nobis operatum esse.”²⁹

Savonarola doktor ferrarai évei alatt írt a gyógyfürdők hasznáról De balneis címen egy könyvet. Ebben a könyvben megtaláljuk a sulphur kellemetlen szagáról és az alumen (timsó) szemgyógyító hatásáról írt passzusokat, úgy ahogyan azzal Janus váradi versében találkozunk.³⁰ A Laus Pataviit még Padovában írta, de folytonosan kiegészítette egészen 1453-ig. Ezekben az években volt tanítványa Guarino mesternek Janus Pannoni-us Ferrarában.

Ismerte-e Janus Savonarola doktort? Biztosan találkoztak, mert mindketten Guarino környezetéhez tartoztak Ennél többről tanúskodik Janus egy verse egy bizonyos Michaelhez. Ebben a fiú kamaszkori problémájára kér tanácsot. A befejező sor utal a tudós és gyakorlott orvosdoktorra:

„consilium, quaeso, confer et auxilium.”³¹

Ismerte-e Janus Savonarola doktor Padovát ismertető Libellusát? A műnek ma egyetlen kéziratos példánya ismert, ez a szerző kezeírása. De a doktortól Janus hallhatott részleteket, ismerhette a művet, hiszen maga is Padovába készült. Hogy Janusnál hacsak emlékezetében is, voltak akárcsak részletek a városvezetőből, arra bizonyítékokat tudunk felsorakoztatni. A Libellusban Savonarola doktor legkedvesebb tanáráként említi Paulus Venetus filozófust, még márvány síremlékéről is megemlékezik az Eremitániban.³² Janus gazdag ferrarai versgyűjteménye egyetlen műtárgyra írtat se tartalmaz. De Paulus Venetusnak Padovában epitáfiumot szentelt. Ebből értesülünk, hogy a filozófus járvány

²⁹ Arnaldo Segarizzi, *Della vita e delle opere di Michele Savonarola*, Padova, 1900. Michele Savonarola, *Medicina e cultura di corte* a cura di Chiara Crisciani e Gabriella Zuccolin, Firenze, Ed. del Galluzzo, 2011 (Nem láttam). Ferrarai éveire: Antonio Samaritani, „Michele Savonarola riformatore cattolico nella corte Estense a metà de sec. V.” *Atti e Memorie. Deputazione Provinciale Ferrarese di Storia Patria*. Ser. III. 22 (1976) 5–105.

³⁰ Michaelis Savonarolae *De balneis et thermis naturalibus ... libellus*, Venetiis, Her. Juntas, 1553. Ff 11r „De poprietatibus sulfuris. ... Et hic advertendum estquam mali est odoris” 11v-12r „De proprietatibus aluminis. ... Visus obscuritatem detegit.”

³¹ Iani Pannonii *Opera*, i. m. (vö. 1. j.), 288.

³² Savonarola, *Libellus*, i. m. (vö. 22. j.), 28–29.

áldozata lett.³³ Ezt egyetlen korabeli forrás sem említi. Janus is csak olyantól hallhatta, aki szem- és kortanú volt, és akit ez a körülmény, orvos lévén, érdekelt is. A síremlék átvészelte az 1944 márciusi bombatámadást, és ma is Eremitáni sekrestyéjének falán látható. Janus epitafiumot írt még egy sírra ugyanott. Ezzel Bartolomeo de Montagnana orvosdoktor tiszeltte meg.³⁴ A doktort meleg barátság fűzte fiatal korától Michele Savonarolához. Nem sokkal Janus odaérkezése előtt halt meg. A sokat emlegetett barát síremlékét fedezhette föl a nevezetes professzorokat rejtő kövek között.

Talán a legérdekesebb Janusnak Arquára írt verse és a Libellus kapcsolata. Savonarola a Padova környéki nevezetességeket is tárgyalja. Így kerít sort Arquára is. A hegyi falut szerinte az *amoenitas*, a kellemes környezet jellemzi. Oda sokan ki is költöznek a városból, bár nem annyira ezért a jótulajdonságáért, hanem mert az idős Petrarcanak és sírjának is otthont ad.³⁵ Nézzük most Janus jólismert versét Arquára:

„Quamvis pulchra situ, quamvis sis ubere felix
nec tua morbiferam noverit aura Canem,
inde tamen longe maior tibi gloria surgit,
vatis Petrarcae sancta quod ossa foves.”³⁶

A Várad-verset búcsúversnek szokás értelmezni. Valóban a hétszer ismétlődő fölszólítás: „Quam primum, o comites, viam voremus” erre utal. Mintha figyelmeztetni kellene a nézelődőt, aki a közre fogott strófák tanúsága szerint, szívesen időzik a város más-más helyein. Ha elfogadjuk, hogy a vers háttérében a Padova dicsérete rejlik, akkor az értelmezéséhez is közelebb jutunk. Mára talán már általánosan elfogadott az a fölismerés, hogy az északról jött kisdíák pannon öntudatát, és fölvelt nevét is, Lorenzo Valla egy művének köszönhette. Ettől kezdve érezte úgy, hogy ő is tagja a hajdanvolt és újra megvalósítandó virtuális Rómának, a számára oly kívánatos művelt világnak. A Várad-verset értelmezők többé-kevésbé egyet értettek eddig is abban, hogy a távozó nem szomorúan tekint vissza, jóllehet azt a helyzet megkívánná. A hátrahagyottak szemrevételezése és az elérendőt illető várakozás egyensúlyban van. A vers ezért a feszültség ellenére derűt áraszt. Ha valóban Savonarola doktor művének ismerete rejtezik a Janusé mögött, akkor a megértéséhez is közelebb juthatunk. Akkor a fölismerés is lehet szülője a versnek. Janus rácsodálkozik arra, hogy szellemi szülővárosa Várad ékességeivel közelít az ősi, Antenor alapította Padovához, és ez újabb támaszt ad pannon öntudatának.

Mikor írhatta Janus a verset? Az előrebocsájtott vázlatos kompendium eligazít abban az évtizedben, ez 1451–1459-ig tartott, amelyben Janus Váradhoz kötődött. Három alka-

³³ Iani Pannonii *Opera*, i. m. (vö. 1. j.), 340.

³⁴ Uo., 341.

³⁵ Savonarola, *Libellus*, i. m. (vö. 22. j.), 29.

³⁶ Iani Pannonii *Opera*, i. m. (vö. 1. j.), 343.

lommal került sor a város elhagyására, ha már mint költő tette ezt. 1450/51 telén még túlságosan kezdő verselő volt ahhoz, hogy az ókori mintáktól ennyire megszabadultan alkothasson. 1458/1459 fordulóján, ha írt is verset, nem sokat sorolhatunk ide, az is tele van megrokkant egészsége keserves panaszolásával. Erre az időszakra később is rossz emlékekkel utal vissza. Így marad az 1454/1455-ös év fordulója. A karácsonyt Vitéz minden bizonnal főpapi székhelyén celebrálta. De hamarosan útra kellett indulniuk, hogy a januárba megnyíló budai országgyűlésen töltsse be kancellári tisztét. Váradról a tél kellős közepén vitt útjuk a Dunához. Jeles eseményeknek nézhetett elébe Janus, amikor bátyját kísérve már mint váradi örkanonok vett búcsút a rábízott értékektől és kérte a Szent Király kísérő áldását. Azt hiszem, hogy 1454/1455 fordulóján történt.

**„ROMULIDAE CANNAS”,
AVAGY EGY ÁL-JANUS PANNONIUS-VERS UTÓÉLETE,
EREDETI SZÖVEGE ÉS VALÓDI SZERZŐJE**

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

A magyarországi történészek és irodalmárok között több száz esztendőn át folyt a vita az I. Ulászló epitáfiumaként ismert, s idehaza Janus Pannoniusnak tulajdonított, alábbi epigramma hitelességéről:

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi,
Discite mortales non temerare fidem,
Me nisi pontifices iussissent rumpere foedus,
Non ferret Scythicum Pannonis ora iugum.

Négy esztendővel ezelőtt sikerült megtalálnom az epigramma közismertnél hitelesebb és bővebb szövegét, valamint annak valódi szerzőjét, a lausitzi Christophorus Manliust. 2007. április 4-én, a római *Megalesia* ünnepén, a *Rebakucs*-ban közöltem kollégáimmal ezt a felfedezést. Mindeddig csupán egy rövid lexikoncikket írtam róla.¹

Manlius epigrammáját a *Delitiae poetarum Germanorum* című, Janus Gruterus (1560–1627) heidelbergi polihisztor által 1612-ben sajtó alá rendezett, a német neolatin költők műveit tartalmazó hatkötetes antológiában találtam meg. A negyedik részben olvasható Manlius összes nyomtatásban vagy kéziratban fellelhető költeménye, köztük az Ulászló-epitáfium eredeti változata is.² Legújabbán sikerült azonosítanom a Grute-

---

¹ Szentmártoni Szabó Géza, „I. Ulászló király epitáfiuma”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor, XII.*, főszerk. Kőszeghy Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 2011, 210–212.

² *Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium*. Collectore A[ntverpiano] F[ilio] G[aulteri] G[ruteri]. Pars 4. Francofurti, 1612, 246.

rus kezében megfordult, negyven évvel korábban megjelent könyvet, benne az epitáfium első előfordulását is.

A Christoph Männchen néven született szerző (Görlitz, 1546. február 16. – Prága, 1575. október 12.) életéről és munkásságáról kevés adat maradt fenn.³ Főként a Lausitz történetéről szóló nagy munkája az, amiért számon tartják.⁴ Epigrammái, 1572 körül, Prágában jelentek meg.⁵ A továbbiakban írt versei azonban kéziratban maradtak, s csak Gruterus adta ki őket. *Icones* című, ókori és középkori hadvezérekről és uralkodókról, köztük Ulászlóról szerzett, talán arcképek alá szánt epigramma-sorozata azonban helyet kapott egy 1573-ban, Görlitzben kiadott, *Poetae Germani et exteri* című antológiában.⁶ A lausitzi kiadó valójában egy eredeteileg 1546-ban, Strassburgban megjelent, *Poetae historici* című epigramma-gyűjtemény jelentősen kibővített változatát tette közzé.⁷ Ebből a görlitzi kötetből idézzük Manlius I. Ulászló királyról szóló, négyszer két soros versének legkorábbi változatát:

Ladislaus Iagellonides Sarmatiae et Pannoniae rex

Romulidae Carrhas: ego Varnam clade notavi:

Discite mortales non temerare fidem.

2.

Pannoniae versis serviret Turcia fatis,

Frangere ni pacis foedera iussus eram.

3.

Me nisi pontifices iussissent rumpere foedus,

Non ferret Scythicum Pannonis ora iugum.

4.

Servitio Turcos premeres Poenonia: ni me

Iussisset pactam fallere Roma fidem.

Azaz: A rómaiak Carrhaet, én Várnát tettem ismertté vesztemmel. Értsétek meg halandók, hogy meg ne gyalázzátok az esküt. 2. Fordított végzetben Pannoniának szolgálna Törökország, ha nem parancsolták volna nekem, hogy megszegjem a békeszerződéseket. 3. Ha a főpapok nem parancsolták

³ Johann Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, Band 1*, Halle–Leipzig, 1732–1754, 975–976; *Deutsches Literatur-Lexikon: biographisch-bibliographisches Handbuch, Bd. 10*, begr. von Wilhelm Kosch. Hrsg. von Heinz Rupp (Mittelalter) und Ludwig Lang (Neuzeit), Bern, 1986, 306–307.

⁴ Christophorus Manlius, *Commentariorum rerum Lusaticarum libri VII*, Lipsiae, 1719.

⁵ Christophorus Manlius, *Epigrammatum liber*, Pragae, [1572.] A bécsi példányt használtam: ÖNB, 78.W.78 (nem szerepel benne az Ulászló-epitáfium).

⁶ *Poetae Germani et exteri. Historici Germaniae. I. consulti recentiores. Medici. Singulis distichis descripti. Et quaedam alia lectu tum utilia tum iucunda, quorum argumenta versa pagina ostendit. Diversis autoribus. Correctiora omnia et novis appendicibus aliisque accessionibus auctiora. Gorlicii, excudebat Ambrosius Fritsch, Anno M.D.LXXIII, 74–75.* – Második kiadása: *Poetae Germani et exteri. .... Anno M.D.LXXIII, 80–81.*

⁷ *Poetae historici item Germani aliquot celebres singulis distichis descripti*, Argentorati, 1546.

volna nekem, hogy a szerződést megszegjem, a pannon vidék ma nem viselne szkíta ígát. 4. Szolgásgba vethetted volna Paeonia (= Pannonia) a törököket, ha nekem nem parancsolta volna Róma, hogy a szerződést megszegjem.

<p>POETAE Germani & exteri. HISTORICI Germaniæ. I. CONSULTI recentiores. MEDICL</p> <p>Singulis distichis descripti. ET QUÆ DAM ALIA LECTV tum vultu tum munda, quorum argumenta versâ pagina ostendi.</p> <p>Diuerfis autoribus. CORRECTIORA OMNIA ET nouis appendicibus alijsq; accessionibus auctiora.</p> <div style="text-align: center;"> <p>GORLICII</p> </div> <p>Excudebat Ambrosius Fritsch. ANNO M. D. LXXIII.</p>	<p style="text-align: right;">73</p> <p>Albertus II. Austricus. XXXVI. Germ. imp. <i>Marie sequens Turcum, Pellaam vultor in urbem Signa tuis, vis hinc clausit acerba vias.</i> Maximilianus I. Austricus XXXVIII. Germ. imp. <i>Parcite Casares quotquot gestibus honores, Nil fuit hoc nostro celsius Amilo.</i></p> <p style="text-align: center;">CHRISTOPHORI MANLII Icones.</p> <p>P. Cornelius Scipio maior Africanus. <i>Iuratum domus Romani nomini hostem: Nec mea scula Syphax, Hesperij, tacent.</i> 2.</p> <p><i>Seruani innumeres ciues, patriamq; patremq; Roma meum querna cingito fronte caput.</i> 3.</p> <p><i>Hannibalem imperij fatum miserabile nostris Demici Lybica maximus vltor humo.</i> Ex Valerio. <i>Hac tumulto iussit superaddere Scipio verba: Ingrata o patriæ ne ossa quidem me habebat.</i> 5.</p> <p><i>Nec cineres, ingrata, tui custodis habebis Patria. Scipiada cum moueretur, ait.</i> 6.</p> <p><i>La cineres quam non fieram considerare possus. Non merui cineres Roma tenere meos.</i> F C. Olla.</p>
<p style="text-align: center;">74</p> <p>C. Octavianus Caesar Augustus. <i>Pene puer quinos referens ex hoste triumphos Restituit mundo nobile pacis opus.</i> Harminius Cheruscorum princeps. <i>Redde tuo casus Augusto, reddite, cohortas Vare, semel dextra hac succedisse parum est.</i> Ex Tacito. <i>Surgentis carpere aly primordia Rome: Terrarum dominam seruit Harminius, Carolus magnus imp.</i> <i>Inuidus est, magnum quisquis te, Carole, dicit, Armis cum fueris maximus atq; toga, Bolelaus acer primus Sarmatiæ rex.</i> <i>Ossa Borussiacus, gelidæq; Borsthenis vnda Cum Sala, regni meta, fiere mei.</i> Henricus IV. senior imp. <i>Sexagena duo commisit prælia: Magni I, numerâ pugnas tot vultu Roma tui.</i> Godefridus Bylloneus Lotharingæ princeps, primus rex Hierosolymitanus. <i>Vendidi humum patriam, ciuilia bella perosus, Turco Solyman eripuit, ingo.</i> Georgius Castriotus Scanderbeius, Eperi & Albanie princeps. <i>Unus ego Scythicum potus superare latronem, Iungere Christiade quid dubitatio opes? Ladislau rex Neapolitanus.</i> <i>Quid Gallos loquar, aut Thufcos? urbs ipsa Quirini Bis rapido Martis fulmine capta mei est.</i> Ladislau Jagellonides Sarmatiæ & Pannoniæ rex. Romu.</p>	<p style="text-align: right;">75</p> <p><i>Romulide Carrhas: ego Varnam clade notant: Dixite mortales non temerare fidem.</i> 2.</p> <p><i>Pannonie versus seruiet Turcia fatiis, Frangere in pacis sacra iussus eram.</i> 3.</p> <p><i>Me nisi pontifices iussissent rumpere sacra, Non ferret Scythicum Pannonis era iugum.</i> 4.</p> <p><i>Seruitio Turcas premeret Pæonia: ni me Iussisset pactam fallere Roma fidem. Alphontus Aragonum rex.</i> <i>Armag, & armorum dices quædama, magistris Acceptum refero gratas virumq; libris, Matthias Huniades Coruinus Pannoniarum rex.</i> <i>Cæsare magna mihi vultu, Thyracumq; tyranni, Maior Apollinea gloria parua tula est.</i> Georgius Podiebratius Bohemorum rex. <i>Nil aquila, nil Roma minax, nil arma vultant Pannonis: amito scepra vel orbe tuli, Albertus Brandepurgius VIIIur.</i> <i>Nulli animis, nulliq; secundo Marte secundo: Inde mihi Æacide nomina Roma dedit. Albertus dux Saxonie.</i> <i>Imperij decus asterol quod vinctæ dextra, Imperij merito dextera dicitur erant.</i> F I N I S.</p> <p style="text-align: right;">INDEX</p>

Az eredeti költemény tehát nem négy, hanem nyolc sorból állt, és a „Romulidae Carrhas” szavakkal kezdődött az eddig ismert „Romulidae Cannas” helyett. Nem volt nehéz belátni, hogy Carrhae említése mellett nemcsak a lectio difficilior textológiai érve szól, hanem a történelmi párhuzam is így erőteljesebb.

A mezopotámiai Carrhae mellett, Kr.e. 53. június 9-én szenvedett súlyos vereséget az expedíciós római sereg Surena parthus hadától. A fővezért, Marcus Licinius Crassus (Kr. e. 114 – Kr. e. 53) az ütközet után meggyilkolták. A bulgárai Várna mellett 1444. november 10-én szenvedett súlyos vereséget II. Murád szultán török hadától az expedíciós magyar sereg. Ekkor I. Ulászló magyar király is elesett az ütközetben.

Manlius versének átvevője az eredeti nyolcból elhagyott négy sort, és Carrhae nevét a pun háborúkból ismert városnévre változtatta. Az apuliai Cannae városka arról nevezetes, hogy Kr. e. 216. május 21-én ott szenvedett súlyos vereséget a két konzul, Paulus Aemilius és C. Terentius Varro római serege Hannibál expedíciós pun hadától.

A nagy utóéletet megelőző Ulászló-epitáfium átalakított formájában először 1585-ben, Henrik Ranzau (1526–1598) német humanista asztrológiai vonatkozású könyvében bukkant fel.⁸ Tőle vehették át mások is az epigrammát a későbbiekben. Főként Matthaeus Dresser (1526–1607) lipcsei professzor sok kiadást megért történeti műve járulhatott hozzá az epitáfium népszerűsítéséhez.⁹ A XVI. század vége felé egyre többször felbukkanó epigramma eleinte a protestánsok számára volt vonzó az idézésre, hiszen a pápát és a katolikus egyházat tüntette fel rossz színben. Később már a nemzetközi szerződéseket szemléltető politikai irodalom is bevette a verset példatárába, hiszen erkölcsileg mérlegelendő kérdés volt, hogy a keresztyének számára a pogány törökökkel kötött frigy megtartása vajon mennyire kötelező.

Külföldön és idehaza hihetetlenül sokszor idézték és idézik Ulászló fiktív epitáfiumát egészen a mai napig.¹⁰ Magyarországon kívül azonban soha senki nem vetette fel, hogy a vers szerzője Janus Pannonius volna. Számunkra ez a számtalanszor idézett epitáfium elsősorban Janus Pannoniust érintő vonulata miatt volt mindeddig érdekes. Véglegesen kiderülvén a vers valódi szerzője, a kérdés immár tudománytörténeti érdekességgé vált. A továbbiakban az epitáfium hazai utóéletét tekintem át.

⁸ Henricus Ranzovius, *Exempla, quibus astrologicae scientiae certitudo, doctissimorum cum veterum, tum recentiorum auctoritate astruitur*, Tertia editio, Coloniae, 1585, 184.

⁹ Matthaeus Dresser, *Millenarius sextus isagoges historicae Matthaei Dresseri, complectens res praecipuas, maximeque memorabiles in Ecclesia & Politia, ab Othone III. usque ad annum 1591*. Jenae, 1591, 549; Lipsiae, 1594, 551–552, és Lipsiae, 1598, 551–552.

¹⁰ Az Ulászló-epitáfium előfordulásainak időrendbe szedett, bő adatgyűjtést lásd: Szentmártoni Szabó Géza, „»Romulidae Cannas«, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. Adattár”, in Idem, *Parthenope veszedelme: új eredmények a Janus Pannonius-filológiában, doktori értekezés*, Budapest, 2011, 147–163. (Példány az ELTE Egyetemi Könyvtárában).

Legkorábban egy a hajdúkról szóló, 1611-ben készült históriás ének két strófája tanúskodik az Ulászló-epitáfium hazai ismertségéről.¹¹

László királyt, tudom, hallottad, mint jára,
Möly szörnyű romlásban vala mindön hada,
Az frigy megszegésért Amurates hada
Istenhöz kiálta, szerencsével jára.

Pápa volt itt author az frigy megszegésben,
Gondold meg, ha jó volt akkor az időben?
Hány ezör magyarság vésze ott az hadban,
Kit most is követni akarnak Erdélyben.

Egy Kanizsa 1601-ben történt ostromáról szóló, 1604-ben, Zweibrückenben megjelent röplap a pápai zsarnokságot illusztrálva közölte az Ulászló-epitáfiumot.¹² Szenci Molnár Albert, e német röplap latin szövegét átvéve, 1618-ban ugyancsak idézte az epitáfiumot.¹³

Szilágyi Benjámín István református prédikátor volt az, aki Iktári Bethlen Péter 1646. október 21-én tartott temetése alkalmából írt latin nyelvű, nyomtatásban is megjelent halotti orációjában indoklás nélkül kijelentette, hogy a nevezett epigramma Janus Pannonius szerzeménye: „... cui vates Hungarorum, Janus Pannonius, ita quondam parentaverat, sub nomine regis: **Romulidae Cannas**, ...”¹⁴ Szilágyi valójában arra figyelte fel, hogy ezt az epitáfiumot öt megelőzően már sok könyvben idézték, mint a hitszegés intő példáját. A prédikátor légből kapott ötlete, hogy Janusban keresse az epitáfium szerzőjét, bizonyára azoknak a gúnyoros epigrammáknak volt köszönhető, amelyeket valóban a jeles költő írt a vele egy időben élt római pápák viselt dolgairól. A Szilágyi által idézett epigramma korábban és később is fel-felbukkant Magyarországon, főként a reformátusok körében. 1659-ben a puritán eszméket hirdető Medgyesi Pál (1605–

---

¹¹ „Cantio de Transylvania et de consilio Papparum contra haydones equitum (1611)”, in *Detsi-kódex* (1613), 187–191. – Thaly Kálmán, „Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból”, in *Századok*, 1871, 326; *Régi magyar költők tára, XVII. század, 1. kötet, A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*. Sajtó alá rend. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla, Budapest, 1959, 430. A 17–18. strófák.

¹² *Narratio historica obsidionis Canisiae anno 1601. factae*, Biponti, 1604.

¹³ Szenci Molnár Albert, *Secularis concio evangelica, azaz jubileus esztendei prédikáció. Appendix de idolo Lauretano*, Oppenheimii, 1618, 96. Idézi: Fekete Csaba: „Non temerare fidem ... (Szenci Molnár Albert már idézte a Janus Pannoniusénak gondolt verset Ulászló vesztéről)”, *Református Egyház*, XXVIII. évf. 5 szám, 1976. május 1., 97–98. A cikkre Pénzes Tiborc Szabolcs hívta fel a figyelmemet. – A német röplapról: Vásárhelyi Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest, 1985, 56.

¹⁴ Szilágyi Benjámín István, „Fatalis periodus seu funebris oratio”, in *Temetési pompa*, Várad, 1646, 25. (RMNy 2160)

1663) Balassi-strófában magyarította.¹⁵ 1674-ben a sok üldöztetést elszenvedett Szőnyi Nagy István (1633–1709) is magyar fordítást is készített hozzá.¹⁶

A XVII. század közepétől a fiktív Ulászló-epitáfiumot idehaza is egyre többen idézték: Révai Péter, Nadányi János, Lisznyai Kovács Pál, Komáromi János, Cserei Mihály, Timon Sámuel, Bél Mátyás, Miller János Ferdinánd, Bod Péter, Kazinczy Ferenc, Korabinsky János, Szirmay Antal, Huszti András, Batsányi János, Budai Ézsaiás, Kátóna József, Irmesi Homonnay Imre, gróf Teleki József, Virág Benedek, Arany János, Jókai Mór, etc. Az epitáfium annyira elhíresült, hogy számos magyar fordítása született napjainkig. A vers még nagyobb számú külföldi idézete közt pedig akad francia, angol, német, holland, sőt szerb nyelvű fordítás is.

Timon Sámuel (1675–1736) elvitatta a verset Janustól.¹⁷ Huszti András (1700?–1755) úgy vélte, hogy Révay Péter írta az epitáfiumot, mégpedig Ulászló emlékére.¹⁸ Teleki Sámuel (1739–1822) és Kovásznai Sándor (1730–1792) 1784-ben, Janus Pannonius műveinek utrechti összkiadásában, Szilágyi Benjamin István attribúciójára hivatkozva, jóllehet kételyekkel, de kiadta a kötet függelékében az ominózus verset.¹⁹ A magyar szakirodalomban ez indította el a pró és kontra érvek hosszú sorát. Budai Ézsaiás (1766–1841), tartalma alapján, XVI. századinak tartotta a verset.²⁰ Teleki József óvatosan bizonytalankodott.²¹ Vaszary Kolos (1832–1915) azonban érvekkel is alátámasztva, határozottan cáfolta Janus szerzőségét.²² Huszti Józsefnek (1887–1954) és Juhász Lászlónak (1905–1970) voltak ugyan fenntartásai, de nem tudtak egyértelműen a kérdésben dönteni.²³ Bán Imre (1905–1990) viszont hajlott rá, hogy a verset Janus-

¹⁵ Medgyesi Pál, *Joseph romlása*, Sárospatak, 1659. (RMK I. 948.) – *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 9. kötet. *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*. Sajtó alá rend. Varga Imre, Budapest, 1977, 186–187, 622. (59. szám)

¹⁶ Szőnyi Nagy István, *Martyrok koronája*, VIII. rész, Kolozsvár, 1674. (RMK I. 1180) – *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 11. kötet. Sajtó alá rend. Varga Imre, Budapest, 1987, 61.

¹⁷ Timon Samuel, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, Cassoviae, 1736, 65. és Claudiopoli, 1764, 71.

¹⁸ Huszti András, *Ó és új Dácia: azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história*, Bécs, 1791, 177–178.

¹⁹ Janus Pannonius, *Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia*, Pars I. [Ed. Teleki Samuel, Kovásznai Alexander], Trajecti ad Rhenum, 1784, 689–691. – Reprint: Budapest, 2002.

²⁰ Budai Ézsaiás, *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig*, Debrecen, 1811, 257–258.

²¹ Teleki József, gróf, *Hunyadiak kora Magyarországon*, I. kötet, Pest, 1852, 451–452.

²² Vaszary Kolos, *A várnai csata*, Pest, 1864, 4; Vaszary Kolos, *I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem*, Győr, 1884, 187.

²³ Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 391; Juhász László, *Adalékok az 1437–1490. évekből*, Budapest, 1931, 4.

nak tulajdonítsa.²⁴ 1986-ban Medgyesi Zsófia az epigramma utóéletéhez gyűjtött újabb adatokat.²⁵ Végül a költő epigrammáinak 2006-ban megjelent kritikai kiadásában a szerkesztők úgy döntöttek, hogy nem közlik az Ulászló-epitáfiumot még a kétes hitelűek között sem.²⁶ 2007-ben pedig, mint már említettem, előkerült az Ulászló-epitáfium eredeti szövege és valódi szerzője, Christophorus Manlius személyében. Azoknak lett tehát igazuk, akik a vers XVI. századi eredetére szavaztak.

Az először 1573-ban megjelent vers kapcsán egy kételyre okot adó adatra Péntes Tiborc Szabolcs hívta fel a figyelmemet. A Szalay–Baróti-féle *Magyar nemzet történetében* hasonló látható egy 1486-os dátummal ellátott, Mátyás királyt ábrázoló éremről.²⁷ Az érem hátoldalán Manlius *Icones* című verssorozatának *Matthias Huniades Corvinus Pannoniarum rex* című epigrammája szerepel:

Caesare magna mihi victo, Thracumque tyrannis
Maior Apollinea gloria parta tuba est.

Előlapján a körirat: Matth. Hun. Cor. Pannoniar. Boh. Rex. Aeta. 43. Hátlapján a hollós címer fölötti négyszögű táblán az epigramma dátummal (Anno MCCCCLXXXVI.). Azaz: A császár legyőzésével nagy, a trákok zsarnokainál nagyobb dicsőség született számomra apollói trombitával.

²⁴ Bán Imre, „Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány”, in *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor, Budapest, 1975, 500–502; ua. in B. I., *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1976, 45–47.

²⁵ Medgyesi Zsófia, „A Janus Pannoniusnak tulajdonított »Romulidae Cannas« ...”, *Irodalomtörténet*, LXXVII (1986), 4, 944–952.

²⁶ *Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia. Volumen I. Epigrammata. Fasciculus I. Textus*. Edidit, praefatus est et apparatus critico instruxit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török. Budapest, 2006.

²⁷ Szalay József – Baróti Lajos, *A magyar nemzet története. Magyarország a vegyes házakból származott királyok korában. II. Magyarország Nagy Lajos halálától a mohácsi vészig*, Budapest, 1896, 275.

Ezt az érmet a korábbi századokban sokan leírták. Wallaszky Pál (1742–1824) Drezdában látta, Schönviesner István (1738–1818) pedig gróf Esterházy Nepomuk János (1754–1840) gyűjteményében.²⁸ Kis keresés után beigazolódott a gyanúm, hogy nem kortárs éremről van szó. Már Balogh Jolán (1900–1988) művészettörténész megírta Mátyás király arcképeiről szóló tanulmányában, hogy ezt az 1486-os dátumú, ám az 1570-es években készült Mátyás-érmet Severin Brachmannak, egy 1565–1590 között működő bécsi művésznek tulajdonítják.²⁹ Ebből az aranyöntvényből Budapesten is van példány (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár 83/934-3).³⁰ Manlius lausitzi volt, az érmén látható, szembenező Mátyás-portré pedig az 1486-ban készült bautzeni Mátyás-szobor nyomán készült.

Nos tehát méginkább megerősödik ezen XVI. századi érem által Manlius szerzősége az Ulászló-epitáfiumot illetően is, hiszen épp akkor került az éremre az ő Mátyás-epigrammája, amikor a többi hasonló verse készült.

Manlius Ulászló-epitáfiuma a magyar fordítás-irodalom szempontjából is rendkívül érdekes utóélettel rendelkezik. Éppen ezért az alábbiakban, időrendben közöljük az általunk fellelt magyaráításokat.

*

* *

Medgyesi Pál (1605–1663), *Joseph romlása* (vö. 15. lábjegyzet):

Melyről is ily keserves epitaphiumot írt volt egy jámbor poeta: Romulidae Cannas, ego Varnam ... Melyet ilyen magyar strófában fejezek én ki:

Rómaiak Cannást, a magyarok Várnát
jól megfesték vérekkal,
Tanulj minden innen, szörnyű hitszegésben
ne leleddzél senkivel,
Izgága ha pápa, hazánk, nem lesz vala,
bírnánk most is békével.

---

²⁸ Wallaszky Paulus, *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad*, Lipsiae, 1769, 12; Schönviesner Stephanus, *Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus*, Budae, 1801, 230.

²⁹ Balogh Jolán, „Mátyás király arcképei. Az arcképek jegyzéke”, in *Mátyás király: Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára, első kötet*, szerk. Lukinich Imre, Budapest, 1940, 484–485.

³⁰ Heinz Winter, „Középkori magyar uralkodók emlékérmek a bécsi Kunsthistorisches Museum Éremtárában: Adalék a magyarországi portréérmek fejlődéséhez”, *Numizmatikai Közöny*, 104–105 (2005–2006) 63–88. (A 29. számú érem leírása a 78., képe a 79. lapon) – Itt mondok köszönetet dr. Tóth Csabának, Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára numizmatikus-szakmuzeológusának, hogy eljuttatta hozzám a gyűjteményükben őrzött érem digitális fényképét.

Szőnyi Nagy István (1633–1709), *Martyrok koronája, VIII. rész*, Kolozsvár, 1674. (RMK I. 1180), és Norimberga, 1727, 74–75. – *Régi magyar költők tára, XVII. század, II. kötet: Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, sajtó alá rend. Varga Imre, Budapest, 1987, 61:

E veszedelmes hitszegésnek örök emlékezetére Lajos királynak temetése feliben ilyen verseket írának: Romulidae Cannas ego Varnam strage notavi ... Pannonis mihi jugum. Magyarul:

Régen Rómaiak festék vérrel Cannát,
Én is, jaj, megtöltém véres testtel Várnát,
Ember tanulj s végyed tülem e tudományt;
Soha hitet ne szegj! Mert vészed jutalmát.

Vajha papok engem a' frigy felbontásra,
Nem hajtanak vala! Soha ily romlásra
Magyar nem jut vala, sem én ily halálra,
Sem szép Pannonia török igájára.

Bod Péter (1712–1869), *Hungarus tymbaules*, Enyed, 1764, 7. (Fasc. primus XIV.) – *Attribuitur Jano Pannonio. Romulidae Cannas ...* – Az OSzK 315.359 jelzetű példányába kézzel beírt fordítást közli: Medgyesi Zsófia, „A Janus Pannoniusnak tulajdonított »*Romulidae Cannas*«, (vö. 25. lábjegyzetet):

Róma sok kárt vallott Kanna városánál,
Én pedig életem végzettem Várnánál,
Halandók, én légyek rettentő példátok,
Hogy soha a' frigyet ti fel ne bontsátok.

Hitszegővé lettem a papok szavára,
Melyért véres átok szálla a' hazára
Az én életemet a' halál béfalá,
'S Pannónia esék török járom alá.

Szirmay Antal (1747–1812), *Harminckét okok, melyeket azon világi katolikusok, kik az 1790-ben, 30-dik novemberben a kalocsai érseknél tartott gyülekezet végzésére reá nem állottak, kinek-kinek ítéleti alá terjesztettek*. 1790-dik esztendőnek XII-dik havában [H. n. é. n.; ua. latinul is]. (Modern kiadása: „*Tépjétek le a sötétség bilincseit*” XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzól, szerk. Kató István, Budapest, 1950, 33–34):

30-ik ok. Tartottunk attól is, nehogy Ulászló királyunknak sírhalmához vezessen bennünket a papi rend, s rajtunk késő maradékunk, mint szintén mi, a Várnánál elesett eleinken ekképpen siránkozson:

Kannát vérözönnel festi Róma vére,
Sírva néz a magyar Várna mezejére.
Tanulj ember! Kiki vigyázzon hitére,
Melyet egyszer letett istene nevére.

A papok – csupán csak papok unszoltára
 Jádszottam az éggel hitszegők módjára,
 A pap hát az oka, hogy nemem csúfjára,
 Jutott magyar nemzet török igájára.

Husztai András (1700 k.–1755): *Ó és új Dácia: azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história*, kiad. Diénes Sámuel, Bécs, 1791, 177–178 (XVI. rész):

Ennek a szerencsétlen és véletlen elesett László királynak emlékezetire írta RÉVAI PÉTER ama nevezetes deák verseket. Romulidae Cannas ..., amely verseket ezen könyvnek kiadója magyarra ekképpen fordított:

A kiomlott vér rettenetes festék
 Mellyel rómaiak régen Kannát festék.
 Nékem is amidőn győzedelmet várna
 Képzetelem, akkor leve híres Várna,
 Arról a veszélyről, amely rajtam esett,
 Ott végezém éltem, óh, szomorú eset!
 Tanulj rajtam minden, s akárki mint unszol,
 Hitet soha ne szegj; mert nem tudod hun szól
 Végső sentenciát az ítélő bíró
 Fejedre, ki mennyel és a földdel bíró.
 Engem is a papok a frigy felbontásra
 Ha nem hajtnak vala, oly nagy vérontásra
 A magyarok, hiszem, hogy nem jutottanak
 Volna. S ki hitet szeg, látd, mi jutott annak?
 De hogy nem nyughattam sem estve, se reggel
 Tőlek, itt már halva fekszem nagy sereggel.
 Ez az oka azért a magyar hazában,
 Hogy mint egyiptomi szolgálat házában.
 Úgy kesereg a nép, s ötlet úgy kínozza
 A török, hogy reá tám végső kint hozza.

Irmesi Homonnay Imre (1784–1855k.): *Beszélgetés a versíró és a halál közt: az emberek végvallomása s a halál szavai. Népjellemzetek. Minden idő- s népből nagy s különös emberek emlékei, epigrammás pár-hang mértteseken. Más eredeti versek, emlékezetbeli versek deákból magyarosítva. Nyelvtani jegyzések, sat.* Buda, 1845, 106. (Emlékezetbeli versek, részlet):

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi:
 Discite mortales non temerare fidem!
 Me nisi pontifices jussissent rumpere foedus;
 Non ferret scythicum Pannonis ora jugum.
 Római nép Canaét, úgy Várnát hírre emelte
 Vérpatakunk: ne legyen senki se esküszegő.
 A' papság engem megszegni frigyét ha nem unszol;
 Durva Török! jármod' nem viszi árva Magyar.

Jókai Mór (1825–1904), „Várna (1854).”, in Jókai Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban. I. kötet*, sajtó alá rend. Téglás Tivadar és Végh Ferenc, Budapest, 1969. (Jókai Mór összes művei. Regények, 67) 212:

A világ nagy szelleme e csatában nagyszerű tanítást adott a népeknek. Muráth hódolva hajtá meg fejét a keresztyének Istene előtt, de midőn végignézte a csatatért, hol seregének legjavából harminckétezer bajnok feküdt halva, felsóhajtva szólt: „Ilyen győzelmet csak ellenségemnek kívánok! A várnai gyászt örökíté meg e latin distichon:

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi.
Discite mortales non temerare fidem!
Me nisi pontifices jussissent rumpere foedus,
Non ferret Scythicum Pannonis ora jugum.

Rómaiak Cannaet, én Várnát gyászalom elesve.
Húséget meg nem szegni tanuld, amíg élsz.
Engem, hogyha hitet megtörni a pápa nem indít,
Pannon válla ma nem hordana szittyá igát.”

Aszalay József (1798–1874), *Szellemi röppentyűk, történelmi s humoristikai színezettel*, Pest, 1859, 292:

... a várnai ütközet (13 betű), mely alkalmul szolgált az ismeretes sírversre: Romuli de Cannas, ... ora jugum. [Sebestyén Gábor (1797–1864) fordítása]:

Roma tevé Cannát, én Várnát gyász-csatatérre.
Földi! Tanuld meg nem rontani a' fogadást.
Hogy ha velem békét nem rontat pápa parancsa,
Most Magyarország nem hordana szittyá-igát.

Vaszary Kolos (1832–1915), *A várnai csata*, Pest, 1864, 4:

A szerencsétlen várnai csatában elesett I. Ulászló magyar királynak sírverse majdnem általánosan ismeretes, az epitaphium ez:

Rómaiak Kannát – én Várnát vérrel irám föl
Esküdet, ember! meg-tartani el ne mulaszd.
Hogyha frigyét nem tépet szerte a pápa parancsa
Nem görnyedne magyar szittyái járom alatt.

Vaszary Kolos, *I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem*, Győr, 1884, 1:

Hisz írva van: Romulidae [...] Magyarul:

Rómaiak Kannét, én Várnát vérrel irám fel,
El ne mulaszd, ember, tartani esküszavad!

Hogyha frigyét vélem nem tépet főpapi kényszer,
Nem görnyedne magyar szittyai járom alatt.

Arany János (1817–1882), „*Romulidae Cannas ... I. Ulászló hagyományos sírverse (Janus Pannoniustól) (1881)*”, in Arany János, *Zsengék. Töredékek. Rögtönzések*, sajtó alá rend. Voinovich Géza. Budapest, 1952. (Arany János *Összes művei, VI*), 169:

Cannaet római vér, az enyim Várnát örökíté;
Ember, okúlj innen: vétek az esküszegés.
Engem is a' papság ha nem indít béke-törésre,
Most Magyarország nem hordana ozman igát.

Fekete Csaba (*1940), „Non temerare fidem ... (Szenci Molnár Albert már idézte a Janus Pannoniusénak gondolt verset Ulászló vesztéről)”, *Református Egyház*, XXVIII. évf. 5 szám, 1976. május 1, 97–98.

A „*Romulidae Cannas*” Fekete Csaba fordításában:

Cannae rómaiért, hírlí a vesztemet Várna,
Értsd meg hát halandó, soh'se lehetsz te se hitlen!
Pápai szóra ha én sem hajlék frigy-megszegésre
Pannón táj most nem nyögne szkíta igát

Bél Mátyás (1684–1749), *Az újkori Magyarország történelmi-földrajzi ismertetése: Az első, Dunán inneni rész 3. kötete. – Matthiae Belii Notitia Hungariae novae geographico historica: Partis primae Cis-Danubianae, tomus tertius*. Budapest, 1987. (Fejezetek Budapest múltjából, 2).

A „*Romulidae Cannas*” Déri Balázs (*1954) fordításában:

Római vér Cannaet, Várnát öntözte magyar vér:
El ne feledje, ki él: vétek az esküszegés.
Hogyha a szerződést meg nem szegi főpapi szóra,
Mostan a pannon táj nem visel átkos igát.

Nadányi, Ioahannes – Nadányi János, *Florus Hungaricus – A magyar Florus*, sajtó alá rend. Havas László, Óbis Hajnalka, Orosz Ágnes, Szabadi István, Szűcs Gábor, Takács Levente, Tegye Imre, Debrecen, 2001, 190–191:

Romulidae Cannas ... – Itt lelte halálát Ulászló: mert akit a vallás nem tudott meggyőzni, azt a vallás megvetője veszejtette el. Sírján ez áll:

Cannae Rómának, nékem meg Várna a vesztem,
Ember, lásd példám, tartsd meg adott szavadat.
Pápa parancsa miatt fordultam az esküszegéshez,
Pannon ezért tūr most szkítáktól rabigát.

VITÉZ JÁNOS ÉS ENEA SILVIO PICCOLOMINI LEVELEZÉSE AZ 1450-ES ÉVEKBEN¹

SZILÁGYI EMŐKE RITA

„Aki Vitéz János humanista egyéniségének kialakulását meg tudja magyarázni, az egyúttal megtalálta a kulcsot a magyar Quattrocento titkához is.” – írta egykor Huszti József,² majd Vitéz humanizmusának nemcsak létrejöttét, hanem jellegét is leginkább Pier Paolo Vergerio hatásával magyarázta.³ Meggyőződésem azonban, hogy Vitéz humanizmusának jellegét nem feltétlenül Vergerióhoz fűződő barátsága, és nem is egy esetleges itálai tanulmányi út, hanem sokkal inkább bécsi kapcsolatai felől, azon belül is elsősorban Enea Silvio Piccolominivel folytatott legalább másfél évtizedes levelezése alapján érdemes vizsgálni. Doktori disszertációm Vitéz János mecénatúrájáról, valamint bécsi kapcsolatairól írom, s e téma kapcsán Vitéz és Enea Silvio Piccolomini levelezésének és kapcsolatának kutatása, illetve bemutatása kulcsfontosságúnak mutatkozik.

---

¹ Jelen tanulmány a MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportjának 2010-es évi, *Szolgálatomat írom kegyelmednek. Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban* című konferenciáján elhangzott előadásom írásos, bővített változata. A tanulmány elkészülésében nagy segítségemre voltak a Balassi Intézet Klebelsberg Kunó és a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjai.

² Huszti József, „Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete”, *Filológiai Közlöny* 1955, 521.

³ Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 13: „Nem elhanyagolható erő valamivel később Enea Silvio Piccolomini hatása sem, aki évtizedekig III. Frigyes udvarában tartózkodott s akit a magyar humanizmussal sok szál fűzött össze. Enea Silvio hatása azonban már csak Vitéz Jánosnak többé-kevésbé kialakult humanista egyéniségével találkozhatott; az alapokat kétségtelenül Vergerio rakta le.” Vergerio Vitézre gyakorolt hatásáról ld. még Pajorin Klára, „Vitéz János műveltsége”, *ITK* 108 (2004) 533–540. ill. Kiss Farkas Gábor e kötetben megjelenő tanulmányát, 119–130.

Vitéz és Piccolomini ismerettsége

Fraknói Vilmos mai napig referenciapontként szolgáló monográfiájában az 1452-es bécsi találkozót mutatja be a két püspök közti első találkozásként, ám nem sokkal később homályosan fogalmaz:⁴ „Az ifjúkori barátság és a szellemi irány közössége, mely Vitéz Jánoshoz csatolá (ti. Piccolominit), remélni engedte, hogy megnyerheti ennek közreműködését, és így sikerülend lecsillapítani a régi gyűlöletet, kiegyenlíteni az ellentétes érdekeket.” Fraknói nem ad meg más forrást, csupán Piccolomini *Historia Australis*át⁵ és *Commentarii rerum memorabilium*át. Nem tudni azonban, miféle ifjúkori barátságról lehetne szó, hiszen ekkor már mindketten túlvoltak negyvenedik életévükön, s korábbi találkozásról sem Piccolomini az említett műveiben, sem más ismert forrás nem tudósít.⁶ Egyéb külső forrás híján a levelezésüket szokás görcső alá venni, ám úgy tűnik, ez az útvonal is problémákat és további kérdéseket vet fel.

⁴ Fraknói Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Budapest, Szent István Társulat, 1879, 83.

⁵ Az 1452-es követség leírását ld. Eneas Silvius Piccolomini, *Historia Australis*, Teil 1–2., hrsg. von Martin Wagendorfer und Julia Knödler, Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 2009 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum nova series 24), 748–753, 748: „Hvngari ut intellegunt suum regem esse Viennae, mox ad eum mittunt Augustinum episcopum Iauriensem. Nec diu post Dyonisius archiepiscopus Strigoniensis sanctae Romanae ecclesiae cardinalis, *Varadiensis* et *Vacciensis* episcopi, Nicolaus vaivoda, Ladislaus Palatinus ac filius Iohannis gubernatoris et alii complures regni proceres et legati communitatum cum duobus equitum eo veniunt.” Wagendorfer jegyzetében írja: „Die ungarische Delegation war spätestens am 8. 10. 1452. in Wien, wie das Datum der Begrüßungsrede des Johannes Vitéz lehrt. (...) Außer einer Ansprache des Dr. Nicolaus Barius ist über die Tätigkeit dieser Delegation nichts bekannt; nach Abschluß der Verhandlungen am 16. 10. 1452. lud Ladislaus sämtliche ungarische Prälaten und Barone sowie zwei Adelige aus dem Komitat zum Wiener Tag vom 11. 11. 1452.” A másnapi válaszon Piccolomini és Vitéz is megszólalnak a császár és Ulrich Sonnenberger után. (Másik leírását ld. Wagendorfer 2009, 801–802. sqq.) A beszédet ld. Iohannes Vitéz de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Boronkai Iván, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), 225–234; *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, ford. Boronkai Iván – Bellus Ibolya, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 307–319. Piccolomini a *Commentariorum*-ban nem nevezi meg Vitézt, és elég távolságtartóan ír a magyar követség bécsi útjáról, mikor azok Lászlót követelik királyuknak, ld. *Pii Secundi Pontificis Maximi Commentarii*, Textus, ed. Ibolya Bellus – Iván Boronkai, Budapest, Balassi Kiadó, 1993, 582.

⁶ Fraknói óvatosan céloz arra, esetleg a bázeli zsinaton (1431–1449) ismerkedhettek össze, de forrás híján nem mer konkrétan fogalmazni: „Valószínű, hogy Vitéz János, a magyar cancellár, Gothálóczi Máté oldala mellett, folytonosan kísérte a királyt utazásaiban. (...) Ekkor ismerkedhetett meg Olaszország hírneves tudósaival, kiket majdan bőkezűségének nyilvánulásaival fog elhalmozni. És ugyanakkor alkalma nyílt, hazájának számos egyházi és világi kitűnőségeivel összekötetésbe, többekkel baráti viszonyba lépni.” – Fraknói 1879, 12.

Levélygyűjtemények mint források

Vitéz *Leveleskönyve* az 1445 és 1451 közti kancelláriai munka termését mutatja be, ebben azonban nem találni Piccolominihez írt levelet. Boronkai Iván kritikai kiadásában a *Leveleskönyv* után közli a későbbi – sokszor bizonytalan szerzőségű és gyakorta keltezés nélküli – leveleit is az 1451 és 1469 közti időszakból, illetve beszédeit az 1452 utáni évekből.⁷ A Boronkai-féle kritikai kiadás szerint a legkorábbi levél, melyet Vitéz Piccolomininek, azaz akkor már II. Pius pápának címzett, 1462-ből származik, s hangvételét tekintve a hivatalos levelek közé sorolandó.⁸

Piccolomini episztoláinak teljes kiadása mai napig nem készült el. Rudolf Wolkan gondozásában látott napvilágot az 1443 és 1454-es évek közti forrásokból készült négy kötet a *Fontes rerum Austriacarum* című sorozatban, ám ez a kiadás nemcsak a befejezését, hanem a kiadott korszak anyagát tekintve is hiányos maradt.⁹ 1464-ig, tehát II. Pius haláláig olvasható szintén nem az összes levele az *Opera omnia quae extant* című bázeli 1551-es kiadásban. A legtöbb Vitézhez írt Piccolomini-levelet Fraknoi adta ki *Zrednai Vitéz János politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei* című gyűjteményében, mely levelek közül az 1454 nyaráig írtakat később Wolkan is közzétette Fraknoi nyomán.¹⁰ A ma ismert legkorábbi levele Vitézhez 1453. november 13-án kelt, azonban leveleinek szereplőjeként és értesülései forrásaaként a váradi püspök már 1453 áprilisától kezdve gyakorta feltűnik.¹¹ Egy ez év április 27-én Bánfalvi Miklósnak írt levelében a Vitéztől kapott ajándéklovat és magát a püspököt dicséri, sőt egy április 18-án Stephan Aloch kancellárnak címzett leveléből az is kiderül, hogy ekkor már bizonyosan élénk levelezésben állt Vitézzel, ugyanis sürgeti Alocho, hogy juttassa el hozzá a levelét:¹² „Tiszteletre méltó férfi, kedves barátom. Írtunk valamicskét jó szokásunkhoz híven a tisztelendő atyának, a váradi püspök úrnak, Magyarország kancellárjának, de mivel nem tudjuk, hol tartózkodik ezidő tájt, megbízva a ti szívességetekben a levelet hozzátok irányítjuk, ugyanis nincs afelől két-

⁷ Boronkai (l. 5. j.). Magyarul: Boronkai – Bellus 1987 (l. 5. j.).

⁸ Vö. Csapodiné Gárdonyi Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 34.

⁹ *Der Briefwechsel des Eneas Sylvius Piccolomini*, 4 Bd., hrsg. von Rudolf Wolkan, Wien, Hölder, 1909–1918 (*Fontes rerum Austriacarum*, a továbbiakban: FRA 61, 62, 67 és 68). Armando Nuzzo javaslatára felvettem a kapcsolatot Fabio Fornerrel, aki a kiadatlan Piccolomini-levelek összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével foglalkozik, ám tudomása szerint nem került elő eddig ismeretlen, Vitézhez írt Piccolomini-levél.

¹⁰ *Zrednai Vitéz János politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei : 1453–57*, ed. Fraknoi Vilmos, Budapest, 1878.

¹¹ FRA 68, 132–133. V. Miklósnak, Bécsújhely, 1453. ápr. 10. FRA 68, 133–134. Juan Carvajalnak, Bécsújhely, 1453. ápr. 10.

¹² FRA 68, 142–143. Stephan Aloch kancellárnak, Bécsújhely, 1453. ápr. 18.

ségünk, hogy gyakorta küldötök hírnököket hozzá. Kérünk tehát, hogy az írásunkat amilyen gyorsan lehet, továbbítsátok.” Ebből világosan kiderül, hogy a két püspök legalább 1452 óta élénk levelezésben állt egymással, így Vitéz részéről egy évtizednyi levelezés hiányával biztosan számolnunk kell. E hiányosságra már Csapodiné Gárdonyi Klára is felhívta a figyelmet,¹³ s azóta sem sikerült pótolni az elveszett láncszemeket.

Következtetés és forráskutatás

A hiány pótlására két megoldás kínálkozik: a forráskutatás és az eddigi ismeretek alapján bizonyos következtetések levonása, jelen esetben egyik út sem megkerülhető. A kérdésre, vajon miféle „ifjúkori barátság és szellemi irány közössége” kötötte össze a két püspököt, részben talán meg lehet felelni, ha alaposan megvizsgáljuk a levelezésük tartalmát. Kétségtelenül feltűnő, milyen baráti a hangneme Piccolomini leveleinek, Vitéznek nem mint fontos egyházi személynek vagy kancellárnak ír, hanem mint barátjának, aki mellesleg jó összeköttetései és magas beosztása révén olykor segítséget nyújthat. Lehetséges, hogy Fraknóit ez a baráti hangnem vezette arra a gondolatra, hogy a két püspök korábbi ismeretségét olvassa ki belőle. Nem elképzelhetetlen azonban, hogy az ismeretség valóban 1452-ben kötöttet és már kezdettől fogva közös célok vezérelték mindkettejüket: egyrészt a törökellenes háborút előkészíteni, másrészt a fiatal, többnyire bécsi értelmiségnek átmeneti patronálást nyújtani.

Piccolomini részéről az 1453 és 1457 közti időszakból ismerünk Vitézhez írt leveleket, ezek részben ajánlólevelek, részben köszönetnyilvánítások a bíborosi cím eléréséhez nyújtott segítségért, de találni dedikációt is, valamint ki tudjuk következtetni pár mára eltűnt levél tartalmát és keltét, ezek a sorrendben a következők:¹⁴

1453. nov. 13., Bécsújhely, a volaterrai Nicolaus Liscius ajánlása¹⁵

1453. dec. 24., Bécsújhely, köszönetmondás a bíborosi cím támogatásáért¹⁶

1454. jan. 22., Bécsújhely, Johannes Nihili ajánlása¹⁷

1454. júl. 31., Bécsújhely, Johannes Tröster ajánlása¹⁸

¹³ Csapodiné Gárdonyi (vö. 8. j.), 33; Pajorin Klára, „Keresztes hadjáratok és a humanizmus megjelenése Magyarországon”, *JtK* 110 (2006) 10.

¹⁴ A kikövetkeztetett leveleket zárójelben hozom.

¹⁵ Fraknói 1878 (I. 10. j.), Nr. 1. = FRA 68, 182. ep. Ugyanőt Prokop von Rabensteinnek is ajánlja 1453. dec. 17-én kelt levelében, FRA 68, 391. Nr. 205.

¹⁶ Fraknói 1878 (I. 10. j.), Nr. 2. = FRA 68, 206. ep.

¹⁷ Fraknói 1878 (I. 10. j.), Nr. 3. = FRA 68, 238. ep.

¹⁸ A levelet a kremsmünsteri Stiftsbibliothek cod.10. 249-es foliója őrizte meg, egyelőre ez az egyetlen példánya ismert. A forrást magyar fordítás és egy tanulmány kíséretében kiadtam, ld. Szilágyi Emőke Rita, Ajánlás bécsi módra. Enea Silvio Piccolomini ajánlólevele Johannes Trösterről

1455. márc. 14., Bécsújhely, a regensburgi gyűlés beszédének dedikációja¹⁹
 (1455. ápr. 15. után, Bécsújhely, Kosztolányi (Polycarpus) György ajánlása)
 1455. máj. 15., Bécsújhely, törökellenes háborúról²⁰
 1455. júl. 18., Bécsújhely, Virgilius Brixiensis ajánlása²¹
 1456. dec. 27., Róma, köszönet²²
 1457. márc. 11., Róma, köszönet és kérés²³
 (1457. márc. 14. és aug. 1. közt, Róma, üdvözlés)
 1457. aug. 10., Róma, üdvözlés²⁴

Ajánlottai sorában az első Liscius Miklós, őt követi Johannes Nihili,²⁵ a híres prágai csillagász és Vergilius Brixiensis, a meglehetősen rejtélyes vándorhumanista. Vitéz mecénási tevékenységének korán híre ment a környező országokba is, Piccolomini pedig egyenesen Maecenasszal azonosította egyik ajánlólevelében, s talán nem véletlenül.²⁶ Ahogyan Peter Burke rámutatott, a szóban forgó korszakban nem volt ritka az ilyesfajta elnevezés:²⁷ „Augustushoz, amint azt Horatius és Vergilius nagyon is jól tudta, Maecenason át vezetett az út, míg a reneszánsz Itáliában esetenként Maecenas-hoz is közvetítőkre volt szükség, akiket Panormita megvetően csak »Mecenatuli« néven emlegett.” Piccolomini tehát a *Maecenatulus*-szerepet vállalva küldte a tőle segítséget kérő barátait Vitézhez, akihez patronáltjai ezért többnyire vagy Piccolomini, vagy unokaöccse, Janus Pannonius révén kerültek hozzá. Liscius Miklós az ajánlásnak köszönhetően titkári hivatalt nyert László prágai udvarában a kancellárián, így ekkortól

---

Vitéz Jánosnak 1454 nyarán, in *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, rec.iti, 2010, 125–132.

¹⁹ Fraknoi 1878 (I. 10. j.), Nr. 4., 5. = FRA 68, 291. ep.

²⁰ Fraknoi 1878, Nr. 6.

²¹ Fraknoi 1878, Nr. 7.

²² Fraknoi 1878, Nr. 8. = *Opera quae extant omnia*, 1571, ep. CXCVIII., itt 1457-re (!) van datálva a levél!

²³ Fraknoi 1878, Nr. 9. = *Opera quae extant omnia*, ep. CCXLV.

²⁴ Fraknoi 1878, Nr. 10. = *Opera quae extant omnia*, ep. CCCLXX.

²⁵ Johannes Nihil ekkor III. Frigyes udvari asztronómusa volt, de onnan elvágott. Piccolomini ugyanazon a napon (1454. jan. 22.) három levélben is beajánlotta: kettőt Podjebrád Györgynek címzett (egyét a saját, másikat III. Frigyes nevében), a harmadik levél pedig Vitéznek szól. Mivel júniusban még Juan Carvajalnak is ír egy ajánlást Nihilről, bizonyos, hogy a korábbiak sikertelenek voltak. Ez utóbbi levél dicstozsai sok hasonlóságot mutatnak az egy hónappal később írt Tröster-ajánlólevelében olvashatókkal. FRA 68, 425–427. (237. ep.), FRA 68, 612. (XIX. ep.); FRA 68, 427–428. (238. ep.); FRA 68, 489–492. (290. ep.) Nihilről bővebben ld. Paul-Joachim Heinig, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493), Hof, Regierung und Politik*, Köln–Wien, Böhlau, I–III. Bde, 1997, 746–748, ill. Christine Reinle, „Geheimwissenschaft und Politik. Mantik, Magie und Astrologie an den Höfen Kaiser Friedrichs III. und Pfalzgraf Friedrichs des Siegreichen”, in *König, Fürsten und Reich im 15. Jh.*, hrsg. von Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig und Jörg Schwarz, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1993, 337.

²⁶ Ld. Szilágyi 2010 (vö. 1. j.).

²⁷ Peter Burke, *Az olasz reneszánsz*, ford. Bérczes Tibor, Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 123.

kezdve Piccolomini az ő révén is próbálta újabb kegyeltjeit Vitéz és László szolgálatába juttatni.²⁸ Feltehetően Kosztolányi (Polycarpus) Györgyöt is beajánlhatta Vitéz kegyeibe, legalábbis erre utal Kosztolányihoz írt levelében, mikor az III. Frigyes udvarában próbált állást szerezni Piccolomini révén:²⁹ „Itt (ti. Frigyes udvarában) nem talállok hozzád méltó helyet. Nézetem szerint okosabban fogsz cselekedni, ha a magyar királynál, vagy udvari embereinél igyekszel alkalmazást nyerni. Ez irányban igénybe veheted a váradi püspöknek, a legtudósabb atyának támogatását.” Fraknoi Vilmos is említi monográfiájában, hogy nem egy tudós, biztos megélhetés híján, Enea Silvio Piccolominihez fordult segítségért, aki az esetek többségében Vitézhez irányította barátait. Így történt ez többek közt az imént felsoroltakkal.³⁰ A Fraknoi által felállított listát azonban bővíthetjük egy újabb névvel: Johannes Trösterével, akit Piccolomini 1454 nyarán ajánlott Vitéz figyelmébe és kegyeibe. Az ajánlólevél 1454. július 31-én kelt és a kremsmünsteri apátsági könyvtár 10-es jelzetű kódexében található közvetlenül Tröster egyetlen ismert irodalmi műve előtt. Tröster *Dialogus de remedio amoris* című művének egyik variánsát minden bizonnyal Vitéznek ajánlotta, jóllehet mai napig nem ismerünk konkrétan neki címzett dedikációt.³¹ Franz Josef Worstbrock szerint Tröster az ajánlás mellett található kézirat variánsát Piccolomini ajánlóleveléhez szerkesztette és a dialógust az ajánlással együtt küldték el Vitéznek. A kremsmünsteri ajánlólevél jól példázza, hogy lappanghatnak még olyan Piccolomini-levelek, melyek a főbb hagyományozódási vonalat elkerülve maradtak fent, így remélhetőleg előkerülnek még a közeljövőben eddig nem ismert Vitéznek címzett levelei is. Például ilyen, csak utalásból ismert levél volt az, melyben Vitéznek gratulál a börtönből való kiszabadulásához. Ismerünk ugyanis egy 1457. augusztus 10-én kelt üdvözlő levelet,³² ám augusztus 1-én Trösterhez írt levelében Piccolomini említi, hogy ugyan már küldött egy üdvözlő levelet korábban is a váradi püspöknek, de szándékában áll még egyet írni.³³

²⁸ FRA 68, 378. Piccolomini Niccolò Liscius Miklósnak Prágába, Bécsújhely, 1453. dec. 12.

²⁹ Fraknoi 1879 (I. 4. j.), 132–133. 1455. ápr. 15. vö. *Reliquiae* 12. Az egész levél fordítását és bővebben ld. Fraknoi Vilmos, „Mátyás király magyar diplomatái”, *Századok* 32 (1898) 1–14, különösen 3–5, 5: „Követte-e György a sienai püspök tanácsát, nem találjuk nyomát. 1458 nyarán tűnik fel újból. (...) Ekkor tehát már királyi szolgálatban állott, és mint titkár, a cancelláriában volt alkalmazva, ahol kétségkívül Vitéz János nyitott neki tért tehetségei érvényesítésére.”

³⁰ Fraknoi 1879 (I. 4. j.), 132–133.

³¹ A dialógus kritikai kiadását disszertációm keretében készítem el, Trösteréről, a dialógusról és annak kiadásairól bővebben ld. Szilágyi 2010. ill. Franz Josef Worstbrock, „Johannes Tröster”, in *Verfasserlexikon* 9 (1995) 1078–1083; Paul Lehmann, „Dr. Johannes Tröster, ein humanistisch gesinnter Wohltäter Bayerischer Büchersammlungen”, *Historisches Jahrbuch* 60 (1940) 646–663.

³² *Opera quae extant omnia*, 839.

³³ *Opera quae extant omnia*, 833–834.

Mivel Vitéz részéről mindezidáig egyetlen olyan levél sem került elő az 1450-es évekből, melyet Piccolomininek írt volna, csupán következtetni tudunk arra vonatkozólag, hogy mikor és miről írhatott híres levelezőpartnerének:

(1453 ápr. 10. előtt, illetve a későbbiekben is: tájékoztatás Magyarország politikai helyzetéről)
 (1454 márc. és 1455 márc. közt a Gutenberg-Bibliáról)
 (1455 márc. előtt szeretné Piccolomini egy új művét megismerni)
 (1455 és 1457 közt Tröster révén átadott levelek vagy üzenetek)
 (1459. márc. 19. előtt Janus Pannonius érdekében)

Az egyik feltételezett levele 1454 és 1455 tavasza közt születhetett az 1454 márciusában tett mainzi követi útja és élményei hatására. Borsa Gedeon feltételezi, hogy mikor Piccolomini Juan Carvajal bíborosnak 1455. március 12-én kelt levelében leírja a Gutenberg-Bibliáról való értesüléseit, akkor egyik forrásaként Vitézt nevezhetjük meg.³⁴ A feltételezés, mégha helytálló is, egyelőre semmiképpen sem bizonyítható, mivel nem maradt fent levél Vitéztől, már amennyiben nem szóbeli közlésről volt szó, hiszen az 1455-ös bécsúj helyi gyűlésen alkalmuk volt ismét találkozni egymással. Ráadásul Vitézt mint forrást megjelölni már csak azért is problémás, mert maga Piccolomini is több hírforrásról beszél.

Nem csupán egy konkrét, hanem általánosságban véve a tematikát tekintve számolhatunk olyan Vitéz-levelekkel, melyekben a magyarországi ügyekről számolt be a váradi püspök. Piccolomini az 1440-es évek közepétől kezdve élénk érdeklődést mutatott a magyar politikai történések iránt. Legutóbb Pajorin Klára ismertette Piccolomini kapcsolatát a magyar humanistákkal,³⁵ illetve Marton József foglalkozott Piccolomini magyarságképével. Marton megállapította, hogy a *Commentarii rerum memorabilium* magyar fejezetében (XII,16) „a múlt és jelen leírt eseményeinek az aránya 1:5”³⁶, tehát a későbbi pápa értesüléseinek javát nem a történetírók munkáiból, hanem kortársaitól szerezte. Enea 1453-ban V. Miklósnak és Juan Carvajal bíborosnak írt leveleiből kiderül, hogy Magyarországra vonatkozó ismereteit Vitéztől nyerte, feltehetően ez a későbbiekben sem változott. Megjegyzendő azonban, hogy Piccolomini már az 1440-es években levelezésben állt többek közt Szécsi Dénes esztergomi érsekkel is, jóllehet hírforrásként név szerint nemigen nevezte meg őt.³⁷

³⁴ Lino Gómez Canedo, *Un español al servicio de La Santa Sede. Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungaria*, Madrid, 1947, 329. ill. Borsa Gedeon, „Vitéz János és a könyvnyomtatás”, *MKSz* 107 (1991) 113–116.

³⁵ Pajorin Klára, „Enea Silvio Piccolomini politikai eszméi és az első magyar humanisták”, in *Irodalom és politika*, szerk. Román Mónika (Publicatio-nes Universitatis Miskolciensis, sectio Philosophica, tom. 7, fasc. 1.), Miskolc, Miskolci Egyetem, 2001, 93–97.

³⁶ Marton József, „Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében”, *Itk* 110 (2006) 463.

³⁷ FRA 68, 62. ep. és 63. ep.

Minden bizonnyal számolhatunk egy olyan Vitéz-levéllal is, melyet unokaöccse, Janus Pannonius érdekében írt II. Piusnak 1459-ben, mivel a pápa erről megemlékezik ezév március 19-i emlékiratában.³⁸ „Unokaöccsének segédpüspökké nevezését kérhette, s ezt azzal indokolja, hogy az egyházkormányzati teendőket reá bízva, időt akar nyerni hittudományi tanulmányokra és az egyházi szónoklatra.”

Ugyanilyen biztos az is, hogy Vitéz 1455 elején megkérte Piccolominit, hogy az egyik legújabb művét küldje el neki, mire válaszképpen Enea a regensburgi gyűlésről szóló írását a váradi püspöknek dedikálta.³⁹

A forráshiány okai

Jól látható, hogy 1453 és 1457 közt hozzávetőlegesen mennyi Piccolomini által Vitéznek írt levélről van ismeretünk, logikusnak tűnne tehát azt feltételezni, hogy nagyságrendileg hasonló számú Vitéz által Piccolomininek írt levéllel, illetve ezek hiányával kell ma számolnunk. Ám elképzelhető, hogy kettejük levelezéséből mára nemcsak azért nem maradtak fent a Vitéz által írt levelek, mert azok azóta elvesztek, hanem mert egyes levelek talán sosem léteztek, vagy legalábbis nem olyan formában, ahogyan azt érdemes lett volna az utókorra hagyományozni.

Az előbb említett Johannes Tröster ajánlása sikerrel járt, s az ambergi születésű humanista 1455 és 1457 közt Vitéz szolgálatában állt. Nem tudni, vajon Váradon tartózkodott-e huzamosabban, az azonban bizonyos, hogy Vitéz, Piccolomini és a salzburgi érsek, Sigismund I. von Volkersdorf (1452–1461) közt működött közvetítőként, hírnökként, sőt egy alkalommal Rómában is járt követként.⁴⁰ Piccolomini egy 1455-ben keltezett levelében így ír Vitéznek.⁴¹ „Világosan megértettem, amit Johannes Tröster hírül hozott hozzám.” – majd a levél zárásaként: „A többit megtudod majd Johannestől, akit szeretnék számodra igen kedvesnek tudni.” – Úgy tűnik tehát, hogy Vitéz üzenetét Tröster szóban adhatta elő vagy Vitéz levelét szóbeli részletekkel gazdagította. Nem volt ez ritka más esetekben sem, gondoljunk csak Vitéz 1451-ben

³⁸ Fraknói 1879 (l. 4. j.), 157.

³⁹ Fraknói 1878 (l. 10. j.), Nr. 4., 5. = FRA 68, 291. ep.

⁴⁰ Tröster dialógusát is megőrző kódexben Brunni leveleit Tröster másolta. Dorothea Weber mutatott rá, hogy a Brunni levél végén található kézírás azonos a kötetben található *De vetula* lejegyzőjének írásával, így bizonyosak lehetünk, hogy Tröster másolta le a pseudo-ovidiusi művet is, és hogy annak a subscriptiója szerint Tröster 1456-ban Rómában járt. Dorothea Weber, „Ein nicht beachteter Textzeuge von Ps. Ovid, *De vetula*”, *Wiener Studien* 101 (1987) 260.

⁴¹ Piccolomini Vitéznek, 1455. május 15., Róma, in Fraknói 1878 (l. 10. j.), Nr. 6.

Bánfalvi Miklósnak írt levelére, melyet szintén azzal zár, hogy:⁴² „A többit – ami komoly* – familiárisod, Márk fogja elmondani.” Megjegyzendő, hogy Ivanich még kommentárt is fűz e részlethez: * „Komoly”: mintha ezt mondaná: „Mindez tréfa volt, ami komoly, e familiárisal üzenjük” stb. További ilyen hely például a következő: „Egyéb-ként arról, hogy milyen eredménnyel járt ez ideig való nyomozásom a főtisztelendő Giuliano legátus úr, fivéretek s az én atyám hogyléte ügyében, és hogy mint vélekedem róla, Atyaságotoknak Péter mester, jegyzóm és káplánom fog beszámolni, amit szóbe-lileg tájékoztattam erről; szíveskedjék hitelt adni szavainak.”⁴³

Fraknói szerint Vitéz egyes levelei, szónoklatai iskolai tananyagként szolgáltak humanista megformáltságuknak köszönhetően, s bizonyítékul az egyik müncheni kéz-irat széljegyzeteit hozza.⁴⁴ A kézirati hagyományozódást megvizsgálva azonban úgy látom, Vitéz írásai nem maradtak fent sok másolatban, s a kevés másolat közül is mindössze 2 kézirat (az autográf bejegyzésekkel és javításokkal ellátott bécsi ÖNB, cod. 431.⁴⁵ és a prágai Archiv Pražského Hradu cod. lat. G XX) tartalmazza a teljes *Leveleskönyvet*, a többi kódex csupán egy-egy levelet vagy beszédet közöl. A kéziratok csekély mennyiségét a török pusztításával és egyéb más tényezővel szokás magyarázni, de még így is indokolatlanul alacsony a *Leveleskönyv* másolatainak a száma, miközben Piccolomini leveleit, amint írja, örült módon tépték ki a másolók kezéből és adták ki, s a műveiről készült ma ismert másolatok száma meghaladja a 700-at.⁴⁶ Lehetségesnek tartom, hogy az 1450-es években írt levelek hiányának okaként nem feltétlenül a kéz-iratok balsorsát kell megneveznünk, hanem valamilyen egészen más motivációt. Min-den jel arra mutat, hogy Vitéz az 1450-es években (s talán előtte és utána is) többnyire

⁴² Vitéz Bánfalvi Miklósnak, 1451. jan. 20. Boronkai (l. 5. j.), 154–155; Boronkai – Bellus 1987 (l. 5. j.), 194.

⁴³ Hunyadi nevében Giorgio Cesarininek, 1445. ápr. 28. Boronkai (l. 5. j.), 55. Boronkai – Bellus 1987 (l. 5. j.), 78. Ld. még Vitéz Giovanni da Tagliacozzonak, tarantói bíborosnak, 1446 eleje, Boronkai 60. Boronkai – Bellus 1987, 80. idézi Fraknói is, Fraknói 1879 (l. 4. j.), 32.

⁴⁴ Fraknói 1879 (l. 4. j.), 111. A jegyzetekkel ellátott mű Vitéz 1455. március 23-án Bécsújhelyen III. Frigyes meggyőzése érdekében tartott beszéde, ld. Boronkai (l. 5. j.) 255–269. Boronkai – Bellus 1987 (l. 5. j.), 356–377. Az említett kódex a következő: München, BSB, clm 4016. A kódex a könyv-tár digitalizálásainak köszönhetően teljes egészében megtekinthető a könyvtár honlapján.

⁴⁵ A bejegyzések autográf voltát Zsupán Edina fedezte fel és ismertette kiváló tanulmányában, ld. Zsupán Edina, „Vitéz János Leveleskönyve. ÖNB cod. 431”, in *Erdélyi reneszánsz. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, I., szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009, 16–24.

⁴⁶ FRA 68, 320: „Et quamvis alicue epistole mee vulgo legerentur, non ego illas in lucem dede-ram, sed qui mecum convivunt familiares nunc has nunc illas furati ex manibus librariorum in volu-men redegerant edeiderantque sodalibus, existimantes aliquid esse, quod nihil erat.” A Piccolomini-kéziratok szöveg-hagyományozódásáról ld. Paul Weinig, *Aeneam suscipite, Pium recipite, Aeneas Silvius Piccolomini, Studien zur Rezeption eines humanistischen Schriftstellers im Deutschland des 15. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1998.

megbízóleveleket⁴⁷ írt, s ennek részben kényelmi, de sokkal inkább politikai és biztonsági okai lehettek. A megbízólevél mint műfaj révén a levél átadójának, a követnek igencsak megnőtt a szerepe, így a továbbiakban elkerülhetetlennek tűnik azon levéltári anyagok feltárása, melyek segítségével jobban megismerhetjük a Vitéz szöcsöveiként funkcionáló kancelláriai személyeket, akik a magyarországi reneszánsz szü-letésekor szerény bábaként közreműködtek.

Összegzés és adalékok

Végül, de nem utolsósorban, pár szót ejtek a kutatásból levonható konzekvenciákról és vizsgálódásaim további útvonaláról. Piccolomini Vitézhez írt ajánlólevelét, mely csupán egyetlen példányban maradt fent, hasonlóan több más Vitéznek írt levélhez, humanista levélgyűjtemény őrizte meg. Bár némely levél a főbb hagyományozódási vonalat elkerülte, tartalmilag azonban nagyjából behatárolható, milyen tartalmú kódexekben, mely összetételű kéziratgyűjteményekben érdemes további kutatásokat végezni.

Vitéz műveit Boronkai kiadása szerint összesen tizenöt forrásból ismerjük,⁴⁸ ezek némelyike már csak mikrofilmen érhető el (az ún. jugoszláv kézirat), a többi kódexekben, humanista vegyes tartalmú, illetve levelezéseket tartalmazó kéziratgyűjteményekben található, de akad két levéltári fondegység is. Ezeken kívül még további két kéziratról van tudomásunk, melyeket korábbi szövegkiadók még ismertek, mára azonban nyomuk veszett (drezdai és hédervári kéziratok).⁴⁹ Vitéz írásai szinte minden esetben Piccolomini leveleivel együtt hagyományozódtak: a bécsi *Epistolarium*-on kívüli tizenegy, Boronkai által ismertetett forrás tartalmát átvizsgálva úgy találtam, hogy ezek közül tizenegy tartalmaz Piccolomini-műveket is.

Mivel az utóbbi években a kéziratok újrakatalogizálásának és a kézirati katalógusok digitalizálásának segítségével könnyebben és alaposabban áttekinthetjük a vegyes kéziratok tartalmát, könnyen előfordulhat, hogy ha előkerül egy eddig ismeretlen Piccolomini-művet tartalmazó gyűjtemény, akkor mellette talán Vitéz elveszett opusainak egyike is felbukkanhat. Remélem, nem kell erre sokáig várnunk.

*

* *

⁴⁷ A fogalom más nyelveken: Mandatsbrief, littera creditiva, lettre d'office.

⁴⁸ Ld. a tanulmány végén a mellékletet.

⁴⁹ Az összes ma ismert forrást ld. Boronkai (l. 5. j.), 12–13.

A ma ismert Vitéz műveket tartalmazó kéziratok lelőhelyei (Boronkai nyomán, de frissítve): **vastagon** szedve azok a kötetetek, melyek Piccolomini és Vitéz műveit tartalmazták:

Budapest, OSzK, fol. lat. 1668⁵⁰

Budapest, OSzK FM 1–1660 (ún. „jugoszláv” kézirat, csak mf.)⁵¹

Budapest, MOL, DL 50404⁵²

Cambridge, Univ. Libr., cod. lat. H. h. I. 7⁵³

Esztergom, Prímási Levéltár, Arch. Eccl. Vetus no. 61⁵⁴

Kraków, Bibl. Jagell., cod. lat. 42⁵⁵

München, Bayerische Staatsbibl., clm 4016⁵⁶

München, Bayerische Staatsbibl., clm 8482⁵⁷

München, Bayerische Staatsbibl., clm 519⁵⁸

Melk, Stiftsbibl., cod. lat. 173 (=1799)⁵⁹

Praha, Archiv Pražského Hradu, cod. lat. G XX⁶⁰ (teljes *Epistolarium*)

Praha, Statní knihovna, cod. lat. XXIII D 172⁶¹

Třeboň, Archiv, cod. lat. A 16, 303 rv⁶²

Wien, ÖNB, cod. lat. 431 (kizárólag a teljes *Epistolarium*)

Wien, ÖNB, cod. lat. 3473⁶³.

⁵⁰ Leírását ld. <http://www.arcanum.hu/oszk/> oldalon. [utolsó letöltés ideje: 2012. március 1.] Boronkai cod. lat. jelzettel hozta, de fol. lat.-ra javítandó.

⁵¹ A mikrofilmet autopsziával vizsgáltam, nincs elérhető katalógusleírása.

⁵² A tartalmát ld. a Magyar Orsz. Levéltár *Collectio Diplomatica Hungarica* online adatbázisában.

⁵³ *A Catalogue of the Manuscripts preserved in the Library of the University of Cambridge*, Vol. III., Cambridge, The University Press, 1858, 242–255.

⁵⁴ Ehhez a fondhoz nincs leírás, viszont megtekinthető ld. 52. j. ottani jelzete: DF 249050

⁵⁵ *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jallońskiego, Część Wstep. Rękopisy 1–1875.*, Kraków, 1877–1881, 14. és 139.

⁵⁶ *Catalogus Codicum Latinorum Bibliothecae Regi Monacensis, Tom. I. Pars. II., Codices num. 2501–5250 complectens*, hrsg. von Karl Halm, Georg von Laubmann, Wilhelm Meyer, Monachi, 1894, 159–160. Ezt és a másik két müncheni kéziratot autopsziával is megvizsgáltam.

⁵⁷ *Catalogus Codicum Latinorum Bibliothecae Regi Monacensis, Tom. IV. Pars. I., Codices num. 8101–10930 compl.*, hrsg. von Karl Halm, Georg von Laubmann, Wilhelm Meyer, Monachi, 1874, 31–32.

⁵⁸ *Catalogus Codicum Latinorum Bibliothecae Regi Monacensis, Tom. I. Pars. I., Codices num. 1–2329 compl.*, hrsg. von Karl Halm, Georg von Laubmann, Wilhelm Meyer, Monachi, 1892, 145–146.

⁵⁹ A kódexet még cod. 1799-es sz.-mal hozta Boronkai, de azóta átszámozták, a konkordanciát ld. Christine Glaßner, *Signaturenkonkordanz der Handschriften der Benediktinerstiftes Melk*, Wien, 1993/2000. <http://www.ksbm.oew.ac.at/melk/sig.htm> [utolsó letöltés ideje: 2012. március 1.] vö. Weinig 160.

⁶⁰ *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapituly pražské*, Vol. I., ed. Adolf Patera, Antonín Podlaha, Praha, 1910, 95–96.

⁶¹ A kódexről nincs katalógusleírás, Paul Weinig listájában pedig, mely a prágai Piccolomini-kéziratokat is összegyűjtötte, nem találni ezt a tételt, ld. Weinig (l. 46. j.), 161.

⁶² *Catalogus codicum manu scriptorum Trzebonae Crumloviique asservatorum*, cura Jaroslav Weber, Josef Tříska, Pavel Spunar, Praha, Akad., 1958, 115–160. Vitéz levelét ld. 150.

⁶³ Ezt és a másik bécsi kéziratot autopsziával is megvizsgáltam. Ehhez ld. Weinig (l. 46. j.), 160.

ÁTTEKINTÉS AZ UTÓBBI ÉVTIZEDEK MAGYARORSZÁGI RENESZÁNSZ KUTATÁSÁRÓL

– Firenze, Villa I Tatti, 2007 –

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

*Pajorin Klárának nagyon sok szeretettel, úgy is, mint
ugyanezen firenzei konferencia résztvevőjének.*

Nagyon nagy megtiszteltetés és egyúttal nagy kihívás számomra egy ilyen tudós összejövetelel és egy ilyen világhírű intézetben röviden utalni – a 20 percnyi idő által adott keretben – tudománytörténeti paraméterekre. Ezek segítségével ugyanis szélesebb összefüggésbe állíthatók az utóbbi évtizedek magyar tudományosságának azon törekvései, amelyek érvényes magyarázatot kerestek illetve adtak a korai reneszánsz, azaz nagyjából a XV. század második felének a magyarországi humanizmust érintő jelenségeire. Azt a megoldást találtam legcélravezetőbbnek, hogy egyrészt bemutassam azokat a nemzetközi tudomány által is befogadható nyelveken, tehát olaszul, angolul, németül, franciául keletkezett műveket, amelyek lehetővé tették és teszik a humanizmuskutatásnak, hogy megismerkedjék egy számára viszonylag távol eső témával, egy legalábbis regionálisan távol eső humanizmus problémáival, másrészt, hogy vázoljam azokat a tendenciákat, amelyek a kutatásban azóta jelentek meg, hogy ezek az összefoglaló és orientáló jellegű művek napvilágra jöttek. Tulajdonképpen tehát – a kutatástörténetre vetítve – kronológiai, periodizációs problémákkal küszködtem. Az eredmény azonban összefoglalható egy mondatban, vagyis egész szerény mondanivalóm előlegezhető ily módon: Bizonyos értelemben kutatástörténeti határként 1992-öt kell megállapítanunk, abban az évben halt meg ugyanis Klaniczay Tibor; a rákövetkező, a jelenbe érő 15 évet azonban még mindig egyértelműen az ő nevével kell összekötnünk, hiszen a kutatás legnagyobb része az ő általa kijelölt irányban folyik, másrészt pedig több fontos műve jelent meg posztumusz kiadásban. Két példát is szeretnék hozni erre az

utóbbira. Amszterdamban és Philadelphiában 2000-ben jelent meg a „L'Époque de la Renaissance (1400–1600)” című monumentális vállalkozás IV. kötete, az ICLA-AILC, vagyis a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság nagy összefoglaló sorozatának XIII. köteteként. Az 1560-tól 1610-ig tartó időszakot tárgyalja az európai nyelvű irodalmak összehasonlító történetének részeként, főszerkesztői az akkor már 8 éve elhunyt Klaniczay Tibor, valamint Éva Kushner és Paul Chavy. A Madame Kushner által írott előszóból megtudhatjuk, hogy (az egyébként Klaniczay emlékének ajánlott kötetet) azért jelentették meg előbb, mint a másodikat és a harmadikat, csatlakoztatván így az 1988-ban még Budapesten megjelent első kötethez, amely az 1400-tól 1480-ig terjedő korszakot tárgyalja, mert ennek a két korszaknak a teljes periodizációját hosszas tárgyalások után maga Klaniczay Tibor alakította ki, és hiába múlt el több mint egy évtized, nem találtak e felosztásnál jobbat.¹ Ez a periodizáció ugyanis a lehető legszélesebb körű és leginterdiszciplinárisabb megfontolásokon alapult, mind történeti megalapozását, mind az összes társtudományok bevonását, mind az általános esztétikai és művészettörténeti megalapozást illetően. Klaniczay Tibor ugyanis egyszerre volt nemzetközi rangú reneszánszkutató, kompara-tista és a régi magyarországi irodalom kutatója.

Hadd csatoljuk ehhez a másik említett, utóélet-példát: ugyancsak a 2000. évben közölte a Rómában kiadott Rivista di Studi Ungheresi című, Sárközy Péter kollégánk által szerkesztett folyóirat, Klaniczay Tibor kézíratos hagyatékából azt a nagy terjedelmű tanulmányt, amelynek címe L'Umanesimo nell'area Danubiana és, amely eredetileg előadássorozat formájában hangzott el Nápolyban az 1988-89-es tanévben, az Istituto Italiano per gli Studi Filosofici falai között.² Ha ezt összehasonlítjuk azzal a ragyogó előadással, amelyet Klaniczay Tibor még 1974. március 9-én tartott Rómában „Mattia Corvino e l'umanesimo italiano” címmel az Accademia Nazionale dei Lincei ülésén, akkor láthatjuk, hogy a közben eltelt 15 évben Klaniczay egyfolytában dolgozott a témán és megtartva bizonyos, érvényesnek tartott elemeket, hogyan gazdagította a panorámikus összképet újabb és újabb kutatási eredmények beépítésével.³

Az előbb már említettem a regionális szemlélet jelentőségét. Ez különösen azért tartom fontosnak, mert nagyon sok, különben kiváló modern kézikönyv a humanizmus területi kiterjedéséről szólván gyakorlatias, vagy esetleg tájékozatlanságból fakadó okok miatt azt az utat választja, hogy a XX. század második felének éppen érvényes politikai földrajzi határai szerint méri fel, osztályozza és csoportosítja az egyes nemzeti

---

¹ *L'Époque de la Renaissance (1400–1600), Tome IV, Crises et essors nouveaux (1560–1610)*, Directeurs Tibor Klaniczay, Eva Kushner, Paul Chavy, Amsterdam-Philadelphia, 2000, John Benjamin Publishing Company (Histoire comparée des littératures de langues européennes), XI–XII.

² Tibor Klaniczay, „L'umanesimo nell'area danubiana”, *RSU* 14 (1999) 7–46.

³ Uő, *Mattia Corvino e l'umanesimo italiano* (Problemi Attuali di Scienze e Cultura, 202), Roma, Accademia dei Lincei, 1974.

humanizmusokat, amelyeket az olaszországi humanizmus hatása elért és figyelemre méltó saját humanista kultúrák kialakítására ösztönzött. Ez egy, valódi történeti összefüggésekre kíváncsi kutató szemében végtelen kuszaságot eredményez. Elég arra utalni például, hogy az Albert Rabil, Jr. által szerkesztett kitűnő háromkötetes kézikönyv (*Renaissance Humanism, Foundations, Forms, and Legacy*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988) második kötetében, amely az Itálián kívüli humanizmus történetét tárgyalja, egymás mellett foglal helyet például a horvát és a magyar fejezet, amely részben fedi egymást, hiszen például a saját nemzeti szövegösszefüggés keretében tárgyalja mindkét szerző Janus Pannonius életét. De több tucat példát lehet felhozni még e kötetből és sok más, különben kitűnő kézikönyvből és bevezetőből.⁴ Hozzátehetjük, hogy például Josef IJsewijn, a nemrég elhunyt iskolaalapító louvaini professzor két kiadást is megért neolatin filológiai bevezetője első kötetében azért tudta nagyobb részt elkerülni az ilyen anakronizmusokat, mert hallgatott Klaniczay Tibor baráti tanácsaira.⁵

Klaniczay Tibor iskolateremtő volt Magyarországon, de nemcsak Magyarországon. Római és párizsi vendégprofesszorsága idején, ugyanolyan csodálatra méltó szorgalommal és türelemmel építette be a magyarországi kiindulású kutatás szempontjait a nemzetközi prioritások közé, mint ahogyan ezeket a nemzetközi prioritások felhasználta a magyarországi kutatás szerkezetének és irányainak reformálására. Amit örökölt, az sem volt kevés, hiszen elég a ma is sokszor idézett Huszti József vagy Kardos Tibor munkáira gondolnunk, ám Huszti Janus-monográfiája, sajnos soha sem jelent meg idegen nyelven, ezért eredményeit a nemzetközi kutatás mellőzte,⁶ Kardos Tibor pedig szellemtörténeti konstrukciók létrehozásán fáradozva egy idő után nem tudta eredményeit iskolaszerűen továbbadni, a feladatokat kijelölni és elosztani.⁷ Klaniczay óvakodott a szellemtörténet látványos, ám sokszor üres konstrukcióitól, de óvakodott a hivatalosan kötelező és látszólag őáltala is vállalt marxista ideológia osztályalapú légváraitól is. A ma sokszor korai újkornak nevezett XV-XVII. század európai léptékű magyar irodalmával foglalkozott legelőször, elsősorban a XVI. század végi lírikussal Balassi

⁴ *Renaissance Humanism, Foundations, Forms, and Legacy*, Volume 2, *Humanism beyond Italy*, Edited by Albert Rabil, Jr., Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, 265–292; Dražen Budiša, *Humanism in Croatia*; 293–334; Marianna D. Birnbaum, *Humanism in Hungary*.

⁵ Jozef IJsewijn, *Companion to Neo-Latin Studies, Part I, History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, Second entirely rewritten edition, Leuven, University Press, 1990, 214–222.

⁶ Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius-Társaság, 1931; vö. Uő, „Janus Pannonius”, *La Nouvelle Revue de Hongrie* 51 (1934) 363–368; vö. az 1931-es monográfiáról készült egykorú kritikát: Sándor Eckhardt, *La Nouvelle Revue de Hongrie* 49 (1932) 489–490; vö. a jelenlegi értékelést: Jankovits László, „Egy hetven éves monográfiáról”, *Jelenkor* 44 (2001) 970–972.

⁷ Tibor Kardos, „Zentralisation und Humanismus in Ungarn des 15. und 16. Jahrhunderts”, in *La Renaissance et la Réforme en Pologne et en Hongrie*, red. par Erik Fügedi, György Székely, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 397–414; Uő., „Petrarca e la formazione dell’umanesimo ungherese”, in *Italia ed Ungheria, Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di Mátyás Horányi, Tibor Klaniczay, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 67–89.

Bálinttal, másrészt a legnagyobb barokk eposz költőjével, Zrínyi Miklóssal.⁸ Mindkettőnek a valódi jelentőségét kizárólag – mint felismerte – nemzetközi összehasonlításban lehet megérteni, mindkettejük költészete mögött ott áll a nagy olasz reneszánsz és a neolatin humanista irodalom, ám alapkérdéseik érthetetlenek akkor, hogy ha nem megyünk vissza, még messzebb a múltba, egészen a humanizmus kialakulásáig. Így terelődött a figyelme a XV. század második felére, magyar szempontból ez Mátyás király kora. Már említett nagy olasz Mátyás-tanulmányban először vázolja fel sikerrel azt a nemzetközi, az európai humanizmus eszközeivel kifejezett elvárás-rendszert, amely meghatározta Mátyás egész diplomáciai és politikai törekvését, vagyis a keresztény európai egységet kívülről fenyegető török veszély és belülről fenyegető huszita eretnekség kettős kihívása ellen föllépő speciális kereszties lovag szerepét. (Elég a híres elvesztett Mantegna-freskóra gondolnunk a Campo de' Fiorin, amely Mátyást egy olyan lovagként ábrázolja, aki egyszerre küzd egy szárnyas és egy földön tekerő kígyó vagy sárkány ellen.)⁹ További felismerése a magyarországi egyetemek hiányából fakadó külföldi peregrináció jelentőségének felmérése, és ezen belül a kapcsolatrendszeri háló felrajzolása a közép-európai és nyugat-európai egyetemi központok között.¹⁰ Harmadik döntő felismerésének én azt tartom, hogy – noha sokszor direkt források híján, mégis hitelt érdemlően – bemutatja Bessarion bíboros és körének alapvető jelentőségét nem csupán a platonizmus és a görög tanulmányok magyarországi terjesztése szempontjából, hanem abban is, hogy ez a menekült görög főpap és humanista hogyan igyekezett Mátyás államának a görög területeket is felszabadító messiás szerepét tulajdonítani. (A „messiás” kifejezés itt kicsit erősnek látszik, pedig Klaniczay nyomán tudok hivatkozni Ficino egy levelére, aki azt írja, hogy az ószövetségi atyák ültek úgy várván a Messiást a Pokol tornácán, mint ahogy a görög szerzők ülnek a pokolban, vagyis a török uralom alatt, várván, hogy Mátyás majd megváltja őket.)¹¹

A már említett, általa írott vagy szerkesztett könyveken kívül a legnagyobb ösztönzést szerintem az 1982-es, az ausztriai Schallaburgban rendezett hatalmas nemzetközi Mátyás-kiállítás német nyelven kiadott óriási katalógusa adta, amelynek társszerkesztője volt,¹² valamint az 1990-ben Székesfehérváron Mátyás király halálának 500. évfordulójára rendezett konferenciának kötetbe szerkesztett változata (Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe, Budapest, 1994), amelynek megjelenését már

⁸ Ld. *Histoire de la littérature hongroise des origines a nos jours*, Publié sous la direction de Tibor Klaniczay, Préface de Jacques Voisine, Rédigé par István Nemeskürty, László Orosz, Béla G. Németh et Attila Tamás, Budapest, Corvina kiadó, 62–66, 85–91.

⁹ Klaniczay Tibor, „A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 79 (1975) 1–14.

¹⁰ Vö. Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 67–85.

¹¹ Ld. a fentebb, a 2. jegyzetben idézett művet.

¹² *Schallaburg' 82, Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*, Schriftleitung: Tibor Klaniczay, Gyöngyi Török, Gottfried Stangler, Niederösterreichisches Landesmuseum, Wien, 1982.

nem érhetette meg, a szerkesztés munkáját megosztotta vele Jankovics József, az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának Klaniczay halála óta vezetője.¹³ Ő szerkesztette azt az emlékkönyvet is (Klaniczay-Emlékkönyv), amely ugyanabban az évben jelent meg, s amelyben egyrészt magyar, másrészt idegen nyelven, olaszul, franciául, angolul olvashatók a témánkba tartozó igen fontos tanulmányok, például Vittore Brancától, Jean-Claude Margolin-tól vagy Amedeo Di Francesco-tól.¹⁴ A kötet elején pedig Aleksander Geyesztor, Paul Oskar Kristeller, Astrik L. Gabriel búcsúzik az elhunyt mestertől és kollégától, máig érvényesen megalapozva nemzetközileg is érvényes jelentőségét, felsorolva mindazokat a fontos tudományágakat, ahol maradandót alkotott, illetve új utat nyitott.¹⁵

Átérve most arra, hogy az utána következő tudós nemzedékek hogyan folytatták munkáját – noha még sokáig sorolhatnám a posztumusz kiadásban megjelent saját köteteit is, itt csak annyit említvén, hogy a rendkívül erősen firenzei vonatkozású könyve a platonista alapozású magyar és közép-európai humanista tudós társaságok, vagyis ún. akadémiák mozgalmának szentelt kötete nemsokára megjelenik olaszul is, Amedeo Di Francesco kiadásában¹⁶ – elsősorban a Janus Pannonius-kutatásokat kell kiemelnem. A konferenciánkon jelenlévő Ritoókné Szalay Ágnes az egyik sorozatszerkesztője annak a hatalmas kritikai kiadásnak, amely Janus Pannonius műveit tartalmazza és kommentálja; az első kötet, amely az epigrammákat tartalmazza, tavaly jelent meg a Budapesten rendezett XIII. Nemzetközi Neolatin Konferencia tiszteletére Mayer Gyula és Török László munkája eredményeképpen¹⁷; nemsokára követi ezt majd a Ritoókné által írott kommentár, majd az elégiák, a dicsőítő énekek, valamint a

¹³ *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. by Tibor Klaniczay, József Jankovics, Budapest, Balassi Kiadó, 1994 (Studia Humanitatis, 10); ld. e kötetben: Tibor Klaniczay, *La corte di Mattia Corvino e il pensiero accademico*, 165–174.

¹⁴ *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. Jankovics József, Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

¹⁵ I. m. 7–10; vö. a többi nekrológgal, Amedeo Di Francesco, „In memoriam Tibor Klaniczay”, *RSU 7* (1992) 8–10; Péter Sárközy, „Tibor Klaniczay 1923–1992”, *RSU 7* (1992) 5–7; Riccardo Scrivano, „Tibor Klaniczay, Il comparatista del Rinascimento”, *RSU 7* (1992) 11–19; vö. László Szörényi, „Commémoration de Tibor Klaniczay”, in *Rencontres intellectuelles franco-hongroises – Regards croisés sur l’histoire et la littérature*, Études réunies par Péter Sahin-Tóth, Budapest, Collegium Budapest, 2001, 325–329.

¹⁶ Klaniczay Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Budapest, Balassi Kiadó, 1993. – azóta meg is jelent: Tibor Klaniczay, *Alle origini del movimento accademico ungherese*, a cura di: Amedeo Di Francesco, Judit Papp, Orsolya Száraz, Presentazione di István Monok, Premessa di Amedeo Di Francesco, Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2010, (ISTER, Collana di studi ungheresi, 1).

¹⁷ Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia*, volumen I, *Epigrammata*, Fasciculus I., Textus, Edidit, praefatus est et apparatus critico instruxit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török (Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia, Seriem redigunt Stephanus Borzsák et Agnes Ritoók-Szalay), Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

prózaí művek kötetei. Ebbe a körbe tartoznak magának Ritoóknének, valamint a konferenciákon szintén résztvevő Jankovits Lászlónak három éve megjelent tanulmánykötetei is, amelyek teljesen új fénybe helyezik Janus Pannonius költészetét.¹⁸ (Beteljesítve ezzel nem csupán Klaniczay Tibor kezdeményezését, hanem azt az ígéretet is, amelyet a magyarországi olasz és horvát humanizmuskutatók fogalmaztak meg 2002-ben a ferrarai Reneszánszkutató Intézet Janus-konferenciáján. Reméljük, hogy e konferencia aktái is nemsokára megjelennek.) Szintén Klaniczay Tibor kezdeményezését folytatják és teljesítik ki Pajorin Klára kutatásai – ő is résztvevője konferenciáknak – aki elsősorban a magyarországi humanizmus hazai kezdeményezőjével, Janus Pannonius nagybátyjával, Vitéz Jánossal foglalkozik, illetve az esztergomi érsek külföldi kapcsolataival pl. Pier Paolo Vergerioval vagy II. Pius pápával.¹⁹ Tovább folyik a Bonfini-kutatás is; Mátyás király nagy történetírójának monumentális művét Kulcsár Péter fordította le nemrég magyarra²⁰, valamint ugyanő egy óriási repertóriumot állított össze nemrég a magyar történelemre vonatkozó humanista forrásokból.²¹ Jankovics József, Ács Pál és Kőszeghy Péter szerkesztették a magyarországi humanizmus legfontosabb szövegeinek kézikönyvét latin és magyar nyelven, új életrajzokkal és kommentárokkal²² (ez kapcsolódik a Klaniczay Tibor által a 80-as években összeállított úttörő, de csak magyar

¹⁸ Ritoókné Szalay Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből* (Humanizmus és Reformáció 28) Budapest, Balassi Kiadó, 2002.; Uő, „Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus”, in *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, szerk. Winfried Eberhard, Alfred A. Strnad, Köln–Weimar–Wien, 1996, 157–171; Uő, „La leggenda corviniana e i monumenti archeologici”, in *L’eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, a cura di Sante Graciotti, Amedeo Di Francesco, Roma, Il Calamo, MMI, 283–292; Jankovits László, *Accessus ad Janum, A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Budapest, Balassi Kiadó, 2002, vö. Uő, *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, 1998; *Humanista műveltség Pannoniában*, szerk. Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, 2000.

¹⁹ Klára Pajorin, „L’educazione umanistica e Mattia Corvino”, in *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe* (I. 13. j.); Uő, „La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino”, in *Italia e Ungheria all’epoca dell’Umanesimo corviniano*, a cura di Sante Graciotti, Cesare Vasoli, Firenze, Olschki, 1994, 179–228; Uő, „L’opera di Naldo Naldi sulla biblioteca di Mattia Corvino e la biblioteca umanistica ideale” in *L’Europa del libro nell’età dell’Umanesimo*. Atti del XIV Convegno internazionale (Chianciano, Firenze, Pienza 16–19 luglio 2002), a cura di Luisa Secchi Tarugi, Firenze, Franco Cesati, 2004, 317–330 (Quaderni della Rassegna, 36); Uő, „Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria”, in *L’Umanesimo latino in Ungheria*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Istituto Italiano di Cultura, Budapest, 18 aprile 2005, a cura di Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, Treviso, Fondazione Cassamarca, 2005, 45–50.

²⁰ Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, fordította: Kulcsár Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 1995.

²¹ Péter Kulcsár, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700. A magyar történelmi irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2003.

²² *Régi magyar szövegvűjtemény I, Humanizmus*, szerk. Ács Pál, Jankovics József, Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 1998.

nyelvű szöveggyűjteményéhez)²³. Folytatódott és már sokadik kötetéig eljutott a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum című kritikai szövegkiadási sorozat is – ezt Pajorin Klárával jómagam szerkesztjük – , amelynek keretében nemsokára megjelenik majd Galeotto Marzio híres filozófiai műve a *De incognitis vulgo*, Békés Enikő sajtó alá rendezésében.²⁴ Feltétlenül meg kell még említeni az Intézetünk kiadásában megjelenő hatalmas Régi Magyar Művelődéstörténeti Lexikont (főszerkesztő Kőszeghy Péter), amelyben nem csupán az egyes, korszakunkba tartozó humanisták kapnak új és friss szemléletű értékelést, hanem megjelent a „Humanizmus” címszó is, amely a legújabb nemzetközi kutatási módszerek figyelembe vételével összegzi a magyarországi humanizmus értékeit.²⁵ Röviden hozzátenném még, hogy a jövő évi évfordulóra, amikor is a tudományos világ Mátyás király trónra léptének 550. évfordulóját ünnepli, tudomásom szerint igen sok kiadvány készül, így pl. E. Kovács Péter szerkesztésében egy hatalmas forrás- és tanulmánygyűjtemény, valamint a Monok István által már évek óta sikerrel és gazdagon folytatott Corvina-kutatások új darabjai.²⁶ Erről részletesebben – mivel nem szűkebb szakmám – nem tudok beszámolni, de a jelen lévő kollégák közül a művészet- és könyvtörténészek nyilván minden lényeges problémára fel fogják hívni a figyelmet.

Klaniczay Tibor alakította ki a Villa I Tatti-val való együttműködést is. Az ő és az akkori igazgató Smyth professzor úr baráti megállapodásának köszönhetjük azt, hogy Boskovits Miklós után sok évvel újra megjelentek magyar kutatók is itt Firenzében. En is itt töltöttem egy boldog és termékeny évet 1980-81-ben. Mai napig életem talán legkellemesebb emlékeként idézem fel magamban ezt az esztendőt. Nagyon boldog vagyok, hogy újra itt lehetek, és a magam szerény módján kollégáimmal együtt részt vehetek a Villa I Tatti és a magyar tudományos élet, elsősorban pedig a Klaniczay Tibor által alapított MTA Irodalomtudományi Intézet és Reneszánsz Osztály további gyümölcsöző együttműködésében.

²³ *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, válogatta, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta: Klaniczay Tibor (Magyar Remekírók), Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

²⁴ Vö. Enikő Békés, „La metafora »medicus–Medici« nel *De doctrina promiscua* di Galeotto Marzio”, *Camoenae Hungaricae* 3 (2006) 29–38.

²⁵ Jankovits László – Kőszeghy Péter – Kulcsár Péter – Sajó Tamás, „Humanizmus”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, középkor és kora újkor, IV, főszerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 191–220.

²⁶ *Uralkodók és corvinák, az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján, 2002. május 16–augusztus 20, Potentates and Corvinas, Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library, May 16– August 20, 2002*, szerk. Karsay Orsolya, Bibliotheca Nationalis Hungariae, Budapest, 2002; *Nel segno del corvo, libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d’Ungheria (1443–1490)*, presentazioni di Nicola Bono, Gábor Görgey, Francesco Sicilia, István Monok, Modena, Il Bulino, edizioni d’arte, 2002.

MEGJEGYZÉSEK BARTOLOMEO FONZIO TADEUS VEL DE LOCIS PERSIANIS CÍMŰ MŰVÉNEK SZÖVEG- TÖRTÉNETÉHEZ¹

TAKÁCS LÁSZLÓ

Amikor Bartolomeo Fonzio² (Bartholomaeus Fontius) engedett Taddeo Ugoletto kérésének, és 1489-ben Magyarországra jött,³ hogy fölkeresse Budán Mátyás királyt és meglátogassa az uralkodó nevezetes könyvtárát, ajándékként egy olyan kódexet hozott magával,⁴ amelyet saját kezüleg készített, s amely addig írt valamennyi művét tartalmazta. A Bibliotheca Corviniana kötetei közé szánt kötet, amely a XVI. században elkerült Budáról, s jelenleg a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban található,⁵ tartalmaz egy különös művet, amelynek még a műfaját is nehéz meghatározni. Ez az írás, amelyet Fonzio *sermo*-nak nevez, magán hordozza a dialógus jegyeit, miközben

---

¹ Jelen tanulmány az OTKA T 81297 nyilvántartási számú pályázata keretében készült. Köszönet Békés Enikőnek és Zsupán Edinának, hogy a tanulmánnyal kapcsolatos néhány kérdésben fontos információkkal szolgáltak.

² Életének és működésének eddigi legteljesebb összefoglalása: Concetto Marchesi, *Bartolomeo della Fonte (Bartholomaeus Fontius), Contributo alla Storia degli Studi Classici in Firenze nella seconda metà del quattrocento*, Catania, 1900.

³ Magyarországi és magyar humanistákhoz fűződő kapcsolatairól lásd Hegedüs István, „Bartolomeo della Fonte (Bartholomaeus Fontius)”, *ItK* 12 (1902) 1–19; Cs. Gárdonyi Klára, „Bartholomaeus Fontius (Újabb adalékok magyarországi kapcsolataihoz)”, *Magyar Könyvszemle* 93 (1977) 38–42.

⁴ *Epist*, 2, 14. Ezzel kapcsolatban a következőket írja Hegedüs: *Csontosai hivatkozik Fontiusnak Robertus Salviatushoz intézett levelére, mely a Riccardiana könyvtárban van. Ebben előadja, hogy Mátyás őt ünnepélyesen fogadta, üdvözlő beszédét meghallgatta, melyet megküld Picus de Mirandolának, hogy ez ítéletet mondjon róla. E beszédet Pico de Mirandolának az ő Heptaplo-jának viszonzásul küldte meg...*vö. Hegedüs (vö. 3. j.), 16.

⁵ A Wolfenbütteli Herzog-August Bibliothek kódexe a Cod. Guelferbytanus 43 Aug. 2° jelzet alatt található. Rövid leírását lásd: Wehli Tünde, „Négy wolfenbütteli Corvina”, in *Uralkodók és corvinák. Az OSzK jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára*, Budapest, 2002, 103–105.

címzettje Mátyás király, s ugyanakkor az egész nem más, mint kiegészítése, javítása Fonzio két évtizeddel korábban írt, Lorenzo Medicinek ajánlott Persius-kommentárjának.⁶ Sem a kódex szövege, sem a *Tadeus vel de locis Persianis* nem volt ismeretlen a későbbi tudományosság előtt, hiszen az egész korvina szövegét már 1621-ben közreadta Georgius Rem,⁷ a műben olvasható, Galeotto Marzióról szóló egyik anekdótára, illetve Fontius Galeotto-jellemzésére pedig a humanizmus-kutatás is felfigyelt.⁸ S bár a XV–XVI. századi Persius-recepció szempontjából sem lényegtelen, hogy Fonzio, az első nyomtatásban megjelent Persius-kommentár szerzője mely korábbi megállapításait módosította, *hic et nunc* csupán a mű keletkezés- és szövegtörténetével foglalkozunk.

Fonzio ugyan nem tartozik a firenzei humanista tudósok élvonalába, kiterjedt scriptori, filológusi, emendatori tevékenysége s nem utolsó sorban magyarországi kapcsolatai miatt méltán jogosult a figyelmünkre. Noha a magyar korvina-kutatás már eddig is számos kérdést tisztázott a wolfenbütteli Fontius-korvinával kapcsolatban, a művek szövegtörténetének – érdeklődésének érthetően más iránya miatt – nem szentelt figyelmet. Ez a Persius-kommentár esetében valóban mellékes kérdés, hiszen a mű több kódexben is fennmaradt, s 1488-ig több kiadást megért, a *Tadeus vel de locis Persianis* esetében azonban számos tanulsággal kecsegtet a szövegtörténet vizsgálata, hiszen ez a mű nem jelent meg Fonzio életében, s csupán egyetlen másik kézírata ismert: a firenzei Biblioteca Riccardianában őrzött, 1220 A jelzetű kódexben található⁹ a mű másolata a 106v–114r oldalakon, közvetlenül Fonzio Persius-kommentárja után. A *Tadeus* szövege a kommentár másolójának kezétől származik, aki a Fonzio-féle kommentár végén, a 106r oldalon található kolofónban megnevezi önmagát: *Scriptum a me francisco thomasij fabrilignarij casalensis VI° Kalendas iulij anno M^oCCCC^oLXXXVIJ^o*. Ezek

⁶ Dorothy M. Robathan – F. Edward Cranz, „A. Persius Flaccus”, in: *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translation and Commentaries*, ed. P. O. Kristeller – F. E. Cranz, 8 volumes, Washington 1960 –, III (Washington 1976) 265–267. Fonzio Persius-kommentárjával kapcsolatban lásd még Takács László, „Bartholomaeus Fontius and his Works in the Bibliotheca Corviniana of King Matthias”, in *Infima Aetas Pannonica, Studies in Late Medieval Hungarian History*, edited by Péter E. Kovács – Kornél Szovák, Budapest, 2009, 294–308.

⁷ *Opera exquisitissima Barth[olomaei]. Fontii Florent[ini]. V[iri]. Cl[arissimi]. Familiaris Matthiae Regis Pannoniarum. Ad Illustriss[imum] et Celsiss[imum]. Principem D[ominum] Augustum Brunsvic et Lunaeburg Ducem. Cum Praefatione Georgii Remii et Noricae Reipubl[icae] Consiliarii et Adcessit de Pudicitia et Coniugio Dialogus etc.* Francofurti. Sumptibus Joannis Caroli Unckelii. Anno MDCXXI. A könyv egyetlen Magyarországon ismeretes példánya az Egyetemi Könyvtár állományában található.

⁸ Lásd legutóbb Békés Enikő, „Galeotto Marzio alakja Bonfini *Symposion* című művében, in *Szolgáltatott ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek* (Humanizmus és Gratuláció), szerkesztette Császtvay Tünde – Nyerges Judit, Budapest, 2009, 46, n. 14.

⁹ A kódex leírását lásd *I manoscritti della R. Biblioteca Riccardiana di Firenze, Manoscritti Italiani, volume primo*, a cura di S. Morpurgo, Roma, 1900, 287. A kódex elején, a 1v–20r oldalakon Leon Battista Alberti *Apologi* című műve található.

szerint a szöveget a Torino és Milano között, a Pó jobb partján fekvő Casale Monferatába való, bizonyos *Franciscus Thomasius Fabrilignarius* (*Francesco Thomaso Fabrilignario*) másolta.¹⁰

Ha feltételezzük, hogy a másoló helyesen adta meg az évszámot, vagyis az évszám bizonyosan 1497, s nem 1487, s hogy a *Tadeus*-t is ekkor, vagy nem sokkal ezután másolta a kódexbe, akkor a két szöveg, a wolfenbütteli és a firenzei összevetéséből világossá válhatik a két kézirat egymáshoz való viszonya.

A két szöveget már első ránézésre is markáns különbségek jellemzik: azon kívül, hogy a Riccardianában őrzött kódexben a mű címe *Bartholomeus fontius de locis persianis ad mathiam corvinum regem pannonium* ellentétben a Fontius-korvina *Bartholomaei Fontii Tadeus incipit ad Mathiam Corvinum regem invictissimum*-ával, a firenzei szöveg vizuális megjelenítésében is más: a Persius-idézeteket aláhúzás jelöli, míg a korvinában piros tintával olvashatók a költőtől vett szövegrészletek; a choliambushoz és a szatírákhoz kapcsolódó magyarázatok művek szerint vannak tagolva, azaz az egyes részeket rövid cím választja el (pl. *ex prima satyra, ex secunda satyra* etc.), s a szöveg melletti margókon külön olvashatók a magyarázatokban hivatkozott szerzők nevei (pl. a 107r-n *Hyppocrates, Cicero, Augustinus*) és a magyarázott kifejezések (szintén a 107r-n: *Pegaseium melos*). Mindezek hiányoznak a korvinából.

A két szöveg látványának különbségei mellett még jelentősebbek a szövegen belüli eltérések. Fonzio – egykori kommentárjának felülvizsgálatakor – tizennyolc esetben gondolta úgy, hogy módosítania kell korábbi magyarázatán.¹¹ E szöveghelyek tekintetében a két szövegváltozat nem is különbözik egymástól: mind a wolfenbütteli, mind a firenzei változatban ugyanazok a Persius-helyek szerepelnek. Különbséget csak a bevezető szövegében, egyes helyek magyarázatainak terjedelmében, illetve a befejezésben találunk. Mivel az összes eltérés ismertetése túlságosan hosszú lenne, így egyfelől csak azokat a különbségeket emelem ki, amelyek világosan bizonyítják, hogy a Riccardianában őrzött kódex szövegét a másoló nem a wolfenbütteli korvinából, hanem a mű egy korábbi, elveszett változatáról másolta, így az a *Tadeus* korábbi, feltehetően első változata másolatának tekinthető, vagyis a szöveg korábbi állapotát őrzi, másfelől azokat a részleteket hangsúlyozom, amelyek a magyar humanizmus-kutatás szempontjából is figyelemre méltóak lehetnek.

Tulajdonképpen már a cím is egyértelműen bizonyítja, hogy a korvina szövege a későbbi, hiszen egyfelől bővebb (*Tadeus incipit*), másfelől Mátyás királyt az ajándék-kódexbe jobban illő *invictissimus*-ként határozza meg a semleges *Pannonius* helyett.

¹⁰ Vö. Paola Scarcia Piacentini, *Saggio di un censimento dei manoscritti contenenti il testo di Persio e gli scoli e i commenti al testo* (Studi su Persio e la scolastica Persiana Ser. 2), Roma 1973, Istituto di lingua e letteratura latina, Facoltà di lingue e letterature straniere, Università di Pisa, 41.

¹¹ Egészen pontosan Persius kommentárjának következő helyeit módosítja: *Chol.* 14; *Sat.* 1, 5–6; 17–8; 95; 108–109; 134; 2, 27; 40; 57; 3, 17; 50; 53–54; 32–33; 47–48; 186; 6, 18–19; 52; 80.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy Fonzio a műveit tartalmazó kódex összeállításakor, íráskor, illusztrálásakor végig azt tartotta szem előtt, hogy ami készül, az a királynak szóló ajándék lesz: mivel a Persius-kommentárt eredetileg Lorenzo Medicinek ajánlotta, a *Tadeus*-t pedig Mátyásnak, kézenfekvő volt, hogy a művek ésszerű sorrendjén is változtatnia kellett. Mivel a *Tadeus* – egyszerűen fogalmazva – a kommentárhoz készült hibajegyzék, inkább van a helyén a firenzei kódexben, amelyben a kommentár után következik, mintsem a korvinában, amelyben megelőzi a Persius-magyarázatokat. De a kódex ajándék-volta magyarázza azt is, hogy a Mátyásnak és fiának, Corvin Jánosnak szóló ajánlásokat tartalmazó kezdőlapok díszesebbek a többi mű kezdőlapjánál. Nagyrészt az ajándékozás gesztusából, Mátyás személyének kiemeléséből fakadnak a bevezetés eltérései, amelyek világossá válnak a két szöveg egymás mellé helyezésével:

Riccardiana-kódex

Dubitavi aliquantisper mathia corvine rex dicaremne maiestati tuae perbreuem perque humilem hunc sermonem habitum nuper cum tadeo vgholetto viro ad tuam bibliothecam perficiendam aptissimo. Maluissem enim donare aliquod opus insignius et regiae celsitudini tuae convenientius. Cui non nisi multis lucubrationibus expolita & egregia decet dicari opera. Verum tui excellentiam animi mecum reputans non dona sed affectus donantium intuentis: decrevi eum tandem ad te transmittere, putans fore tibi non iniocundum: praesertim cum ad eum referendum sum adhortatus ab homine maiestatis tuae studiosissimo. Nam tadeus me *nuper* domi scriptitantem cum invenisset: quid inquit hoc est operis: quod nunc habes in manibus? Cui ego: *De locis horatianis*. Tunc ille quibusdam ex *his* percursis. Hoc ait utile erit opus et gratum *multis*. [...]

wolfenbütteli korvina

Dubitavi aliquantisper Mathia Corvine rex *praeclarissime* dicaremne Maiestati tuae perbreuem perque humilem hunc sermonem habitum nuper cum Tadeo Vgholetto viro *doctissimo* & ad tuam bibliothecam perficiendam aptissimo. Maluissem enim *hoc initio meae erga te perpetuae observantiae declarandae, misisse* aliquod opus insignius et Regiae celsitudini tuae convenientius. Cui non nisi multis lucubrationibus expolita & *ad amussum perfecta* decet dicari opera. Verum tui excellentiam animi mecum reputans non dona sed affectus donantium intuentis: decrevi eum tandem ad te transmittere, putans fore tibi non iniocundum: praesertim cum ad eum referendum sum adhortatus ab homine *amatissimo* & Maiestatis tuae studiosissimo. Nam Tadeus me *proximis diebus superioribus* domi scriptitantem cum invenisset: quid inquit hoc est operis: quod nunc habes in manibus? Cui ego: *De poeticis locis*. Tunc ille quibusdam ex iis percursis. Hoc ait *multis* utile erit opus & gratum *Regi*. [...]

Már a két bevezető közti stiláris különbségek is világossá teszik, hogy a Riccardiana kódexének szövege az első, vagy legalábbis korábbi megfogalmazás. A veretesnek aligha nevezhető *nuper*-t például később a pleonasztikus *proximis diebus superioribus*-ra változtotta Fonzio, ahogy az egyébként laposnak nem nevezhető *egregia* jelzőt a

szemmel láthatóan hízelgő és túlzó *ad amussum perfecta*-ra. Ez azonban már azok közé a különbségek közé sorolható, amelyek azt mutatják, hogy Fontius azért fogalmazta át a szöveget, hogy emeljen a szöveg méltóságán és leplezetlen alázatán. Emiatt lesz a semleges *mathia corvine rex* megfogalmazásból *Mathia Corvine rex praeclarissime*, ami egyenes folytatása a címbe megfigyelt változtatásnak. Ugoletto megkapja a *doctissimus* és *amatissimus* jelzőket, Fontius pedig kinyilvánítja Mátyás iránti figyelmességét: *Maluisse enim hoc initio meae erga te perpetuae observantiae declarandae, misisse aliquod opus insignius*, ami nyilvánvalóan figyelmesebb, mint a kevésbé udvarias: *Maluisse enim donare aliquod opus insignius*.

A formai, stiláris javításokon, kiegészítéseken túl figyelemre méltóak azonban a szöveg messzebbre mutató eltérései is. Az egyik ilyen különbség kétségtelenül az, hogy Fontius, amikor Taddeo Ugoletto meglepi őt munka közben, az egyik esetben egy *De locis Horatianis* című művön, míg a korvina szövege szerint a *De poeticis locis* című munkáján dolgozik.

Concetto Marchesi nyilvánvalóan ismerte a Riccardiana-kódex szövegét, máskülönben aligha gondolt volna arra, hogy Fontius éppen Horatius *Ars poetica*-jának kommentárján dolgozott,¹² amikor Ugoletto meglátogatta. Fontius azonban nem írt Horatius-komentárt, Charles Trinkaus fölfedezése pedig végleg cáfolta ezt az elképzelést.¹³

Hasonlóképpen figyelemre méltó az idézett részlet utolsó mondata. Taddeo Ugoletto, aki sürgeti Fontiust, hogy írjon és ajánljon gyorsan egy művet a királynak, a korábbi szövegváltozat szerint azzal intézi el a készülő írást, hogy az bizonyára sokaknak lesz hasznos és kedves munka (*Hoc ait utile erit opus & gratum multis.*) Ezzel szemben a korvina szövegében Fontius már másképpen fogalmaz: a majd később befejezett írása sokak számára lesz hasznos, Mátyásnak pedig kedves. (*Hoc ait multis utile erit opus & gratum Regi.*) Talán nem túlzó az a feltételezés, hogy Fontius, amikor a wolfenbütteli korvina szövegét írta átfogalmazva a korábbi változatot, már messzebbre tekintett: nemcsak a *Tadeus*-t kívánta Mátyásnak ajánlani, hanem úgy tervezte, később, Budán majd befejezi a *De poeticis locis* című művet is, amelyet pártfogásáért cserébe szintén a magyar királynak ajánl majd.

Fontius érezhette azonban, hogy a Persius-komentár javítása még így is meglehetősen szerény és kevésbé a király személyéhez kötődő ajándék, ezért a későbbi változatban még kiegészítette egy Taddeo Ugoletto szájába adott anekdotával. A Persius harmadik szatírájának 53-54. soraiban (*Quaeque docet sapiens bracatis illita Medis/Porticus...*) szereplő *bracatis ... Medis* kifejezést (a Riccardiana-kódex szövegében:

¹² Vö. Marchesi (1900) 120.

¹³ Charles Trinkaus, „The Unknown Quattrocento Poetics of Bartolommeo della Fonte”, *Studies in the Renaissance* 13 (1966) 40–122. Lásd különösen 45–48.

braccatis) a tudós még úgy magyarázta, hogy: *Brachatis medis: brachas femoralia non esse Galeottus martius recte sentit*. Fonzio forrása ebben az esetben Galeotto Marzio *De homine*-je, e művében idézi a humanista Persiust s értelmezi a szöveghelyet. A Riccardiana-kódex *Tadeus*-ában azonban Fonzio már nem hivatkozik Galeottóra, csupán azt jegyzi meg, hogy *Hoc loco bracas femoralia non esse, haud recte mihi videor possuisse*. Majd azzal folytatja, hogy félreértette Diodorus Siculus egyik helyét, amelyet nem görögül, hanem latinul olvasott:

Nam cum bracae, anaxyrides sint, anaxyrides vero feminum tegmina, sunt quidem certe bracae feminalia. Anaxyridas autem bracas esse. Diodorus ostendit libro in quinto, ubi de galatis haec scribit. Me vero tunc scribentem decepit latinus interpres, qui structuram et compositionem verborum non advertens tunicas simul cum anaxyridibus coniunxit, unumque membrum orationis, quae separata erant effecit, neque sensum neque verba ad fidem transferens. Ait enim. Vestes ad terrorem intonsas ac coloris varii ferunt: quas illi vocant bracas, cum dicendum fuerit & tunicis eos versicoloribus atque etiam anaxyridibus uti.

Ezzel végső soron Francesco Filelfót, Diodorus egyik humanista fordítóját tette felelőssé tévedéséért.

Galeotto azonban újra előkerül a wolfenbütteli *Tadeus* szövegében. Fonzio éppen magyaráz, mire Ugoletto elneveti magát. Erre a tudós humanista megkérdezi, mi miatt bukott ki belőle a nevetés, s így Ugoletto szájába adja az anekdotát, amelyben Galeotto amellet a magyarázat mellett kardoskodik, amelyet Fontius még a kommentárjában elfogadott:

Sed quid rides? An haec tibi parum idonea sunt visa? Hic Tadeus. Non quidem subrisi, quia non ea probem, quae rettulisti, sed quoniam venit in mentem Galeotti Martii adversus praeceptorem meum Georgium Merulam eruditissimum hominem se tuentis. Volens enim ostendere bracas non esse feminalia, pro se dictum illud in triumpho Caesaris. In curia galli bracas deposuerunt: latum clavum sumpserunt, addens facete ait: Ostenderuntne quaeso Georgi culum in senatu depositione bracarum? Hoc namque ridiculum dictum mihi quoque excussit risum. Nam quod aegre ferebat romanus populus in senatum allectos esse quosdam bracatos gallos et ad rei maiorem indignitatem demonstrandum in curia eos bracas deposuisse & latum clavum sumpsisse decantabat, ille in suam defensionem iocose traxit. Itaque memor Galeotti amici et docti viri et perurbani cum huius tum aliorum in pannonia facete coram Mathia Corvino Rege dictorum, non potui risum continuisse. Verum quando non ioco res est, sed serio peragenda, equidem paucis explicabo quod sentio.

S ezután Ugoletto folytatja a szövegrész – immár komoly – magyarázatát, míg vissza nem adja a szót Fonzióknak.

Taddeo Ugoletto valóban Giorgio Merula tanítványa volt Milanóban. Merula heves vitába keveredett Galeotto Marzióval, amikor megjegyzésekkel újra kiadta a narni születésű humanista *De homine* című munkáját. Noha az idézet végén Ugoletto nyilvánvalóan Galeotto Marzióknak a Mátyás király szellemes és bölcs mondásait egybe gyűjtő könyvecskéjére (*De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Mathiae regis*)

utal, amely 1485 körül készült, a Merula és Galeotto között lefolyt szópárbaj ugyan nem teljesen fiktív, mégsem valós. Az itt elbeszélte anekdotikus párbeszéd ugyanis a *De homine* kapcsán lefolytatott polémiahoz köthető. Merula a maga *Adnotationes*-ében kifogásolta ugyanis Galeotto állítását, amelyet Fonzio is átvett kommentárjába. Erre később Galeotto megírta a maga válaszát (*Refutatio obiectorum in librum de homine a Georgio Merula inchoatum*).

Galeotto Marzio Merulának címzett válaszában a következőt olvassuk:

Ecce iterum ac saepius merula balbutit. non enim uidetur id esse uerum quod de braccis ponitur in libro nostro. diximus namque braccas vestimenta longa ex pellibus facta: et Merulae quae allegauimus ad hanc rem non videntur satis idonea: nosque conuiciis ut consueuit incussit: quae mihi qui oc-calui duce philosophia: sunt ut dicta histrionum et scurrarum. his omissis dico Georgi bracas esse pelliceas uestes. [...]

Majd kövekezik az a részlet, amely Fontiusnál is olvasható: *in curia galli braccas deposuerunt latum clauum sumpserunt, ostenderuntne quaeso Georgi culum in senatu depositione braccarum?* A két szöveg szó szerinti egyezése alapján nyilvánvaló, hogy Fonzio forrása ebben az esetben is Galeotto Marzio volt. Giorgio Merula a Galeotto *De homine*-jét támadó művét 1474-ben jelentette meg Velencében, amire nem is késett sokat a válasz, Galeotto Marzio *Refutatio*-ja 1476-ban jelent meg Bolognában.

Fonzio Persius kommentárját 1470 körül írta, s abban már fölhasználta azt, amit a *bracca*-val kapcsolatban Galeotto Marzio *De homine*-jében olvasott. A nagy kérdés ezek után már csak az, hogy Fonzio mikor kezdte el írni a *Tadeus*-t, s miért nem szerepel a korábbi szövegállapotot tartalmazó firenzei kódexben az előbb idézett anekdota.

Eddig nem esett szó róla, de a firenzei és a wolfenbütteli kódexek szövege még a helyesírásban is eltér egymástól. A *braca/bracca* szót a korábbi változatnak tekinthető kéziratban *bracha* formában szerepel.¹⁴ E forma használata azért érdekes, mert Fontius a Persius-kommentárban még ugyanilyen formában használta, a korvina *Tadeus*-ában azonban már *h* nélkül írja. Ez az ingadozás azonban nemcsak Fonziónál figyelhető meg, hanem Galeotto Marziónál és Giorgio Merulánál is, akik eredetileg szintén *bracha* alakban használták a kifejezést, Galeotto 1476-os válaszában viszont már áttért a *bracca* alak használatára. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Fonzio már a *Refutatio* 1476-os megjelenése előtt írni kezdte a *Tadeus*-t, hiszen ennek sok értelme nem lett volna, nyomtatásban ugyanis csak 1477-ben jelent meg a kommentár, így Fonzio javíthatott volna az eredeti szövegen sokkal valószínűbb, hogy a *Tadeus*t még azelőtt kezdte írni, hogy a *Refutatio*-t megismerte és Galeotto Mátyásról írt könyvének híret vette volna, vagyis föltehetően már az 1480-as évek első felében úgy gondolta, hogy eljött az idő Persius-kommentárja hibáinak kijavítására. Ezek alapján nem lehe-

¹⁴ A wolfenbütteli kódexben (vö. 72r) is *bracha* formában szerepel!

tetlen, hogy a Riccardianában őrzött kódex szövege a mű 1485 előtt írt első fogalmazványának a másolata, míg a korvinában olvasható és Budára is eljutott szöveg 1485 és 1488 között öltött végleges formát.

Fölvetődhet még lehetőségként az is, hogy a firenzei kódex szövegét a másoló kurtította meg, kihagyva belőle a Galeotto–Merula filológiai pengeváltást. Bár Fabrilignarius, aki Casa Monferratóban, vagyis Alessandriától nem messze, Merula születési helyének tőszomszédságában másolta le a kódexet, akár személyesen is ismerhette a javarészt a közeli Milanóban működő humanistát, ekkor már aligha törődött azzal, hogy Merulát megsértheti az anekdota megőrzésével, hiszen 1497-ben már sem Galeotto Marzio, sem Giorgio Merula nem volt az élők sorában. Az előbbi még 1492-ben halt meg Csehországban, az utóbbi pedig 1494-ben Milanóban.

Végül érdemes föl hívni a figyelmet a firenzei és a wolfenbütteli kódexek szövegének utolsó különbségére. Míg ez utóbbi, klasszikus formákat idézve s visszautalva egyben az eredeti címre, így fejeződik be, pirossal betűkkel írva: BARTHOLOMAEI FONTII TADEVS: VEL DE LOCIS PERSIANIS FINIT AD MATHIAM CORVINUM REGEM INVICTISSIMUM, addig az utolsó mondat után (*Cras enim et una erimus: et siquid praeterea invenerimus: acriore iudicio persequemur*) a levelek klasszikus befejező formulájával zárul a Riccardiana-kódex szövege: *vale*. Mindez persze azt is jelenti talán, hogy amikor a Persius-kommentárja korrekcióján dolgozni kezdett Fonzio, még egyáltalán nem gondolt arra, hogy fölkerelkedik és személyesen is megjelenik Mátyás udvarában.

CATULLUS ÉS A *HUMANITAS ROMANA*

TAR IBOLYA

Ha a későbbi korok humanizmus-fogalmát vizsgáljuk, mindegyre kitűnik, hogy mindennek az alapja a görög és római *paideia*, illetve *humanitas*. A szokásos nyelvhasználat a humanizmus fogalmát a 15-16. századi itáliai reneszánszhoz köti, de az európai tradícióban ennél jóval több korban és korról kapcsolatban használjuk ezt a kifejezést. Általános értelemben olyan – tág értelemben vett – kultúrával kapcsolatos tartalmak összessége, amely bizonyos fokig változó, de lényegét tekintve mégis sok vonatkozásban hasonló összetevőkkel történelmi jelenségként végigvonul az európai történelmen és kultúrtörténeten.¹

A görögség a *paideia* szóval foglalta össze azt a sokrétű tartalmat, mely jelentette az ember középpontba állítását (akárcsak a reneszánszban), szellemének csiszolását a művészetek és a filozófia révén, s az ezek által közvetített értékek beépítését, az azok szerint való életvezetést.

Róma a sokrétű görög hatás miatt részben tudattalanul, részben – a Kr. e. 2.-1. században egyértelműen – tudatosan adaptálja azt a görög kultúrkincset, amit *paideiának* nevezünk. A görög irodalom, Plautus és Terentius esetében konkrétan a hellenisztikus újkomédia hatására jelenik meg olyan szóhasználat, amely a *humanitas* jelentésével ruházza fel a *homo* szót, az ember emberiségére, toleranciájára, tehát általánosságában pozitív emberi minőségekre utalva.²

---

¹ A kérdés neveléstörténeti aspektusaira vö. Pajorin Klára, „Mátyás király és a humanista nevelés”, *Vigilia*, 1990, 824–827; Uő, „L’educazione umanistica e Mattia Corvino”, in *Mathias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. by Tibor Klaniczay and József Jankovits, Budapest, Balassi, 1994, 185–192.

² Ld. pl. Plaut. *Asin.* 495, *Bacch.* 1169, *Trin.* 447 sq; Ter. *Ad.* 107–110, 734–736, 934, *Heaut.* 77.

A Kr. e. 1. században Cicero lesz az, aki a görög *paideia* megfelelőjeként először használja a *humanitas* kifejezést, bizonyos fokig a *philanthropia* jelentéstaralmával is bővítve.

Érdekes, hogy Gellius az utóbbi jelentést inkább kizárja: a *humanitas* jelentése szerinte nem az, amit általában gondolnak (*quod vulgus existimat*), nevezetesen *dexteritas quaedam benevolentia erga omnes homines promiscua* (= *philanthropia*), hanem inkább a *paideia*: *eruditio institutioque in bonas artes*.³

Cicero *humanitas*-értelmezése filozófiai megalapozottságú, de magában foglalja a pozitív emberi tulajdonságokat és viselkedésformákat is, valamint a negatív elutasítását. A *homo* szó nála is gyakran egyenértékű a *humanitas*-szal. Azt írja például egy helyütt, hogy a *homo* kifejezést vad, durva emberre nem lehet használni.⁴ Egy Atticushoz írt levelében ennek pozitív változatával találkozunk: *Sed humanitatem tuam amoreque in tuos reditus celeritas declarabit ... Sed, si vis homo esse, recipe te ad nos, ad quod tempus confirmasti*.⁵

A képzettség, a filozófiában és irodalomban, általában az *artes*ben való jártasság szintén emberré teszi az embert:

*Cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politici propriis humanitatis artibus?*⁶

Laelius és Scipio, akik nyitottan fordultak a görög kultúra felé és elsajátították azt, ennek (tehát a *paideia*) révén lettek *moderatissimi, lenissimi, sapientiores, aequabiliores in omni vita*.⁷ A *humanitas* tehát egyben *animi cultura* is.

Cicero még alkotóperiódusa kezdetén, Kr. e. 80-ban, a Sextus Roscius érdekében mondott beszédének peroratóriójában az ember erkölcsi elkötelezettségének értelmében használja a *humanitas* kifejezést, s a negatív viselkedési formákat összeegyeztethetetlennek tartja ezzel, az emberiség követelményét az államra is kiterjesztve:

Vestrum nemo est, quin intelligat populum Romanum, qui quondam in hostes lenissimus existebatur, hoc tempore domestica crudelitate laborare. Hanc tollite ex civitate, iudices, hanc pati nolite diutius in hac re publica versari; quae non modo id habet in se mali, quod tot cives atrocissime sustulit, verum etiam hominibus lenissimis ademit misericordiam consuetudine incommodorum. Nam cum omnibus horis aliquid atrociter fieri videmus aut audimus, etiam qui natura mitissimi sumus, adsiduitate molestiarum sensum omnem humanitatis ex animis amittimus.

³ Gell. *N.A.* 13, 17.

⁴ Cic. *Rep.* 2, 26, 48.

⁵ Cic. *Ad Att.* 4, 15, 2.

⁶ Cic. *Rep.* 1, 17, 28.

⁷ E kifejezéseket s hasonlókat ld. Cic. *Arch.* 7, 16; *Mur.* 31, 65 sq; *Off.* 1, 26, 90; 1, 30; 108.

Sokakra lehetne még hivatkozni a római *humanitas* kapcsán, kiemelten is Vergiliusra, Quintilianusra, Augustinusra, de Catullusra vetvén pillantásunkat, korbán ne haladjunk tovább. A későbbi időkből csak két utalást; mindkettő igazolja, hogy az a műveltség-ideál, amely benne foglaltatik a görög és római fogalomban, meghatározó a későbbiekben is, egyszersmind a régi Európához való kötődést jelzi (ebbe az antik görög-római kultúra, a kereszténység, a reneszánsz mind bele értendő). Jakob Burckhardt írja egy H. Schauenberghez intézett levelében:

„Untergehen können wir alle; ich aber will mir wenigstens das Interesse aussuchen, für welches ich untergehen soll – nämlich die Bildung Alt-Europas...”⁸

S máig érvényes meghatározást ad az európai humanizmusról az antik kultúrának saját művei tanúsága által is elkötelezett Hugo von Hofmannsthal egy előadásában⁹:

„Das, wofür wir einstehen, ist der Geist der Antike, ein so großes Numen, daß kein einzelner Tempel, obwohl viele ihm geweiht sind, es faßt. – Es ist unser Denken selber, es ist das, was den europäischen Intellekt geformt hat; es ist die eine Grundfeste der Kirche, und aus dem zur Weltreligion gewordenen Christentum nicht mehr wegzudenken. Ohne Platon und Aristoteles nicht Augustin noch Thomas. Es ist die Sprache der Politik, ihr geistiges Element, vermöge dessen ihre wechselnden und ewig wiederkehrenden Formen in unser geistiges Leben eingehen können. Es ist der Mythos unseres europäischen Daseins, die Kreation unserer geistigen Welt, ohne welche die religiöse nicht sein kann; die Setzung von Kosmos gegen Chaos, die Ordnung und die Verwandlung, das Maß und die Weihe. Es ist .. eine mit Leben trüchtige Geisteswelt in uns selber, unser wahrer innerer Orient ... Es ist zugleich ein herrliches Ganzes: tragender Strom zugleich und jungfräulicher Quell, der immer wieder rein hervorbricht.”

Ez a humanisztikus ideál tehát rend a káosszal szemben (Hofmannsthal), pozitív emberi tulajdonságok a negatívakkal szemben, emberi értékeket hordozó műveltség (Cicero). Maradjunk meg e két, olyan szempont kiemelésénél, mint amilyeneket Catullusnál is fel lehet fedezni.

Ha megvizsgáljuk költeményeit, rábukkanunk a káosznak mint a rend ellentettjének gondolatára, a görög világ adta értékekre mint pozitívumra, a vadság, zabolátlanság, ösztönöknek való kitettség említésére mint negatívumra. Ez utóbbiak a római értékrendben a barbárság szinonimájaként, avagy a barbárságot meghatározó tulajdonságokként szerepelnek.

A Kr. e. 1. században már teljesen kikristályosodott a barbárság s ezzel szembeállítva a rómaiság fogalmának tartalma. Definíciót egyikről sem találunk, amit e két fogalom igen tág jelentéstartalma magyarázhat meg. A „barbár”, „barbárság” alapje-

⁸ A levél 1846. március 5-én íródott. In *J. Burckhardts Briefe* (Gesamtausgabe). Ed. M. Burckhardt, Basel, Schwabe, 1975².

⁹ Idézi E. R. Curtius, *Kritische Essays*, Bern, Francke, 1950, 469.

lentése mint más nyelvű, más nemzetiségű, Rómában viszonylag későn honosodott meg, inkább az *exteri* kifejezést használták az *interivel* szembeállítva. Annál fontosabb volt a „civilizálatlan”, primitív” értelmezés, ami a görögöknél is a *barbaroi* fő jelentése lett. Róma helyzete Hellással szemben épp e szó kapcsán természetesen némileg el- lentmondásos volt, hiszen a görögök szemében ők maguk is barbárok voltak. Róma területi gyarapodása viszont egyre erőteljesebb elhivatottság-tudatot épített ki a római- akban, s ez egyre sürgetőbbé tette tevékenységük és helyzetük definiálását a többi nép- pel (s kiemelten a görögséggel) szemben, valamint a teoretikus megalapozást. Ez a Kr. e. 2. században következett el, amikor Róma elsajátította és magáévá tette a görög kultúrát és filozófiát – e folyamat természetesen nem záródott le ebben a században. Ekkor kezdik megfogalmazni Róma szerepét az univerzumban, az isteni hatalom s Róma sorsa közti összefüggéseket, a morális és szociális rend elveit, az értelem szere- pének jelentőségét, a civilizáció kérdéseit, a barbárság külső és belső jelenlétének sze- repét – mindezt főként a sztoa szellemében.

A római értékfogalmak kikristályosodásával párhuzamosan meghatározzák a bar- bárság fő jegyeit is. Ezek mind szociális, etikai, morális és politikai fogalmak, melyek a római uralmi ideológia egyre fontosabb alapját képezik a 2. századtól, akárcsak a rómaiság és barbárság közti alapvető ellentétek meghatározása. Ez az oka annak, hogy a barbárság fogalmának etnikai oldala egyre inkább veszít jelentőségéből, ezzel párhuzamosan viszont e fogalom egyéb összetevői egyre fontosabbá válnak az ideológiai- politikai küzdelmekben Rómán kívül és belül egyaránt.

„Barbárság” és „rómaiság” – e két ellentett pólus a római értékrend szinte vala- mennyi fontos pozitív és negatív jegyét magában foglalja: *impietas, feritas, vanitas, ferocia, impotentia, belli furor, discordia, crudelitas, superbia, avaritia, luxuria* egyfe- lől, mely fogalmak egyenértékűek a barbársággal, ahogyan arról Cicero, Sallustius, Caesar nyelvhasználata is árulkodik. Az *exteri* jelentés teljesen homályba vész, sőt, eltűnik, hiszen e szavakat római polgárokkal kapcsolatban is használják, mintegy hangsúlyozva kivetendő, elítélendő voltukat. Verres, Vatinius, Catilina, Antonius e beállításban mind „barbárokká” lesznek. A másik oldalon olyan fogalmakkal találko- zunk, mint *religio, pietas, moderatio, labor, negotium, industria, disciplina militaris, modestia, aequitas, imperium iustum, clementia, fides*. Rómában azonban nem marad- nak meg ezen ellentétpárok mellett: átfogóbb kategóriákra van szükség, olyanokra, amelyek a teljes humán szférát, a pszichikait is beleértve, átfogják. Ez legvilágosabban Cicero (főként elméleti) írásaiban tűnik fel, ahol a *barbarus* mint a *homo* ellentéte jelenik meg: a barbár az *demens, amens, vesanus, vecors, inhumanus, impotens, iners, indoctus, immitis*. A barbárra az irracionalitás jellemző, vagy pedig irracionális hatal- mak foglya, melynek eredményeképpen *perturbationes animi, imprudentia, caligo mentis* a sajátja. Ezzel szemben áll a *humanitas*, melynek fontos összetevői az én

(avagy öntudat) megőrzése, az embernek való megmaradás, az isteni felé való törekvés. A barbársággal szemben ott áll a *religio*, a *pietas* és az alkotó tevékenység. E koncepció megfogalmazói a Kr. e. 2. században a sztoikus megalapozottságú történetíró, Polybios és a két sztoikus filozófus (utóbbi életideje túlnyúlik a 2. századon), Panaitios és Poseidónios, akik részben történeti, részben emberi, pszichológiai megközelítésben vizsgálták e kérdéskört. Rómában tehát már Cicero filozófiai-etikai koncepciójának megformálódása és Sallustius sztoikus meghatározottságú történelemfelfogás előtt is szinte kitapintható volt e problémakör és az arra adott válasz megléte, ami minden olyan gondolkodó emberre, akit foglalkoztatott a rómaiság és saját rómaiságának a kérdése, nyilvánvalóan erőteljes hatást gyakorolt.

A Kr. e. 1. század költőinél két szinten találkozunk a barbárság problémakörével:

1.) A barbárokat etnikai szempontból szemlélik, az *exerit* barbárokként, idegen népekként említik, meghatározott tulajdonságok hozzájuk való kapcsolásával, mely tulajdonságok egy-egy néphez vagy törzshöz ekkor már toposz-szerűen hozzátartoznak. Így például a *ferocia* a nyugati barbárokat jellemzi, a keletieket a *luxuria*, *mollitia* és egyéb kilengések. Ez utóbbiak a rómaiak számára nagyobb veszélyt jelentenek, míg a *ferocia* a *virtus* bizonyos elemeit is tartalmazhatja (Caesar például *virtust* tulajdonít a galloknak).

2.) A „barbárságot” morális-etikai, politikai, pszichológiai szempontok alapján festik le, s minthogy ezek általánosításra alkalmas szempontok, egyik vagy másik jegy kiemelése mellett a Róma vagy a rómaiság számára veszélyes rómaiakat a megfelelő negatív, barbársággal ekvivalens tulajdonsággal lehet jellemezni. Az már ideológiai és politikai kérdés, hogy kit és mikor bélyegeznek meg ily módon, az pedig, hogy ez közvetlenül vagy közvetetten történik-e, az az irodalmi műfaj függvénye.

Catullus költészetében mindkét megközelítést felfedezhetjük. Az etnikai szempont-hoz a következő példákat találjuk:

Sive in Hyrcanos Arabasve molles (11, 5)

*nunc de capillatis
cuniculosae Celtiberiae fili Egnati* (37, 17–18)

*Nascatur magnus ex Galli matrisque nefando
coniugio et discat Persicum auspicium
nam magus ex matre et gnato gignatur oportet
si versast Persarum impia religio
gratus ut accepto veneretur carmine divos
omentum in flamma pingue liquefacias.* (c. 90)

A 64. carmen 254–263 sorait részben szintén ebbe a csoportba lehet sorolni, de különösen a 264. sort:

Barbaraque horribili stridebat tibia cantu.

A második pont részletesebb megvilágítására a 63. költemény, az Attis-epyllion a legalkalmasabb. A *barbarus* kifejezés ugyan nem szerepel a szövegben, annál fontosabb a barbárság lényegének megragadása a lélektani árnyalatokat is érzékeltetve.

A költeményben két világ áll szemben egymással: az egyiket a világosság, biztonság, védettség jellemzi, a másikat az eksztázis, a sötétség, a veszély és a kiszolgáltatottság.

Attis, a görög kultúrán, a szépséget és az erkölcsi jóságot egybeötvöző *kalokagathia* jegyében nevelkedett, körberajongott ifjú hirtelen meggyűlölvén a szerelmet társaival egyetemben Kybelé kis-ázsiai ligetébe/szentélyébe utazik gyors hajóján, hogy ezután az istennőnek szentelje életét. Eksztatikus kábulatában férfiatlanítja magát, majd mély álomba merül. Ébredésekor immár kijózanodva rádöbben visszafordíthatatlan tettére, visszasírja hazáját, otthonát, azt a civilizált világot, amit odahagyott. Utolsó aktív tettként megpróbál menekülni, de Kybelé utána küldi oroszlánját – ezzel végképp megpecsételődik Attis sorsa. A költemény egy első személyben elmondott költői fohással zárul: azt kéri a poéta, hogy az istennő tartsa távol ezt az örületet házától.

A költemény értelmezése szempontjából alapvető jelentősége van annak a kérdésnek, mit is reprezentálnak ezek a világok. A mélylélektani interpretáció szerint a kábult állapotba került Attis környezete összimbólum: az erdő és a vad környezet (beleértve az oroszlánt) a catullusi lélek zürzavarát tükrözi, amely zürzavar Lesbiával való önmérsztő viszonyának kezdete.¹⁰ Más magyarázatok szerint a költemény Catullus szexualitásáról árulkodik, szintén a Lesbiával való kapcsolatban¹¹, vagy egyszerűen Catullus valamelyik (csak egyről tudunk biztosan) ázsiai útjáról szóló reflexió, avagy tiltakozás a Kybelé-kultusz ellen. Ezeket az interpretációkat nem lenne szerencsés teljesen elutasítani, annyi azonban bizonyos, hogy némi leegyszerűsítéshez vezetnek, s nem

¹⁰ A következőkre vö. Ibolya Tar, „Über die Wertvorstellungen des Catull,” SPFB(Klas) 14 (2009) 341–346; továbbá: Otto Weinreich, „Catulls Attisgedicht”, in *Mélanges Cumont*, Bruxelles, ULB, Institut de philologie et d’histoire orientales, 1936, 463–500; Henry Bardon, *Propositions sur Catulle* (Coll. Latomus, 118), Bruxelles, 1970; Gilbert Highet, *Poet in a Landscape*, New York, Knopf, 1957; Eckart Schaefer, *Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull*. Wiesbaden, Steiner, 1966. Ph. Y. Forsyth, „The Mythic Persona”, *Latomus* 35 (1976) 555–566; Jan Granarolo, „Catulle ou la hantise du moi”, *Latomus* 37 (1978) 368–386.

¹¹ P. W. Harkins, „Autoallegory in Catullus’ 63 and 64”, *TAPhA* 90 (1959), 102–116; Teivo Oksala, „Catulls Attis-Ballade. Über den Stil der Dichtung und ihr Verhältnis zur Persönlichkeit des Dichters”, *Arctos* N.S. 3 (1962) 199–213; Th. J. Sienkiewicz, „Catullus – Another Attis?” *Classical Bulletin* 57 (1981) 37–43; P. W. Wiseman, *Catullus and his World. A Reappraisal*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985; Marilyn B. Skinner, „Ego mulier: the Construction of Male Sexuality in Catullus”, *Helios* 20 (1993) 107–130.

reflektálnak a verset szinte szétfeszítő antinómiára, ami a költemény gyakran emlegett drámai hatásának eredője.

Kicsoda egyáltalán Attis? Első megközelítésben, ahogyan olvassuk, egy görög ifjú, aki hazáját, a gymnasiumot, a palaestrát és stadiont odahagyva – társaihoz hasonlóan *Veneris nimio odio* – a nagy anyaistennő (Magna Mater), Kybelé szolgálatába szegődik. Azonban a gymnasium és palaestra említése ellenére valamilyen jellegzetesen római, sőt, catullusi sejlik át a versen. Nem tűnik fel túlságosan a 60. sorban a *forum* említése. Ez a szóhasználat a görög *agora* helyett esetleg metrikai megfontolásokkal is magyarázható. Annál nagyobb jelentőségű a *patria* többszörös megszólítása. A második Attis-monológot bevezető sorral együtt ötször fordul elő a *patria* megszólítása, az első beszédben pedig négyszer:

patria o mei cratrix, patria o mea genetrix (v. 50)

ubinam aut quibus locis te positam, patria, reor (v. 55)

patria, bonis, amicis, genitoribus abero (v. 59)

Az 50. sorban olvasható kétszeres megszólítás a haza iránti erős kötődésről árulkodik. A hazát mint *pater* (és *mater*) *familias*-t szólítja meg Attis, melynek oltalma alatt, biztonságos védettségben élte meg eddigi életét. A hazától való megfosztottság a teljes elbizonytalanodást jelenti Attis számára; ezt a monológ egymásra sorjázó kérdő mondatai fejezik ki. Az 59. sorban a *patria* és a *genitoribus* által alkotott keret megint csak a *patria*-fogalom római színezetét hangsúlyozza. A *patria – bonis – amicis – genitoribus* szintén római értékeket asszociál a makrovilágtól a mikrovilágig való átmenetben.

Attis második monológjában ily módon egy görög-római, tehát civilizált világ értékelképzelései jelenítődnek meg: a lét biztonsága, melyet a haza védő-óvó ereje tud nyújtani, melyet a materiális és szellemi javak, a barátok, szülők, a tiszta tudat, a civilizáció, az egyéni teljesítmény (melyet akár *virtus*nak is nevezhetünk), a társadalomban az e teljesítmény révén megszerzett státus szavatol. Mindezt a tudatosan, szilárd keretek közt megélt élet képes biztosítani. Ezzel áll szemben a másik világ a maga negatív értékeivel, melyeket Attis annál is intenzívebben él meg, mivel tudja, hogy tiszta tudatától újra megfosztják: az istennő nem engedi ki hatalmából.

Mi jellemzi ezt a másik világot? Minden fent említett érték elvesztése, a tiszta tudattól való megfosztottság, az irracionális, elembertelenítő erőknek való kiszolgáltatottság – egyszóval mindannak a megsemmisülése, ami az embert emberré teszi, a *humanitas* megsemmisülése.

A költeményt áthatja az ilyen *perturbationes animi*-től, az ilyen dehumanizációtól való félelem. Legvilágosabban a költemény utolsó három sora, magának a költőnek a könyörgése fejezi ki ezt:

*Dea magna, dea Cybebe, dea domina Dindymeii
procul a mea sit furor omnis, era, domo,
alios age incitatos, alios age rabidos!* (vv. 91–93)

Ez a himnikus stílusban megfogalmazott kérés nem csupán apotropaikus toposz, ahogyan azt például a homérosi himnuszokból, Euripidésből vagy Kallimachosból ismerjük. A *mea domo* kifejezés révén a kérés szubjektívebbé és intimebbé válik, különösen, ha meggondoljuk, milyen emocionális értékkel bír Catullusnál a *domus* és a *patria*.

... *in tuum sinum fugi* (44, 14)
... *venimus larem ad nostrum* (31, 9)
... *illa domus*
illa mihi sedes (68, 34–35)

A *domus* mindig a családhoz és barátokhoz fűződő legmelegebb érzelmekhez kapcsolódik, ahogyan c. 9, 3-ban is:

Venistine domum ad tuos penates ...

Catullus az Attis-költemény két záró sorában egyértelműen elítéli a *furor animi*-t, az *incitatio*-t: a humánus értékek mellett foglal állást. A *furor* és a vele kapcsolatos fogalmak elutasítása azonban érezhető félelmet is jelez: félelmet az elszemélytelenedéstől, a már féken nem tartható érzelmeknek és szenvedélyeknek való kiszolgáltatottságtól. Az az antinómia, amely Attis létét meghatározza, a lírai én élményvilágának antinómiája is. Ha más catullusi verseket is megvizsgálunk ebből a perspektívából (mint amilyen a c. 8, c. 51, c. 76, c. 64), az új kifejezési formákat kereső, szenvedélyes, szenvedélyektől kínzott, a jelen állapotok ellen lázadó költőben olyan személyiséget fedezhetünk fel, aki „nonkonformitása” ellenére kora általános értékrendjének képviselője, talán azért, mert ebben bizonyos támaszra lel; de azért egészen bizonyosan, mert római értelemben vett humanista.

**UNISONUM CARMEN:
EGY VERSES ERKÖLCSTANI KÉZIKÖNYV
A MAGYARORSZÁGI KATOLIKUS REFORM HAJNALÁN**

HAVAS LÁSZLÓ

A neolatin stúdiumok a viszonylag új humántudományok közé tartoznak, így még az sem meglepő, hogy a vizsgálat tárgyául szolgáló szövegek nemcsak, hogy nem olvashatók friss megbízható kiadásokban, hanem gyakran még csak meg sem jelentek nyomtatásban, ahogy ez a körülmény az általam most vizsgálandó alkotás esetében is fennáll. Karner Egyed latin nyelvű tanítóköltemény-ciklusáról az *Unisonum carmen*-ről van szó („Egyszólamú ének” – hogy ennél a szószerinti fordításnál maradjunk, mely a magyarban is rendelkezik átvitt értelemmel, akárcsak a latinban). Ez a terjedelmében mindenképpen impozáns összeállítás az 1700-as évek elején készült, s valójában egy több mint 9 000 sorból álló, szinte eposzi méretű összefüggő költemény-füzér, melyből eddig mindössze részletek jelentek meg egyes irodalomtörténeti feldolgozásokban. Ez mindenek előtt Szentjakabi Lázár értekezésére vonatkozik, amely a Pannonhalmi Füzetek 39. köteteként látott napvilágot.¹ De Karner Egyed működése egyébként sem tartozik a jól feldolgozott életművek közé, mert a pannonhalmi rendtörténeti összefoglalón kívül,² behatóbban csak Molnár Antal gondos történeti tanulmánya tette vizsgálat tárgyává.³ Az említett kutatók egyike sem tud azonban arról, hogy a debreceni klasszikus filológus és könyvtáros Varga László (1907–1968)⁴ valójában már elvégezte a szerző

---

¹ Szentjakabi Lázár, *Karner Egyed versei - Latin tanítóköltemények a XVIII. század elejéről* (Pannonhalmi Füzetek 39), ismertetí: Szelestei N. László, „Pannonhalmi Füzetek, Új sorozat, 36–44”, *ItK*, 105 (2001) 736–740, közelebről: 738.

² *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, IV*, írta Molnár Szulpic, Bp., 1912, amely munka az alábbi kiadvány egyik kötete: *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend története, I–XII*, szerk. Erdélyi L., Sörös P., Budapest, 1902–1916 = PRT mint szokásos rövidítés.

³ Molnár Antal, „Karner Egyed kora (1699–1708)”, in *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996, II, 49–58.

⁴ Méltatásához és életműve tömör áttekintéséhez lásd: Borzsák István róla írt nekrológiáját, *AntTan.*, 15 (1968) 264; Havas László, „From Separate Local Workshops to Unified National Framework – Becoming Part of International Institutions. Second Half of the 20th Century and the

főművének, az *Unisonum Carmen*-nek⁵ teljes kritikai szövegvizsgálatát, mely feldolgozás ma a DENK kéziratárában található (Ms/3292-46-50). Magam a verses gnóma-összeállítás beható elemzését ennek segítségével végeztem el, így állítva egyúttal emléket a 20. század első felének eme kiváló, ámde méltatlanul mellőzött magyarországi neolatin mesterének is, aki iránt az érdeklődést sikerült a most ünnepelt Pajorin Klárában, egykori kedves egyetemista társamban is fölkelteni. Ez utóbbi volt szíves e dolgozatot is véleményezni, anélkül, hogy tudta volna: ez majd később neki lesz ajánlva. A karneri bölcsességgyűjtemény közzétételének a maga idején való elmaradása annál sajnálatosabb, mert a hatalmas verskoszorú mind tartalmában, mind művészetileg igen értékes.⁶

A továbbiakban elsősorban az alkotás e kiemelkedő jelentőségét kívánom felvillantani, minthogy ennek meggyőző és alapos bemutatására eddig még nem igazán került sor. Először is, a mű megszületésének már a helyszíne is megkülönböztetett fontosságú. A költő annak a pannonhalmi bencés kolostornak volt 1699 szeptember 12-től a főapátja, amely a keresztény európai kultúra első és legkiemelkedőbb fellegvára volt Magyarországon 996-óta, s Monte Cassinóéval egyenértékű kiváltságait az államalapító magyar király, a későbbi Szt. István 1002-ben szavatolta oklevelével.⁷ E helyen ekkorra már könyvtár és iskola létesült, amely ezer évvel ezelőtt püspököt adott Pécs városának egy bizonyos Mór személyében. Ezt a szellemi rangját a monostor századok múlva is megőrizte, még akkor is, ha a történelem viharai időnként nagy károkat okoz-

Beginning of the Third Millennium”, in *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary*, ed. by István Bartók, Bp. 2005, 77–94. Mindez beleillesztve a Debreceni Egyetem klasszika-filológiai műhelyének tevékenységébe: Havas László, „Ricerche sulla letteratura mediolatina e neolatina in Ungheria nella seconda metà del secolo XX e alle soglie del nuovo millennio: Dai centri di ricerche ai programmi nazionali e alle collaborazioni in progetti internazionali”, *Camoenae Hungaricae* 2 (2005), 127–142; Uő., „A klasszika-filológiai műhely tevékenysége a Debreceni Egyetemen”, *Debreceni Szemle*, 2009, 1, 96–110; Uő., „Ricerche neolatine a Debrecen”, *Annuario. Accademia d’Ungheria in Roma. Istituto Storico „Fraknoi”*, 2005–2006, 2006–2007, Roma, Lithos Editrice, 2010, 254–256.

⁵ PBFK, BK. + 13/1-3 ill. BKA. 7.

⁶ Így gondolja már említett recenziójában Szelestei N. László is, vö. 1. lábjegyzet.

⁷ Vele kapcsolatban a hatalmas szakirodalomból lásd mindenekelőtt Érszegi Géza és Thoroczkay Gábor dolgozatait ebben a kötetben: *Mons Sacer 996–1996 Pannonhalma 1000 éve, i. m.* Vö. még a következő kötettel: *Mille anni di storia dell’arcidiocesi di Pannonhalma*, szerk. Pál József és Somorjai Adám, Roma, 1997, benne: Békés Gellért, „Monaci missionari collaboratori di Santo Stefano e gli inizi della Chiesa in Ungheria”, 19–35; Thoroczkay Gábor, „La storiografia del Diploma di Pannonhalma di Santo Stefano”, 39–82; Veszprémy László, „La biblioteca nell’inventario della fine del secolo undicesimo (1093–1095)”, 83–99; Kapitánffy István, „Cerbanus e la sua traduzione di San Massimo”, 101–120; Madas Edit, „La figura di San Benedetto nella letteratura di prediche e leggende nell’Ungheria medievale”, 121–147; Vizkelety András, „Manoscritti medievali della Regula Benedicti in Ungheria”, 149–157; Faustino Avagliano, „Montecassino e Pannonhalma”, 161–167. Ezek az írások szempontunkból nagyon jó áttekintést adnak a korai magyar szerzetesi műveltségről és annak nemzetközi kontextusáról.

tak is benne, nem utolsó sorban a 16–17. századi törökdúlás során. Mindazonáltal a török kiűzése a 17. század végén megtörtént, s Karner Egyed épp ekkor lett főapát, így neki jutott osztályrészül a fennállás hétszáz éves jubileumának megünneplése, amelyet nagyon tudatosan igyekezett megszervezni. Ennek során talán azzal is tisztában volt, hogy az alapító Szent István maga is a Nagy Konstantin által létrehozott „új Róma”, azaz Konstantinápoly után, ugyancsak hétszáz évvel később alakította ki királyi székhelyéül Székesfehérvárt, mintegy az első keresztény császár örökségét folytatva. Ezt tükrözi „koronázási palástunk” is, melynek egy bécsi kópia nyomán készült másolatát Mária Terézia császárnő és magyar királynő adományozta Pannonhalmának. Mindenesetre Karner ekkor nemcsak a könyvtárat szedte rendbe, hanem megszilárdította a kolostor anyagi helyzetét is. Ez tette lehetővé azokat az építkezéseket, amelyekhez foghatók 700 éven keresztül nem kerültek sorra, ahogy a szerzetesek száma is ugyanígy megnőtt, miként arról maga a főapát vall verses formában:

Sic muros atque Monachos erexi duplicatos,

*Hos nemo vidit numeros per septingentos...*⁸

Az ünnepi alkalomra az apát aranyérmét is veretett. Ennek egyik oldalán hármashalom látható, ahol a középső csúcson koronából kettős kereszt emelkedik ki (1–3. képek).⁹ Efölött a Szentháromságra is utaló sugárzó Isten-szem található, melytől jobbra Szent Márton, balra pedig Asztrik apát tűnik fel. Az utóbbi nemcsak Pannonhalma első főapátja volt, hanem ő hozta a koronát is a pápától, azt a hatalmi jelképet, amely köré a Szent István-i *Intelmek* egész tanítása épül, figyelembe véve azt a Sulpicius Severus-féle *Vita Sancti Martini*-t is, amelynek hőse az egyik hagyomány szerint éppen a Pannonhalma közelében lévő Sabariában született (Karnernél: Sibaria, vö. p. 173),¹⁰ s ily módon ő lett a magyarok új keresztény kultúráját megalapozó monostor védőszentje. Ennélfogva az érme teljesen összhangban van az eredeti Szent István-i szellemiséggel, hiszen még azt is látnunk kell, hogy az állam- és kolostoralapító magyar király Imre fiához írt *Admonitio*-jában egész tanítását ugyancsak a *Credo*-ra alapozza, miként a Szentháromság szintén ott helyezkedik el az aranylap csúcsán. Az érme másik oldalán a hármashalom felett a felhők között *Patrona Hungariae* alakja mutatkozik meg, jobbján az ország koronáját neki felajánló Szent Istvánnal, ahogy arról a királyról szóló későbbi legendákban olvashatunk, balján pedig Szent László látható, aki nemcsak elődje oltárra emelését kezdeményezte, hanem a monostor kiváltságait is megerősítette, ahonnan hamarosan már nemcsak térítő, hanem tudós szerzetesek is kikerültek.

⁸ p. 13.

⁹ 1. kép: magántulajdonban lévő aranyveret, Huszár Lajos Éremtár, Gyöngyös, nr. 1116; 2–3. képek: az apátság tulajdonában lévő emlékérmek két oldalának verőtove (<http://www.erehtar.hupont.hu/80/tortnelmi-ermek-15261849>, ill. 1116) Vö. még: Récsey Viktor, „A pannonhalmi ebédlő-terem régi falfestményei és stukkói”, *Művészet*, 2, 1903, 4. sz., 241–251.

¹⁰ A hivatkozott oldalszámok Varga László kéziratára vonatkoznak.

A jubileumi éremnek ez a tömör képviség erejével megjelenített tartalma a Karner Egyed-i versciklus központi gondolata is, amely a csaknem kilenc és félezer sorból álló gyűjteménynek az aranymetszési pontjában kap helyet. Méghozzá olyan súlyponti részként, amely a magyar királyság egész történetét mutatja be, és pedig úgy, hogy gondosan levonja az abból adódó morális tanulságokat a pannon földön érvényes és ott megvalósítandó államfilozófiai alapelvek tekintetében. A világ e része egyszerre rendelkezik a költői hagyományban feltűnő *archadiai* (sic!) és Szent Márton révén római és krisztusi gyökerekkel, de magáénak mondhatja az ekkor még a magyarok őseiként értelmezett hunok *triumphusait* is csakúgy, akárcsak a Maeotis vidékéről visszatérő hun magyaroktól elfogadott s a Szent Koronához kapcsolódó szellemi örökséget, amelynek letéteményese az a Mons Sacer, amelynek rangját a mindenkori magyar királyok adományaikkal gyarapították.¹¹ Ez a mély tisztelet azonban mára (ti. Karner korára) megszakadt. Pannónia meghasonlott lelkű előkelői ugyanis abban lelik örömeiket, ha kifosztják a szent helyet, és sárba tiporják a jogot. Mindez elsősorban nem a törökdhítésre utal, hanem a belső polgárháborús meghasonlásra, amely az eretnek tanok térhódításával áll összefüggésben, s így elsősorban az 1703-ban kirobbant Rákóczi-felkelésre vonatkozatható, amelyet szervezetársai többségével szemben Karner Egyed nem támogatott. Mindez azonban részéről nem a Habsburgok idegenből jött uralmának felmagasztalását jelenti, hiszen a költemény nyíltan kimondja: az idegenektől, legyenek azok akár gallok, akár flandriaiak, akár teutonok, éppenséggel rossz is származhat, miként a reformáció is az, mert igazából Hungariának mindenekelőtt *a saját, e földhöz kapcsolódó* hagyományaira van szüksége. Ez egyáltalán nem a Szent István-i szellemi hagyaték elárulását jelenti, ahogy azt első megközelítésben talán gondolni lehetne. Ahogy már az *Intelmek*-ben megfogalmazta az apostoli magyar uralkodó: ezt az országot nem a görög, nem is a latin erkölcsök szerint kell igazgatni, hanem a feladat *huius climatis tenere Regnum* (lib. 8,3.). Ez pedig a *concordia* megőrzését jelenti, felszámolva a török magyarországi kiűzése utáni s az eretnek mozgalmakból is táplálkozó szét-húzást. A költő ehhez kéri a Szent Szűz támogatását, miként az a már vizsgált ünnepi érmén is megjelenik. Mindez az *Unisonum carmen*-ben ekképp szólal meg egy szívből jövő imádság formájában:

---

¹¹ A frank-francia és a magyar népek etnogenezisének széles mitologikus hagyományát máig érvényes módon tárgyalta: A. /= Sándor/ Eckhardt, "Sicambria, capitale légendaire des Français en Hongrie", in: *Revue des Études Hongroises*, 6 (1928) p. 166–197 – url : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/crai_0065-0536_1927_num_71_2_75455. Consulté le 22 août 2012. Az itteni fölvetés azután részletesebb kidolgozást is kapott, ld. Alexandre Eckhardt, „De Sicambria à Sans-Souci Histoires et légendes franco-hongroises” Les Presses Universitaires de France, Paris, 1943, 292 pp. E munkára már Eötvös collegiumi tanárom, Klaniczay Tibor ráirányította figyelmemet pályám legelején. Méltán lett e mester Pajorin Klárának is mintaképe. Ld. még e problémakör tág összefüggési rendszeréhez: Bitskey István, *Mars és Pallas között: Múlt-szemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.

*Pannoniam miseram facias, pia Virgo, secundam,
 Tu patrona, meam respice nunc patriam:
 Ut careat sectis, scissuris et maledictis:
 Efficias meritis Virgo Maria tuis.
 In quacumque via benedicas, Virgo Maria:
 Sis pia Tutamen, cum Deus addet Amen.*¹²

A megfogalmazásban egyértelműen megmutatkozik a distichonos forma leoninus változata, amely már lehet, hogy a megírás idején is némiképpen mesterkéltnek számított, miként arra a kortárs kritikából következtethetünk, ám valójában ez szintén az első magyar király udvarának szellemi hagyományára kívánt visszautalni. Az 1031-ben befejezett koronázási palást, amely eredetileg Gizella királynő és királyi férje adománya volt a székesfehérvári Nagyboldogasszony székesegyház felszenteléséhez, ugyancsak leoninusokba önti az apostoli magyar uralkodónak Krisztusra, Máriára és az Árpád-házra alapozott programját, leszögezve: *EMICAT IN CELO SANCTAE GENITRICIS IMAGO*.¹³ Az olvasó eldöntheti, hogy hétszáz év alatt mennyit fejlődött Magyarországon a latin verselési technika, amelynek 16–17. századi magas színvonalát Philibert Schmitz¹⁴ ugyancsak hangoztatja Pannonhalmán, de ugyanakkor az is tény, hogy a Szent István korabeli szöveg Karoling hagyományokra megy vissza, mutatva, hogy az államalapító magyar király mennyire a frank uralkodó örökébe kívánt lépni. Erre egyébként utalhat magának a Márton hegyi apátságának a létesítése is. Ismeretes volt ugyanis, hogy 791-ben Nagy Károly éppen Omundesthorfnál adott hálát az avarok felett aratot győzelméért, s ez a hely pontosan a mai Pannonhalma közelében volt, ahol az 1961–62-es ásátások tisztázták egy kis karoling-kori templom létezését, mely a katonaszent, azaz Márton kultuszához kapcsolható, lévén, hogy egyesek az ő születési helyét az itteni Sabariában vélik és vélték felismerni. Aligha véletlen, hogy Arnulf német király 890-ben szintén itt fogadta Szvatopluk morva fejedelmet, s e körzetben talán már ekkor éltek szerzetesek is. Maga az Omundesthorf helynév egyébként valószínűleg Szent Amand 7. századi hittérítő püspök nevéből származik, aki missziós útja során valószínűleg Pannonhalma vidékére is eljutott. Mindez azt jelenti, hogy István király és már apja, Géza is, ebből a Meroving-Karoling hagyományból indult ki, ehhez kapcsolva az új egységes keresztény magyar állam ama politikai harmóniáját, amelyet hétszáz év elmúltával Karner Egyed is megpróbált megőrizni a Magyarországon a török hódítás felszámolását követően meginduló katolikus reform megvalósítása során. Ezzel egy új aranykor vette volna kezdetét, amelyet nem csupán a költeményfűzér önt

¹² p. 180.

¹³ ifj. Horváth János „Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink”, Itk., 60 (1956/1) 1–19, ld. még: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000-1530)*, szerk. Madas Edit, Bp., 1992. vö. Bán Imre, „Losontzi István Poétikája és a kései magyar barokk költészet”, *Studia Litteraria*, 2 (1964) 29–42 (a szerző szerint a leoninus a késő barokk ízlést bizonyítja).

¹⁴ Ph. Schmitz, *A bencések civilizációs tevékenysége a XII.-tól a XX. századig*, Pannonhalma, 1998, p. 280. ford. Somorjai Gabi

szavakba, hanem a pannonhalmi kolostor megannyi új ünnepi aranyozása is (p. 4, p. 13), miközben a poéta súlyosan elmarasztalja a háborúk erkölcsstelenségét (p. 47 sqq.), amely az országot veszélyezteti.

Ez a program, ismétlem, nem a magyar királyság egyszerű bekebelezését jelenti a Habsburg monarchia által, hiszen ennek az udvarnak a képmutatását Karner Egyed a legnagyobb szigorral kritizálja, leleplezve az itt is uralkodó *calumnia*-t (p. 13, ill. p. 19 sqq.), s az is feltűnő, hogy a költő sehol sem folyamodik a Habsburg ház tagjainak magasztalásához, ellentétben például az Árpád dinasztia elismerő értékelésével. Szemében a legkiemelkedőbb idegen uralkodói példa Luxemburgi Zsigmond, aki úgy volt német-római császár, hogy lelkiismeretes magyar királynak is bizonyult, miként I. (Anjou) Lajos is irányadónak mutatkozott, annak ellenére, hogy a magyarok viszálykodását még végrendeletében is kárhoztatta. Igaz, csak azért, hogy ezzel az egyetértés útjára terelje őket, mert tökéletesség csak abból származhat, ha a világ különböző pontjai egybekapcsolódnak. Ellenkező esetben ugyanis minden széthullik:

*Est ex coniunctis mundi perfectio punctis,
Haec si separent, omnia quaeque ruent.*¹⁵

Ez a végromlás vár Hungáriára is, ha mágnásai polgárháborút folytatnak egymás ellen, mint ahogy ez a Rákóczi-féle szabadságharc idején történt,¹⁶ s ez a nemzeti széthullás csupán egy osztatlan katolikus hitű monarchiában kerülhető el, úgy, ahogy azt már Szent István is vallotta, aki országát a mindenféle eretnekségen felülemelkedő *fides Catholica*-ra alapozta, s fiát is erre tanította (lib. 1,3.). Maga Karner is elsősorban ennek az elvnek szeretne megfelelni. Ő neve ellenére nem Teuto, mint mondja, hanem Hungarus, aki ezért latinul Aegidius Carnernek írja a nevét, s apáti tevékenysége igazi erkölcsi tükörként szolgál, mert az *Ira* helyett a *Honor*-t kívánja *abbas*-ként megvalósítani a monostorban is elszaporodó *invidi*-vel szemben. Vagyis Karner a 18. század eleji Magyarországon egy olyan, német bognármester apától származó európai keresztény ember, főpap, aki az iszlám terjeszkedése után valóban látni szeretne volna a katolikus

¹⁵ p. 176.

¹⁶ A Rákóczi szabadságharc és a Dunántúl valamint a török hódoltság utáni felekezeti kérdés kapcsolatrendszeréhez: Bánkúti Imre, *A kurucok első dunántúli hadjárata (1704 január–április)*, Bp. 1975; R. Várkonyi Ágnes: „A rác nemzet és a közép-európai konföderáció II. Rákóczi Ferenc politikájában”. Hivatkozik rá: Bariska István, ld.: www.vasiszemle.t-online.hu/2011/03/bariska.htm; Uő., „A Dunántúl felszabadítása 1705-ben”, *Századok* 86 (1952) 397–426; Bariska István, „A Dunántúl és a szatmári béke”, www.vasiszemle.t-online.hu/2011/03/bariska.htm; Bánkúti Imre et al., *Veszprém megye a Rákóczi-szabadságharcban, 1703–1711*, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2005, 152. Rákóczi magatartásáról a szerzetesrendek irányában: R. Várkonyi Ágnes, „II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták”, In: Szilágyi Csaba (szerk.), *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. A Pilisecabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai, Pilisecaba, PPKE. BTK, 2006, 163–189 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 2). A török hódítás és a magyarországi katolicizmus problémahálójához ld. Molnár Antal, *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*, METEM, Bp., 2003.

reform sikeres beteljesülését egy harmonikus civilizációs struktúrán belül, Magyarországon ismételt felvirágoztatása érdekében, miközben nem feledkezett meg egyfajta józan elővigyázatosságról sem, mert hinni csak Istenben lehet, s *prudens non credit amicis* (p. 29).

Ennek jegyében kísérelt meg a nagy római Iuvenalisra jellemző szigorral egy olyan egységes erkölcsant megfogalmazni (p. 4, pp. 12-13), amely ábécérendben az egész egykorú politikai, vallási, valamint anyagi és szellemi, kulturális életet a maga teljességében áttekintette, és pedig egy filozófiailag kimunkált antropológikus szellemben, közelebbről pedig a bencés értékrendnek megfelelően. Különösen a salzburgi bencés iskola¹⁷ koncepciója érzékelhető benne nagyon jól, ami eleve széles műveltséget és átfogó szellemi horizontot tételez fel. Itt ugyanis olyan felkészült személyek működtek, mint például M. Oberascher (†1697), aki az arisztotelészi bölcelet kitűnő ismerője volt, s így ugyanazt a szellemet képviselte, mint a pannonhalmi apát, aki szintén éveket foglalkozott a görög filozófus rendszerével, miként azt tulajdon életrajzában ki is említi. Ez jól megmagyarázza, hogy mind Oberascher, mind a pannonhalmi főapát meszesemenek nagy figyelmet szentelt az emberi természetnek, mint az erények és a bűnök hordozójának, mondhatni: szinte melegágyának. Ebben a tekintetben viszont Karner igen messze eltávolodott a Szent István-féle újplatonizmustól, amely mind az *Intelmek*-et, mind a koronázási palástot áthatja. A költő szerzetes a magyar állam megalapítójától eltérően már nem az ideák világában mozog, hanem az emberi gyengeségek tárházát kívánja feltárni az ország morális javulása érdekében. Olyan természetes szenvedélyeket vesz górcső alá, a részegség, a góg, a hiúság, a nő testi gyarlóságaiból adódó hibák, továbbá a gonoszság és a rosszindulat, a henyéségre való hajlam, amely különösen erős a magyarokban. De ott van még a játékszenvedély, a megvesztegethetőség és sok más egyéb. Ezeknek kell a különben gyarló embernek fölébe kerekednie a nemes erkölcsök, az erények, a tudományok és a művészetek valamint a nevelés révén, a lelki nyugalom és a krisztusi vallás segítségével készülve fel a halálra, mert „a világmindenség legparányibb teremtményében is az alkotó Isten végtelen hatalma van jelen” – ahogy azt már Varga László leszögezte szövegkritikai munkájának tömör bevezetőjében (p. 9). A tisztességes ember így tudja elkerülni az életben eléje kifeszített vadászhálót, nem kívánva a földi bűnök rabja lenni, ami a költő morális tanításának lényege (p. 296). Oberascheren kívül azonban Karnerre számottevő befolyást gyakorolt még H. Aigner (1651–1704), ill. L. Babenstuber (1660–1726) is, aki utóbbi erkölcsi nézeteiben a mérsékelt probabilizmust képviselte, akárcsak a pannonhalmi főapát. Ennek következtében ez a még egységes világlátásra épülő karneri mű, ahogy arra már címe is figyelmeztet, az európai keresztény civilizáció maradandó értékei közé tartozik

---

¹⁷ Magyarul rendtörténeti vonatkozásban ld. általánosságban: Philibert Schmitz OSB, *A bencések civilizációs tevékenysége a kezdetektől a XII. századig*, Pannonhalma, 2006, 484; Uő., *A bencések... i. m.*, 352. Vö. még pl. P. L. Glückert, *L. Babenstuber. Ein benediktinisches Gelehrtenbild*, *Benediktinische Monatsschrift zur Pflege religiösen und geistigen Lebens*, 8 (1926) 141–148; Fr. W. Bautz s. v. L. Babenstuber, *BBKL*, Band I (1990), 316.

az általa képviselt józan konzervativizmus szellemében. Ez ugyan nem az egykorú francia maurinusok szigorúan tudományos rendszeressége, ám itt Európa keleti felében, amely éppen csak megindult a török uralomtól való felszabadulás útján, ekkor nem is ilyen beállítottságra volt elsősorban szükség, hanem valami másra, amely a Magyar Királyság területén képes újra megalapozni egy erős keresztény világrendet s az ennek bázisául szolgáló morált. Ezért gondoskodtak arról a pannonhalmi tanítványok, hogy a viszonylag korán és hirtelen elhunyt főapátjuk hagyatékát összegyűjtsék és ezzel talán nem csupán belső használatra, hanem esetleg kiadásra is előkészítsék, miután rájöttek arra, hogy apátjuk közlelől sem vallott olyan idegen nézeteket, amelyeket Rákóczi követői egykor részéről feltételeztek. Mert ahogy Rákóczi a maga fiainak írt politikai végrendeletét (*Tractatus de potestate*) szintén Szent István *Admonitio*-jára igyekezett alapozni¹⁸, ugyanúgy a magyar főpap is ugyanehhez a szellemi hagyományhoz igyekezett visszanyúlni, még ha nem is mindig ugyanazokat az irányelveket követve. Az *Unisonum carmen* közzététele azonban akkor sajnos elmaradt, ahogy később is egészen mindmáig, pedig ez az erkölcsstan nagyon szervesen beleilleszkedett volna az ország akkori keresztény megújulási folyamatába, kapcsolódóan az apátság hétszáz éves fennállásának megünnepléséhez, amelynek tudatosítása érdekében Karner Egyed roppant energiával minden tőle telhetőt megtett. Lehet, hogy idő előtt bekövetkező halálához ez az odaadó és megfeszített munka ugyanúgy hozzájárult, mint az a meg nem értés, amellyel Rákóczi szabadságharcához húzó rendtársai viszonyultak előljárójuk császárpártiságához, amely az apátköltő német származásából is következhetett, holott ő szándéka szerint a Szent István-i örökség megőrzésére és megújítására törekedett. Ma, amikor az egyesült Európa Ház újból időszerűvé teszi a hagyományos európai értékrend felidézését, ismét helyénvaló lenne az erkölcsfilozófiai versciklus mindmáig elmaradt közzététele, hiszen ebben már kétszer is elhangzik a későbbi I. Ferenc Józsefnek tulajdonított ama erkölcsi alapelv, amelyet az Európai Unió úgyszintén igyekezett a magáévá tenni, s amely így hangzik: *Viribus unitis...*(p. 179).

¹⁸ A Szent István-i örökség és II. Rákóczi Ferenc állameszméje közötti összefüggésre: R. Várkonyi Ágnes, „Szent István hagyománya II. Rákóczi Ferenc állameszméjében”, In: Bene Sándor, *Hol vagy István király? A Szent István-hagyomány évszázadai*, Bp., Gondolat Kiadó, 2006, 157–167; Uő., „Rákóczi állama és az európai hatalmi egyensúly”, In: Papp Sándor (szerk.) *Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2006, 381–402; Uő., „Szent István Rákóczi államelméletében”, In: Sz. Jónás Ilona (szerk.) *Emlékkönyv Székely György 65. születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK Középkori és Korajútkori Magyar Történeti Tanszék, 1989, 121–139; Kőpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes (szerk.), *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984 (ehhez vitacikként és kiegészítésképpen ld. : Havas László, „A Szent István-i *Intelme*k szöveghagyománya és II. Rákóczi Ferenc *Tractatus de potestate* c. fejeledelemtükre”. ItK, (2006) 1–2, 138–152.). Ugyanerről franciául is olvasható felfogásom: „Des *Admonitions* de saint Étienne de Hongrie au *Tractatus de potestate*, rédigé par François Rákóczi II”, In: Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis. Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Uppsala 2009), gen. ed. Astrid Steiner-Weber, Leiden-Boston, Brill, 2012, vol. I, 467–473 (további irodalommal).

Ez a szellemiség természetesen nem volt idegen Szent Istvántól sem, mert lényege valamiképp benne foglaltatik az *Intelmek*-ben és a koronázási palást képi ábrázolásában is. Van azonban ezen alkotásokhoz képest egy nagyon lényeges felfogásbeli eltérés. Míg ez utóbbi, Istvánhoz kapcsolható művekben egyértelműen az uralkodó *vicarius Dei* vagy *Christi* koncepciója ölt testet, addig ennek a gondolatnak már nyoma sincs Karnernél. Nála a mágnások kegye ugyanúgy mulandó, akárcsak a *Gratia Regalis* (p. 19), amelyre annak a földi világnak az irányítása van bízva (p. 54), ahol a nincstelen Irusnak, a koldusnak is meg kell lennie a helyének (pp. 57–58), s mindenképpen az Isten és az ő mennyei köre a hatalom igazi meghatározója, mint olyan, aki csak az Igazságot szereti (p. 13), szembeállítva a Daemon sátáni, diabolusi erejével (pp. 2–3), amely *auctor iniquitatis* (p. 17). Ez a világlátás a felvilágosodás felé tartó Európában mindenképp egyfajta visszalépésnek is felfogható a politikai filozófia korabeli útkeresésében, bár a földi hatalom bírálatában ugyanakkor előre mutatónak is bizonyulhat. Viszont mindenképpen jól beleilleszthető az iszlám elleni harcba illetve az ellenreformáció törekvéseibe, amelyekben kiemelt szerep jutott egy olyan teológiának, amely a biblia és Aquinói Tamás mellett főként egy arisztotelészi jellegű antropologikus világ-megközelítésre alapozott, nem mellőzve persze az adott korban nélkülözhetetlen klasszikus mitológiai példatárát sem, amelyet az egykorú műveltség mindenképpen megkövetelt. Ezért is tekinthetünk el itt ezeknek az elemeknek konkrét számbavételétől, hiszen ez egészen természetes eljárás egy olyan magas egyházi személységtől, aki székhelyén 1702-ben helyreállította a teológiai képzést, részben neves külföldi szakemberek segítségével (A. Wenzl, A. Haas). S ezzel Pannonhalmát mintegy Salzburchhoz igyekezett közelíteni vagy éppen annak rangjára emelni, létrehozva egyben a Rákóczitól kárhóztatott jezsuita Nagyszombat bencés magyar ellenpólusát, s kizárva a szerzetesek életéből a hatalmat, mint olyat, amely képes megrontani a *virtus*-t.¹⁹ Így válik lehetővé, hogy miként egykor Benedek tanítása a magyarokat kivezette a sötétségből (*ex tenebris*), most e *disciplina* jegyében *Christus Rex Regum... protegat hoc regnum* (p. 180).²⁰

Ami pedig a karneri mű tervezett edícióját illeti, amit erkölcsi és költői-tudósi üzenete máig időszerűvé tenne, ehhez először is el kell majd végezni a Varga-kézirat egybevetését a pannonhalmi kézirattal, amelyben persze szintén számolhatunk elírásokkal és félreolvasásokkal, hiszen itt sem magának a költőnek az autográf kéziratáról van szó, hanem a tanítványok által készített kópiáról. Ezekkel a vizsgálatokkal lehet kritikailag tisztázni a véglegesnek tekinthető eredeti és hiteles szöveget. Majd meg kell

¹⁹ Vö. pp. 3–4; 7.

²⁰ Karner Egyed gnómagyűjteményének szellemi horizontjának szélességét részben már Szentjakabi Lázár kimutatta, ld. az „Értékelés” című igen színvonalas fejezetet, in: *i. m.*, 116 skk., amelynek eredményeit megkíséreltük újabb megfigyelésekkel is kiegészíteni, bár még nagyon lényeges kérdések várnak tisztázásra. Ezek egyike lehet a 700-as szám misztikus és filozofikus jelentőségének megmagyarázása, amely ténnyel már a pythagoreisták esetében ugyanúgy szembesülünk, akárcsak a velük rokonszenvező Cicerónál. – Itt köszönöm meg Szörényi Lászlónak, hogy elolvasta készülő dolgozatomat, s tanácsaival hozzájárult eredményeim további csiszolásához is.

valósítani a mű magyarra fordítását egy ma már nélkülözhetetlen bilingvis kiadás előkészítéséhez, nem zárva ki hosszútávon a valamely világnyelven való tolmácsolás lehetőségét sem. Végül a szakirodalom és a párhuzamos szövegek megállapításával és egybegyűjtésével szakszerűen meg kell határozni a szerző által felhasznált forrásokat. Például már eddig is sikerült bizonyítanunk azt a korábbi feltevést, hogy történeti vonatkozásokban a főapát mindenekelőtt a Nádasdy Ferenc-féle *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et primorum militantis Ungariae Ducum*²¹ című kiadványt használta, belőle ugyanis nem egyszer szözszerinti részeket vett át. Ugyanígy szükséges a mű pontos beillesztése a tanítóirodalom egészébe (az e vonatkozásban régebben Szentjakabi Lázár által felvonultatott összehasonlító anyag ma már némiképp kevésnek bizonyul, miként ezt fentebbi kutatásaink jelezték), ahogy elengedhetetlen egy tudományos igényű kommentár összeállítása is, amely feladat elvégzését a debreceni neolatin iskola vállalhatná magára egyrészt a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékének ΑΓΑΘΑ-, másrészt PAEDAGOGUS sorozata keretében éspedig e kiadványok valamikori létrehozójának irányításával a doktori programon belül.

1. kép

²¹ Norimbergae, 1664, anasztatikus repr. Bp., 1991.

2. és 3. kép